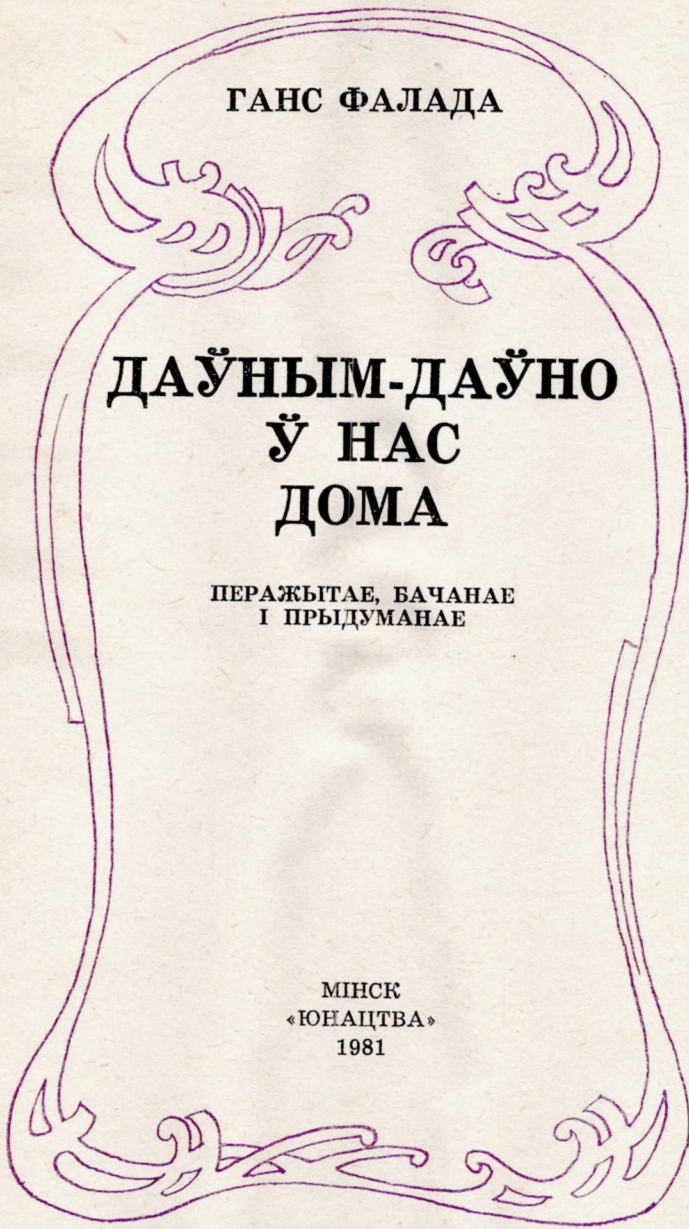

Ганс Фалада

ДАВНЫМ, ДАВНО
У НАС
ДОМА...

ГАНС ФАЛАДА

**ДАЎНЫМ-ДАЎНО
Ў НАС
ДОМА**

ПЕРАЖЫТАЕ, БАЧАНАЕ
І ПРЫДУМАНАЕ

МІНСК
«ЮНАЦТВА»
1981

И(Нем)
Ф 19

Пераклаў з нямецкай мовы
ВАСІЛЬ СЕМУХА

Для старэйшага школьнага ўзросту

Пераклад зроблены з выдання:

Hans Fallada
Damals bei uns daheim
Erlebtes, Erfahrenes und Erfundenes
Aufbau-Verlag, 1977

Ф 70803—028 102—81 4803020000
М 307(05)—81

© Aufbau-Verlag, 1977.

© Пераклад на беларускую мову.
Выдавецтва «Юнацтва», 1981.

Дарагія родзічы!

Акрамя вас, нікому з маіх чытачоў на ўсім белым свеце не важна, ці датрымаўся аўтар гэтай кнігі дакладнасці ў кожнай драбніцы. Для іх мая цётка Густхен усё адно што Гекуба*. А як мне апраўдацца перад вамі, родзічы мае дарагія?! Калі вы ўбачыце, што ўсе прыгоды цётчкі Густхен я спакаваў у торбу цётчкі Віке, калі пачуеце ад бацькі якую-небудзь свежанькую гісторыю (яна напэўна выдуманая) і калі канец маёй споведзі пра бабулю не зусім адпавядае фактам сямейнай хронікі,— як мне тады перад вамі апраўдацца?! Не будзеце ж вы кляймоць мяне як хлуса, як бессаромнага фальсіфікатара святых сямейных паданняў? А ну ж, спаткаўшы мяне на вуліцы, не навітаецеся, не будзеце адпісваць мне пісьмы?.. Не, я і ў галаву такога не бяру! Бо калі і саграшыў я ў малым, дык у вялікім усё-такі шчыра верны праўдзе. Хай сёе-тое я выдумаў, затое сам дух падзей я ўсімі сіламі, як мог стараўся перадаць праўдзіва. Больш таго — я нават перакананы, што менавіта пэўная вольнасць у дэталях дапамагла мне захаваць вернасць галоўнаму. Такімі бачыў я бацькоў, такімі бачыў брата і сяцёр, а такімі — усю радню і ўсіх знаёмых. Вы іх бачыце інакш? Воля ваша, сядайце, зрабіце ласку, пішыце кнігу па-свойму! А мне дарагая мая — як прывітанне садам дзяцінства, што адцвілі на векі вечныя.

Ваш верны сын, брат, пляменнік, дзядзька і швагер, а прыйдзе час, будем спадзявацца, і дзядуля.

Г. Ф.

* Перайначаны выраз з трагедыі Шэкспіра «Гамлет», акт 2, сцэна 2: «Што ён Гекубе, што яму Гекуба?»

ГАСЦІНЫ

ГАСЦІНЫ, ЯКІЯ Ў ДАЎНЫМ-ДАЎНІЯ ЧАСЫ — скажам, у тысяча дзевяцьсот пятым годзе — называліся «дзінэрамі», маіх бацькоў жахалі і чаравалі нас, дзяцей. Толькі мінуцца, бывала, каляды, толькі сплыве паток навагодніх віншаванняў ад швейцара, ад паштальёна, ад камінара, ад прачкі, ад малочнікаў і ад пекара, якія друкавалі свае вершыкі на каляровай паперы і бралі за гэта па нейкай таямнічай таксе ганарар у суме ад дзвюх да дзесяці марак, як мама пачынае — спачатку далікатна, потым усё больш настойліва — нагадваць бацьку:

— Артур, ці не прыспела ўжо нам і пра дзінэр падумаць?

Бацька спачатку толькі адмахнецца:

— Дзякуй богу, не гарыць!

Праз дзень-другі ён ужо ўздыхаў, пасля згаджаўся:

— Што ж, нікуды не падзенешся ад непатрэбнай патрэбіцы. Толькі вось што я табе скажу, Луіза: на гэты раз не больш дваццаці пяці чалавек! Летась за стол не ўціснуцца было, локцем не варухнуць!

А мама намаўляла яго сама мала чалавек на сорак, каб потым пальцам не паролі.

— Інакш трэба будзе даць два дзінэры, а перажыць кавардак у доме двойчы — ні цябе не хопіць, ні мяне! І потым жа колькі крыўды будзе: таго запрасілі на першы, таго на другі, той, значыцца, лепшы, той — горшы. І, бачыш, выходзіць, што гэты другі — як бы нешта адчэпнае, як апошні трамвай, што падбірае ўсякую ворвань, пазаддзе.

Такія бурныя разладзіцы бацькоў усё часцей і часцей пачыналіся праз дзінэр; разладзіцы гэтыя нас.

дзяцей, вельмі забаўлялі. І калі нам было ўсё адно — каго запрасяць, каго з кім, каго перад кім пасадзяць, дык бацькі больш за ўсё тлумілі сабе галаву менавіта гэтай праблемай. Бо, з аднаго боку, трэба было як мага стражэй датрымацца табеля рангаў і службовай іерархіі (не забыць таксама і пра ўзнагароды), а з другога — улічыць і асабістыя сімпатыі і антыпатыі. І потым яшчэ адна каверза: ці будзе пра што гаварыць асуджаным на чатыры гадзіны суседства за сталом? У жонкі камергерыхтрата * Цэнера, напрыклад, наўме толькі адмірал фон Тырпіц ** з яго Флоцкім саюзам, а гера камергерыхтрата Зідэлебена цікавіць толькі ягоная казуістыка ды справы царкоўнасці — паспрабуй пасадзі іх поруч! А мілы-мілы і вельмі далікатны гер камергерыхтрат Бум падслепаваты на левае вуха (праўда, ён не прызнаецца) — ужо шэсць разоў за зіму на іншых «судовых дзінэрах» попlech з ім сядзела фраў Эльбе, памешчыцкая дачка! Вядома, гукнуць у вуха суседу — клопат не вялікі, але, божа ты мой, не сёмы ж раз запар.

Як толькі бацькі даходзілі да згоды ў пытанні застольнай дыспазіцыі і рассылалі па Берліну запрашэнні з прыпіскай «П. п. а.» («Просім паведаміць адказ»), што мне вельмі падабалася, — першыя ж водгукі непазбежна скаланалі ўсё грандыёзнае збудаванне да падмурка: у таго інфлюэнца, у таго памерла маці, у таго дыфтэрыт усіх дзетак выкаціў...

— Не! — уздыхаў тады бацька, адсоўваючы свае любімыя папкі са справамі. — Гэтыя выкорміны дарэштуюць мяне! Нікому яны не патрэбны! А чаму б гэта, скажам, усім нам не дамовіцца і не пакончыць з дурной завядзёнкай?

Такая тырада была, аднак, чыста рытарычная. Бацька разумеў, што ўжо сама думка пра гэта мяжуе з анархісцкім мяцяжом. Усе судоўцы кожную зіму наладжвалі гасціны гэтак жа, як афіцэры, як было прынята сярод духавенства запрашацца на «талерку супу» і таксама па чатыры гадзіны выседжваць за той

* Камергерыхтрат — член камергерыхта, вярхоўнага суда ў Прусіі і правінцыі Брандэнбург.

** Альфрэд фон Тырпіц (1849—1930) — нямецкі адмірал і палітычны дзеяч, прадстаўнік рэакцыйнага і агрэсіўнага германскага імперыялізму.

талеркай — і ўсюды строга па саслоўях, па чынах, — каб толькі, крыў божа, якая новая ідэя не ўпаролася ў стары, звычны, заведзены парадак!

Аднак, як я ўжо сказаў, нас, дзяцей, усё гэта цікавіла толькі як прэлюдыя да галоўнага: што мы будзем есці? Што будзем піць? У што апрацемся? (Асабліва мама; з татам усё ясна: яму належала быць у сурдуче з белай пікейнай жылеткай.) О, і яшчэ адно, вельмі важнае: каго наняць — кухара ці кухарку? Паводле старога дагмату, кухар — усё-такі не кухарка, але ж і цана яму таксама не кухарчына, і, больш таго, ён ніколі не дазваляў умешвацца ў справы свайго дэпартамента, слова яму не скажы папяркок. З кухаркай працаваць зладней, хоць, праўда, апошні раз філе не ўкусіць было (можа, гэта ад мяса), а марожанае аплыло.

Найбольш сучасныя гаспадыні, якія патраплялі ісці ў нагу з прагрэсам, заказвалі стравы ў рэстаране, а дома толькі падагравалі. Але мама была рашуча супроць такіх навацый:

— Куды гэта варта, Артур. Падагрэтае — яно і ёсць падагрэтае, як ты яго ні грэй!

Пасля доўгіх дэбатаў верх браў варыянт з кухаркай, нягледзячы на тое што апошні раз філе не ўкусіць было, а марожанае аплыло. Потым наставаў дзень, калі ў дом для папярэдняга абгаварэння ўсіх акалічнасцей з'яўлялася фраў Пікувайт. На якія толькі хітрыкі я не ішоў, каб паслухаць гэта «абгаварэнне». (У той якраз час і прабілася ўва мне завязь любові да пладоў ад шчадрот зямлі нашай.)

І вось перад мамаю сядзіць мілая фраў Пікувайт; у будным яна зусім не такая велічная, як у дзень свайго трыумфу, калі на ёй бялюткі фартух і крухмальная наголка, якая ўвесь час наровіць спаўзці. Дыспутанткі пачынаюць з запалам, які даходзіць ледзь не да экстазу, абмяркоўваць стравы, — паводле непарушнай традыцыі, іх мусіла быць ці то сем, ці то дзевяць — дакладна не памятаю. У мамы былі карты ўсіх страў (цяпер гэта называецца па-французску — меню), якія яна каштавала на дзінэрах гэтай зімой, «але ж трэба і нешта сваё, фамільнае» (па-цяперашняму — фірменнае)!

Нарэшце вымаўляюцца таямнічыя словы: арыко вер, соўс беарнэз, соўс камберленд, суп а-ля рэн, крэмо

тартар, аспік — словы, якія мне здаваліся больш чароўнымі за любую казку! Калі казалі: «ракавыя шыйкі», — гэта ж трэба: шыйкі ракаў, есці шыйкі ракаў! — я ўжо бачыў густы залацісты соўс з чырвонымі бляшкамі тлушчу, чорнымі вачыма-пацерынкамі і чырвонымі рачынымі вусамі...

Абмеркаваннем меню бацька цікавіўся мала. Як на тую бяду, у бацькі была печань, але ён дваццаць пяць разоў за зіму адседжваў на дзінэрах па чатыры гадзіны і спажываў толькі па скрыліку мяса і лыжцы маладых стручкоў фасолі, запіваючы гэта ежыва шклянкай мінеральнай вады. Про форма яму заўсёды ставілі келіх віна, які ён толькі прыгубліваў пры самых-найсамых урачыстых тостах. Мой дарагі татка вытрымліваў пытку бясконцай чарадой талерак з самымі спакуслівымі лагодкамі і зусім не траціў добрага гумору, і гэта гаварыла як за яго прыстойнасць, так і за чулае сэрца, не сапсаванае, дзякаваць богу, ніякай жоўцю.

Як ужо гаворана, бацька ні сказаў ні паказаў не ўмешваўся ў складанне меню, але пакідаў за сабою права вета на той выпадак, калі выдаткі меліся падскочыць занадта высока. Бо тады такая гасціна абярнулася б марак на трыста — чатырыста, а ў сямейным бюджэце гера камергерыхтрата, якому трэба паставіць на ногі чацвёрта дзяцей, гэта не абы-якія грошы!

Затое за бацькам былі ўсе правы ў чыста мужчынскай парафіі — ён выбіраў і купляў віно. Увогуле, з гэтым, можа, нават лепш управілася б і мама, бо яна каштавала ўсе віны на ўсіх дзінэрах. Але такі ўжо быў тады час, што жанчынам, божа барані, не дазвалялася замахвацца на мужчынскія прывілеі: мужчыны прыгожа наразалі смажаніну, курылі, куплялі віно, жанчыны займаліся кухняй, дзецьмі, слугамі.

Не скажу, што бацькавы закупкі былі заўсёды ўдалыя. Ашчадлівы па натуры і яшчэ таму, што куды ж ты дзенешся, бацька выбіраў віно не так на смак і яго вылежку, як па цане, — а гандляр, як я падазраваў, даваў яму зусім не небескарыслівыя парады, бо яму трэба было ачысціць склеп ад заляжалага тавару. Можа, праўда, я і дарма нагаворваю на бацьку, што да смаку він, — бо, памятаю, аднаго разу я застаў у ваннай двух афіцыянтаў, нанятых на вечар, — дык яны якраз прыкладваліся да бутэлек. Як толькі я ўварваўся, яны зне-

хаця паставілі бутэльні на месца,— хай ахалонуць, казалі.

— Воцат, га? — панура спытаў адзін.

— Неразведзены! — абурана адказаў другі.— Воцат хоць піць можна, а гэта ж эсенцыя! Кінь, хай госці хлешчуць!.. Каб кіслае віно — яно б хоць бадзёру давала!

— І тое толькі на трэці дзень,— пахмура буркнуў першы.

Да гэтага часу не магу ўцяміць, як жа ў такім разе абодва афіцыянты пад канец кожнага нашага дзінэра рабіліся нехлямяжымі, няўклуднымі воўнянкамі, на якіх мама пачынала абурана зіркаць, а бацька паглядваў з усмешкай і крыху заклапочана. Кожны год афіцыянтаў бралі новых, і год у год з імі паўтаралася старое. Ну, акурат як бы ўсе адным швом шытыя.

Мама бажылася, што кішэні іх фракаў падшыты цыратай — у іх без следу знікалі смажаныя кураняты і велізарныя кавалкі ялавічыны. І наш дзівосны соўс, бедавала мама, таксама туды вылівалі, бо куды ж яшчэ. Мама патрабавала, каб бацька зрабіў самыя строгія захады на гэтых прапойцаў, на гэтых урвікавалкаў. Але бацька быў чалавек мудры і ніколі не рабіў ім ніякіх авантур, бо добра разумеў, што недахопам той ці іншай прафесіі за адзін вечар усё адно рады не дасі.

І калі раніцай пасля дзінэра мама жалілася, што ўсіх рэштак пасля гасціны і на абед не набярэцца, бацька ўсміхаўся і адказваў:

— Ай, Луіза, бог з ім! Ты лепш думай інакш: было так смачна, што госці ўпісалі ўсё і не аблізнуліся! Столькі закусак настроілі!

— Як не аблізнуліся? Заставалася ж яшчэ цэлая паляндвіца! Як жа не аблізнуліся? А хто ж яе ўлізаў?! — абуралася мама.

— І мне шкада, што прапала,— падтакваў бацька.— Бо з усяго мяснога, калі не лічыць, бадай што, смажанай цяляціны, я найбольш люблю паляндвіцу. А ты знаеш што? А падай нам у нядзелю паляндвічку тваёй гатоўлі, павер, я ў сто разоў больш люблю, калі з тваіх рук, чым усе гэтыя вымудры нанятых кухарак.

Пахвала была гаючым бальзамам на свежую рану, і мама хутка ўлагадняялася.

Зрэшты, калі папраўдзе, дык не толькі судоўцы, але і любы іншы, хто ў тых часы ладзіў гасціны, меў той жа самы клопат з падзёншчыкамі-афіцыянтамі, як і мае бацькі. Потайкам, але зусім не безуважна гасціна сачыла за паводзінамі абодвух наймітаў, і кожная гаспадыня ў думках пытала сябе: «А ці не падыдуць яны і нам? Трэба ўзяць адрас гэтага кругленькага, ён, здаецца, нешта кеміць у сваіх таўкачах і місках».

На вялікі жаль, гэты кругленькі якраз і прычыніўся да самага сенсацийнага правалу бацькоў. Выходзячы з кухні з падносам у руках, ён спатыкнуўся на вядро са смеццем, хвазнуўся тварам на распаленую пліту і дзікім лямантам перапалохаў усю гасціну: «Каб цябе рассадзіла, чортава кадушка (гэта на кухарку Пікувайт), як ты гэты цэбар пад ногі ўсадзіла!» Якраз перад гэтым той распёк яе за няўвішнасьць у рабоце. Ён патрабаваў зыску ўшчэрбу, кляў яе за «нанясенне калецтва», галамоўзіў усё, што лезла на яго п'яны язык.

З выбітымі зубамі і папечанай сінняй гваздуляй, на якой выхапіўся вялізны пухір,— жаль бярэ, на чалавека глянуўшы... На тую бяду афіцыянта, супроць яго сцяной паўстаў маналітны фронт вопытных, спрактыкаваных знаўцаў грамадзянскага і крымінальнага права, і, пакуль разжаленыя дамы цёртай бульбай ратавалі яго ўпрыжаны твар, геры юрысты намёкамі і так, адкрытым тэкстам, даказвалі яму, што ён не толькі не мае ніякага права прад'яўляць якія-небудзь прэтэнзіі, а, наадварот жа, хай падзякуе, што яго не возьмуць на цыгундар і не ўшыюць крыміналу. Бо «стан ап'янення крадзеным віном» — вось ён, навідавоку, усе бачаць і засведчаць. Скончылася тым, што небарака, забінтаваны, як студэнт пасля дуэлі, сядзеў на кухні і енчыў, як малое... Ён не рашаўся такім з'явіцца дамоў да шаноўнай фравы жонкі і богам прасіў супастатку фраў Пікувайт, каб тая дала яму прытулак на дзень-другі, пакуль ён крыху ў людскі выгляд не ўбярэцца. Час ад часу ён прапалоскваў горла бацькавым віном...

Гэты дзінэр несумненна запомніўся гасцям як адзін з самых пацешных за ўсю зіму; адны толькі бацькі мае былі засмучаны, што такі канфуз і — на табе, якраз у нашым доме. Адна радасць у няшчасці,— што і ў іншых дамах не абыходзілася без пацех. Так, аднаго

разу ў старшыні палаты гера Флотвэля ў самы разгар дзінэра афіцыянт зусім прапаў, і толькі а палове чацвёртай раніцы яго знайшла фраў старшыніха ў сваім ложку, дзе той ляжаў у поўнай амуніцыі і смачным храпам ноздры драў!

Ад такіх узрушэнняў нас, дзяцей, як маглі асланялі. Але спакваля мы ўсё выводвалі з гутарак бацькоў альбо — пра самае горшае — на кухні, канечне ж, прысягнуўшы там на вечнае маўчанне. А ў дзіцячых пакоях мы ўжо давалі волю сваім пачуццям. Калі я быў малы, дык будзь там у доме хай дзінэр, хай шмінэр, а роўна ў восем вечара я павінен ляжаць у ложку. Быць у ложку я быў, ляжаць ляжаў, а вочы — як прапаласканыя, які там сон. З паловы дзевятай званок на дзвярах не аціхаў — чулася прыглушаная гамана гасцей, шэлест парасонаў, шалясценне шоўку, а то раптам гучнае слова, а то бацька весела з кім павітаецца...

Паступова я пачынаў апускацца ў царства сноў, але мама, калі бывалі госці, абавязкова яшчэ раз заходзіла да нас з братам, клала на тумбачку нашы любімыя цукеркі-ляскаўкі і што-небудзь салодкае са святочнага стала, потым нахілялася да мяне, цалавала і — дабранач. Мілая мама, у дрымотныя хвіліны яна мне здавалася казачнай. Звычайна яна цалюткі божы дзень завіхалася ў хаце: а то мы, чацвёрэ дзяцей, пад нагамі тапталіся, а то часта хварэў бацька — здароўем ён ніколі не быў моцны, увесь час трэба было даглядаць яго, сачыць, каб было ціха і спакойна, калі ён працуе. Мама амаль ніколі прырэдыху не мела і вельмі рэдка апрадалася па-святочнаму.

Затое на гасціны яна надзявала шаўковую сукенку з глыбокім выразам, і тады яе белыя плечы ззялі, як снег. Мама так дзівосна пахла нейкімі невядомымі кветкамі, што я зачаравана глядзеў на сямейныя ўкрасы: ланцужок на шыі, залатую брошку з жамчужынамі, з ледзь чутным звонам бранзалецік, — я любавалася! О, гэты мізер фамільных каштоўнасцяў! У сусветную вайну іх падмяля патрыятычная кампанія «Золата аддам за жалеза», і ўжо чвэрць стагоддзя я іх не бачу, але і цяпер мог бы, калі б умеў, намаляваць па памяці кожную рэч. Шчыра кажучы, я многа страціў, калі падрос і мне дазволілі са старэйшымі сёстрамі ся-

дзець да адзінаццаці і ласавацца ўсім, што падавалі дарослым. Але я яшчэ не разумеў, што ж я такое страціў: дзіцячы рай, у якім мама была фея, самая прыгожая казачная фея.

Змалку не думаеш ні пра мінулае, ні пра будучае, жывеш, як жывецца, і мне кожны раз дух займала, калі ў дзіцячы пакой адчыняліся дзверы і афіцыянт ці кухарка, а то і сама наша ахмістрыня, старая буркатуха Міна, падавала талеркі, на якія паспешна былі нагурбаваны самыя розныя прысмакі: піражкі выглядалі з-пад спаржы, клякса смародзінавага жэлё расплывалася па бульбе з пятрушкай, замест таго каб аздобіць кумпак, а аднаго разу ў амлеце-суфле замест начынкi з печурыц мы знайшлі — што б вы падумалі?! — салонку, — во, мусіць, мітусня была на кухні!

Багатая ежа з непрывычнымі вострымі прыправамі моцна нас развярэджвала. Мы пачыналі свавольцi: смяяліся, шумелі, пакуль нас не ўгаманяў строгі стук у дзверы. Ну, а там і разбойніцкія вылазкі ў ванную: калі аб'еўся, хочацца ж піць! Хоць бацькі нам строга забаранілі віно, у святочным экстазе мы часта легкадумна папіралі законы. Вось ужо ў калідоры выстаўлены пасты: адзін каля сталовай, другі — каля кухні. Усё, усё навокал перашкаджала нам спатоліць смагу! Колькі разоў даводзілася паспешна адступаць, калі па нашым даўжэзным, тыпова берлінскім калідоры ўлягаў з поўным падносам афіцыянт альбо калі з кухні (дзверы туды ўвесь час былі адчынены) выглядвала Міна і гразілася нам:

— Ану псік у спальню, распусты! Зараз будзе мажанае, і, калі вы не перастанеце, мы з'ямо ўсё самі.

Нарэшце шанцуе, і мы з бутэлькай рэйнвейну ці бургундскага шугаем у дзіцячы пакой! У марках він мы не разбіраліся, віно было проста віно, інакш кажучы — пітво, ад якога чамусьці рабілася вельмі весела і ты гатовы быў вычвараць немаведама што! Мы пілі яго маленькімі глыточкамі з сястрынскіх шклянак для зубных шчотак і самі сабе здаваліся марскімі піратамі, якія захапілі багаты трафей.

Аднойчы ў такім пірацкім настроі мы з братам Эдзі ўчынілі смелы набег на кладоўку; была яна каля кухні, так што ў любы момант нас маглі там застаць.

Але толькі мы шмыгнулі ў заповітныя дзверы, як адразу забылі пра небяспеку: перад намі ў ззянні цукровай глазуры стаялі два велізарныя тарты-куханы, якія раніцай прынёс рассыльны з кандытарскай і думка пра якія не пакідала ні мяне, ні Эдзі. Добра ўсведамляючы свой абавязак старэйшага брата, я працягнуў руку, адшчыкнуў ад палаца адзін зубчык і з'еў.

— І мне! — папрасіў Эдзі. — І мне зубчык!

Каб зрабіць яго саўдзельнікам, я сказаў:

— Уламі сабе сам!

Праз хвіліну мы ўжо не думалі ні пра злачынства, ні пра кару. Гэтыя зубчыкі былі такія смачныя, што мы толькі ўломвалі і ўломвалі. Пасля штурму першага кухана, ці, правільней кажучы, яго ніжняга краю, нам ужо не было супыну. Каб не замінаць адно аднаму, мы падзялілі сферы ўплыву: Эдзі ўплываў злева, я — справа. Мусіць, нешчаслівая зорка ўзышла ў тую ноч над бацькоўскім домам: ні адна жывая душа не завінула ў кладоўку, ніхто не застаў нас, ніхто не ўспалошыў.

Як мы далі рады тым тартам ды яшчэ пасля сытнай вячэры, я і сёння не ўцямлю. Ва ўсякім разе, або два штурмаваныя палацы неўзабаве былі без зубцоў. Мы пераглянуліся і задумаліся: нават нам кінулася ў вочы, што характава выдатных кандытарскіх дзівосаў ужо зусім не тое.

— Самае цяпер лепшае — легчы, — падсумаваў я вынікі роздуму.

— А марожанае з клубнікай? — нагадаў мне Эдзі.

— Калі яны ўбачаць гэта, — сказаў я панура, — дык яшчэ дагоняць і да клубнікі дадуць.

— А можа, падумаюць, што тарты такія і былі? — шукаў ратунку Эдзі.

Але я ратунку не бачыў і толькі паціснуў плечкамі.

— Або скажам, што гэта аб'еў пасыльны хлопчык з кандытарскай?

— Хадзем лепш у ложак, я прытваруся, што сплю, — паўтарыў я.

— А я буду храпці, — рашыў Эдзі. — Ты старэйшы, да цябе першага падыдуць.

Толькі мы леглі, як на калідоры нейкі вецер зашастаў. А з кухні чуўся ўсхваляваны мамін голас. Мы з галавою нырнулі пад коўдры. Эдзі адразу ж па-

цешна захроп. Быць старэйшым братам часам вельмі выгадна, аднак у гэтыя хвіліны я б з радасцю саступіў права першародства дзешавей, чым за сачавічную пахлёбку. Праз некаторы час я пачуў нават бацькаў голас. Можна толькі ўявіць, якое жудаснае было наша злачынства, калі і гаспадыня і гаспадар дома мусілі ўстаць ад гасціны! Я нават не мог уявіць сабе той кары, якая чакала нас!

Але тое, што сталася пасля, было горш любой кары, бо не сталася анічагусенькі. Я ляжаў у ложку і чакаў страшнага суда, сэрца маё білася мацней і мацней. А ніхто так і не прыйшоў. Я чакаў, я ледзь не маліўся, каб прыйшло збавенне. А яно не прыйшло. Эдзі ўжо даўно не прытвараўся, бо моцна спаў, а я ўсё ляжаў і круціў галаву, прыдумваў тысячы прычын. Усю ноч, як той казаў, вачэй не звёў: а няхай бы ўжо самае страшнае, чым такое чаканне. Пачуўшы, як фраў Пікувайт развітваецца з Мінай і Шарлотай, я глыбока ўздыхнуў і павярнуўся да сцяны. Злосці не хапала на тых бацькоў, якія так доўга не апускалі меч кары на маю бедную галаву.

Настала раніца, бацька і маці яшчэ спалі. На сняданак мне з братам далі торт, а сёстрам бутэрброды. Сёстры былі запратэставалі, але Шарлота, якую ўжо ногі не насілі, бедную, рэзка заявіла ім, што так распарадзіўся сам пан саветнік. Калі ў школе мы разгарнулі нашы пакункі з ежай, там былі не бутэрброды, а торт. У абед — бацька яшчэ не вярнуўся з суда — мама была халодная з намі, аднак пра торт — ні слова. Затое мы з Эдзі зноў елі торт, тым часам як усе астатнія шыкавалі над рэштаю дзінэра. І над марожаным!

Полудзень, вячэра: у нашым меню ніякіх змен — торт. На другі дзень — торт! У абед усе елі смажаную выразку з варанай бульбай, пасыпанай свежай зялёнай пятрушкай, а мы — торт! І ўсё цяжэй і цяжэй было наядацца тортам. Пачалі ўжо ненавідзець яго. Экспедыцыі ў кладоўку і на кухню ніякага поспеху не далі: кладоўка на замку, а з кухні адразу выгналі.

І быў дзень трэці! Торт! Няўжо гэтым выклятым куханам канца не будзе? І з кожнага кавалка на нас з немым дакорам глядзелі абломкі зубцоў. На бунт мы не адважыліся, мы нават прасіць ці перапрасіць не

адважыліся... Мы толькі вяла перабіралі пашчэнкамі і каўталі абрыдлы торт...

Самае жахлівае, што ніхто і слова не закінуў пра наш даволі аднастайны стол. Нібыта само сабою разумелася, што мы кормімся толькі тартамі, ад Адама і на векі вечныя! І варта было прыдуркаватым сёстрам пачаць перадражніваць нашы пакутніцкія твары, як — строгі бацькаў позірк, і тым — як зарвала. Нават Міна і Шарлота, якія звычайна любілі нас пашкадаваць, слова не замовілі пра наша выпрабаванне. Бацька рэдка калі гаварыў з імі, але калі ўжо што гаварыў, яны слухаліся моўчкі. Абедзве — і старая буркатуха Міна, і маладая гарэза Шарлота — любілі яго без памяці за дабрыню і справядлівасць.

Божа мілы, якія мы з Эдзі былі б шчаслівыя, калі б нас, свавольнікаў, што зноў натварылі немаведама чаго, як след высцебалі ды па чым папала! Але бацька не прызнаваў ні лупцовак, ні крыку, усякі гвалт і лямант быў не ў яго натуры. Грэшніка ён караў ягоным грэхам. Ласуноў, натуральна, ласным тортам. Гэта ж і дурню ясна...

Нарэшце тарты былі паедзены. На абед — каб мне век такая памяць, як жа добра я памятаю — было вэнджанае мяса і вялікія вестфальскія бабы з кісласалодкай поліўкай, — ежыва, ад якога я раней пысак вярнуў. А тут я акладаўся, як бы мяне зроду не кармілі. Калі я падаў талерку на трэцюю дабаўку, мама жахнулася:

— Ганс, аб'ясіся, ці ты малы!

А бацька толькі прымаўляў:

— Не, ты пабач! Ты толькі пабач! — і ўсе маршчынкі каля яго вачэй усміхаліся.

Але што там гэта дзіцячая ахвота да салодкага, калі падумаеш пра загадкавае злачынства праз год ці там два на адным нашым дзінэры?! Нягледзячы на востры крыміналістычны нюх бацькі, — а ён быў вядомы следчы, якога ў пэўных колах пабойваліся, — зламысніка вельмі доўга не маглі выкрыць, пакуль той сам гадоў праз шэсць — восем не явіўся з павіннай; тады нават бацькі пасмяяліся ад душы!

А на тым дзінэры бацька і маці ад крыўды зусім сумеліся і засмуціліся. Такое магло здарыцца, вядома ж, толькі ў нас! Мама вельмі ганарылася нашым

святочным сталом. Яго сервіраваў спецыяльна наняты тафельдэкер — гэта каторы сталы накрывае! Шкло і куверты нам даводзілася, як і ўсім, браць з аддачаю, затое сервіз — вэджвудаўскі, славуты на ўсе гасціны — у нас быў свой, на сто персон! Сто персон! Гэта прорва начиння ўсялякіх памераў і памерчыкаў была б у самы акурат Гарганцюа: з блюдам, на якое можна было ўзвалачы смажанае цяля з галавою і капыццем, а з кожнай падлівачніцы магла б аб'есціся супам невялікая сям'я, а колькі талерак, талерачак, місак, місачак і ўсякай іншай драбязы!

Гэты, я б сказаў, царскі сервіз як з неба зваліўся на нашу сям'ю, якая ніколі не пнулася ў панства. Аднойчы, шмат-шмат гадоў таму назад, мой дваюродны дзед ішоў па гораду Аўрыху ў сваю адвакацкую кантору, дзе ён звычайна прымаў кліентаў, і каля нейкага дома ўбачыў невялікі натоўп. Цікаўны да ўсяго, што адбывалася ў родным горадзе, ён падышоў бліжэй і даведаўся, што тут ідзе з малатка маёмасць, якая засталася пасля смерці нейкага марскога капітана. Дзед быў рушыў далей, але тут з дзвярэй выйшаў яго знаёмы аўкцыянер Кёц, сунуў яму пад нос блакітны кубачак, на якім манерна выдурніваліся нейкія грэчаскія героі ў белым, і сказаў:

— Гэта спецыяльна вам, пане адвакаце!

Прыслепаваты дзед зірнуў на кубачак, далікатны блакіт улашчыў яго вока, і дзед сказаў:

— Тры талеры, Кёц! Пашліце мне дахаты! — і пайшоў сабе далей, куды трэба было.

Колькі ж дзіва было, калі ён вярнуўся дахаты і ўбачыў сваю жонку, — тая аж умлела! Уся кватэра была застаўлена сервізам з аўкцыёну. Месца не было, дзе б не ззяў блакіт, дзе б не выгульваліся белыя грэкі ў хітонах. Дзед думаў, што купляе толькі адзін кубачак, а купіў цэлую краму посуду. Але, як яно вечна так бывае, адна купля вымагае другой: каб неяк увесці ў берагі гэту пасудную паводку, давялося загазаць велізарную дубовую шафу. Пакуль яе зрабілі, дзед з жонкаю хадзілі па пакоях, не раўнуючы як у цырку па дроце.

Пасля смерці дзеда сервіз з дубовай дамавінай, якая, як сказаў мой бацька, выключала нават думку пра пераезд, дастаўся ў спадчыну нашай сям'і. «Гэта

не шафа, гэта — замак, — які тут пераезд! Нават берлінскія мэблёўшчыкі да такога не дараслі...»

Зрэшты, апрача шафы з посудам дзед з Аўрыха не пакінуў нам нічога, і за гэта яго ў нас празвалі «свойскім хлусам». Бо ён, аўдавеўшы ўжо на чацвёртым дзесятку, пісаў усім нам пад дзень нараджэння і пад кожныя каляды: «Ну, што мне вам падарыць? Я ж і так вам адпішу ўсё разам!» Але, адгойсаўшы вольным кавалерам яшчэ сорок гадоў, дзед у семдзесят два разাগнаўся на маладзіцу, і яна апрыходавала ўсё адпісанае ёй зямное дабро, — ці ж не свойскі хлус!

Незнаёмая, свежага заводу «бабульхен» зрабіла, прынамсі, ласку і пераслала нам гэты сервіз, але і тое, мусіць, толькі таму, што пасудны кавардак быў ёй лішнім клопатам, хаця сякія-такія прадметы пабывалі ў руках кухаркі і з іх ужо жывыя не вырабіліся! Тым не меней на сорок персон яго яшчэ хапала з лішкам, і на стале, які зіхацеў крышталём і пазычаным мельхіёрам, наш сервіз глядзеўся па-царску.

Незадоўга да расадкі гасцей мама прывычна яшчэ раз акінула вокам сервіроўку. Усё бездакорна і намнога прыгажэй, чым у калег з іх белым фарфорам. Пасля яна пайшла на кухню даць апошнія ўказанні перад вялікай салоннай бітвай.

І тут прабіла зорная гадзіна маёй сястры Фрыды, якую мы празвалі Фітэ. Трымаючы ў руцэ сподачак з чарнічным варэннем, яна пракралася ў гасціную, падышла да стала і...

Ну, што ж яна такое ўтворыла? Як я ўжо сказаў, Фітэ прызналася толькі праз некалькі год і расказала, чаму так зрабіла. Але тады гэты выбрык здаваўся загадкавым, амаль злачынным...

Сястра Фітэ была дзіўнае дзіця. Ціхая, крыху нуня і румза, яна тым не меней была здольная на самыя бурныя выбухі гневу, асабліва калі чапалі яе рэчы. Звычайна дзеці карыстаюцца рэчамі сваіх братоў і сясцёр, як у камуне; з Фітэ на такіх умовах лепш было і не заводзіцца: яна аж сатанела. Як сёння памятаю: аднойчы Фітэ закрычала як рэзаная і здрасавала нагамі сваю любімую ляльку толькі за тое, што гэту ляльку пацалавала старэйшая сястра Элізабет, якую мы празвалі Іцэнпліц!

Можна сабе ўявіць, што перажывала раздуранае

дзяўчо, калі мама, седзячы каля яе за сталом, увесць час каштавала суп ці што там яшчэ яе лыжкай! А Фітэ наша ў ежы была перабора. Вечна ёй нешта не так, вечна не гэтак: то перасолена, то перасалоджана, то кіслае, то гарачае, то халоднае, а то зноў жа аніякае. І не было разу, каб Фітэ села за стол і да чаго-небудзь не прычапілася. Пішу я вось гэтыя радкі, а ў самага ўвушшу цвірчыць яе пісклявы, звярэдлівы галасок; толькі заверне лыжку ў рот, як пачынаецца...

Мама брала ў яе лыжку, каштавала з яе талеркі і гаварыла спакойна:

— Усё так смачна, Фітэ. Ты проста заживаеш!

Мільён разоў Фітэ прасіла маму, каб яна каштавала сваёй лыжкай. Але дарма: Фітэ ныла і гнула сваё, а мама кожны раз брала яе лыжку, не, не для кары, а так, па звычцы, бо ўжо даўно перастала зважаць на прыдуры Фітэ, як бы тая ні слініла.

І вось Фітэ адважылася на жудасную помсту...

Яна борздзенька шмыгае ўздоўж стала. Прыпыняецца каля кожнага куверта, хапае лыжку і старанна аблізвае. Але ёй мала толькі адчуваць сябе адпомшчанай, час ад часу яна чэрпае лыжкай чарнічнае варэнне — хай, хай цяпер пабачаць самі дарослыя, як зневажаць тое, што належыць дзецям!

Фітэ закончыла сваю работу. Хвіліну-другую выпрабавальна сузірае вынікі. Стол ужо не такі прыгожы, як быў, на ўсіх лыжках сіняватыя і чарнаватыя пісягі. Фітэ адчувае, што чагосьці не хапае, што трэба дадаць нейкі штрых: яна нагінаецца і сморкаецца ў рог абруса. Пасля робіць тое самае з трыма астатнімі. І бясшумна знікае...

Вядома, нават самы тактоўны госць не мог не заўважыць *гэтага*. Мусіць, госці ўзялі ў рукі лыжкі, працягнулі былі іх да смачных страў, але тут жа апусцілі са здзіўленнем у вачах. Мама пачырванела, як вячэрняя зара, бацька строга паглядзеў на яе.

— Нічога не разумею, — прашаптала няшчасная мама. — Я ж толькі што ўсё правярыла. І хто гэтак мог так пажартаваць?..

Мама была — вось-вось слязьмі зальецца. Так яно і было б, калі б за сталом сядзелі толькі сябры. Але сярод гасцей дамскай палавіны былі і такія, якім яна не магла зрабіць ласкі, паказаўшы свае горкія слёзы.

— Сабраць усе прыборы і вымыць! — загадаў бацька афіцыянтам. — Не, усе, нажы і відэльцы таксама... хто ведае... — І ўжо з усмешкай да гасцей: — Дзеці... дзеці... Самі ведаеце, як гэта з імі. Нейкае незразумелае свавольства!.. Але я разбяруся!

Пачалася дыскусія. Большасць выказалася за акт помсты. Потым закранулі невычэрпную тэму прыслугі, а там не менш бяскончую — пра афіцыянтаў-падзёншчыкаў. Пакуль чакалі вымытых прыбораў, час цёк самым прыемным чынам. Нарэшце, вокліч:

— Attention, les servants! *

Адна мама была пацэлена ў самае сэрца — хто ж мог нанесці ёй такі ўдар, хто?! На Фітэ яна і не падумала; і ніхто не падумаў на Фітэ. Да яе ныцця за сталом, да яе пераборашчаў усе настолькі прывыклі, што даўно ўжо на іх не зважалі, — як тут было падумаць! Спакваля падзея захлынулася ў плыні часу, як захлынаюцца і гінуць усе падзеі, адны раней, другія пазней...

Але ў той вечар, канечне, мама ўсё ж прыплакнула. Фраў Зідэлебен, якую мама асабліва недалюблівала за яе паблаглівы тон, дабрачынна сказала на развітанне:

— Было так чароўна, далібог! У вас заўсёды здараецца што-небудзь цікавае, што-небудзь такое, што зусім выходзіць за межы таго, да чаго мы тут, у сталіцы, прывыклі. (Яна ніколі не забывала нагадаць маме, што тая родам з правінцыяльнага гарадка.) Вельмі займальна, далібог!

Мама прыпала да грудзей бацькі і расплакалася, праўда, дзякуй богу, калі ўжо ўсе госці разышліся.

— Заўсёды здараецца нешта новае, Луіза! — суцяшаў маму бацька. — Вось пабачыш, праз месяц усе будуць гаварыць зусім пра іншае. Чакай-чакай, праз два тыдні, у чацвер, дзінэр у Зідэлебенаў, можа, і ў іх што-небудзь выдасца!

— Каб у іх? Ніколі! — усклікнула мама праз слёзы. — Сэрца ў яе няма! Хадзячы звод прыстойнасці, нічога больш!

— Вядома, мы ім благога не зычым, — сказаў бацька. — Але хто ведае, хто ведае...

* Увага, слугі! (Франц.)

Аднак дзінэр у Зідэлебенаў прайшоў без інцыдэнтаў, як па шнурочку: ні аблізаных лыжак, ні засморганых абрусаў, ні абкусаных тартоў, ні перапітых афіцыянтаў. Усё адстукатала, як добра наладжаны механізм гадзінніка. Выдатныя віны, цудоўны дэсерт, цыгары вышэй усякай пахвалы. На чале стала ў позе непагрэшнасці, так ненавіснай маёй маме, царавала фраў Зідэлебен, і калі яе позірк спыняўся на маме, у ім чыталася: вось які павінен быць сапраўдны дзінэр, мая мілая правінцыяльная цыпачка!

Не, выцерпець такую беспяхібнасць наўрад ці было можна!

Аж пакуль на другі дзень не разляцелася чутка... Спачатку яна здалася проста неверагоднай, пасля набыла больш чоткія абрысы, былі ўстаноўлены некаторыя неабвержныя факты... Абсалютна дакладна было: у самай сярэдзіне месяца фраў Зідэлебен засталася без прыслугі, перад гарой нямытага посуду, ледзь не ў разгромленай кватэры!..

Якая прычына?.. Але ж, мая ты даражэнькая, якая там прычына?.. З якіх бо то пор прыслуга разбягаецца адразу пасля дзінэра, сярод цёмнае ночы, белага свету не даждаўшы?! У такі час чалавеку адно наўме: прыкархнуць хвілінку!

Зацялася калатэча, самая сапраўдная баталія паміж нанятымі афіцыянтамі і хатняй прыслугай Зідэлебенаў!

Але за што?! Вы яшчэ пытаеце за што?! За што могуць біцца людзі, якія стаміліся да смерці!

І таямніча-змрочным голасам: «Кажуць, прапалі чайыя!»

З глыбокім уздыхам: «Ах ты божа мой! Ну, тады, канечне, тады многае робіцца зразумелым!»

А ўсё ў тым, што геры камергерыхтраты банкетавалі за сталом у сваіх калег не зусім задарам. Калі гаспадары траціліся на частунак, дык і госці не былі вольныя ад сякіх-такіх выдаткаў. Пад час самога дзінэра тая ці іншая пара ўжо спыняла задуменны позірк на тварах слуг, а пасля, за кавай, муж і жонка таямніча перашэптваліся.

— Сем! — гаварыў бацька.

— І пяці досыць, — гаварыла мама. — Не трэба іх панаджваць.

— Не забывай, што афіцыянтаў двое, а яшчэ трое на кухні,— пярэчыў бацька.— Увогуле, варта было б даць сем пяцьдзесят.

— Хопіць з іх і пяці,— настойвала мама.— Вечна ты вельмі шчодры, Артур.

— Што ж, пабачым, колькі дасць старшыня Корнільс,— гаварыў бацька.— Зрэшты, трэба ж і людзям даць на радасць. Столькі беганіны, крутні — у іх ногі адымаюцца.

— У мяне таксама ногі часта адымаюцца,— падводзіла вынік дыялога мама.— Не больш пяці, Артур.

Калі госці апрааналіся, дык у прыхожай на маленькім століку, збоку, ужо стаяла талерка або, што яшчэ лепш, бо менш кідалася ў вочы, алавая місачка. І пакуль дамы папраўлялі перад люстрам карункавыя накідкі паверх прычосак і ўкладак, мужчыны спаважна падыходзілі да гэтай ахвяравальнай чашы і як мага цішэй апускалі ў яе свой узнос. Пры гэтым усе трымаліся так, нібыта рабілі нешта забароненае: манетамі нельга было дзынкаць, ахвяравальнік рабіў выгляд, быццам нацягвае пальчаткі ці разглядвае карціну на сцяне над чашай. Бо даваць чайвыя, ды яшчэ ў доме свайго калегі, лічылася не зусім далікатным, як, скажам, недалікатным лічылася (ах, shocking) гаварыць пра грошы, хаця мець іх — пажадана.

Нягледзячы на ўсю «асцярогу», ахвяравальнік быў пэўны: за яго маніпуляцыямі каля чашы спадціха, але на ўсе вочы сочаць, па-першае, калегі, якія яшчэ не вызначылі сумы гасцінца, а па-другое, афіцыянты, якія падавалі паліто панам, і служанкі, якія дапамагалі апраанацца марцыпаням. Збор належаў ім...

Але як толькі выходзіў апошні госць, вярыгі ханжаскай пачцівасці ападалі. Адкрыта і нахабна афіцыянты пад пільным канвоем служанак неслі талерку на кухню і там прыступалі да дзеляжу, вынікаў якога часта бывалі свары. Ад удзельнікаў гэтай працэсіі можна было пачуць вельмі брыдкія водгукі, у якіх кляймо і ганьбай «вантробы і вочы папоўскія» некаторых гасцей. Гаспадары лічылі, што лепш трымацца далей ад лакейскага шабасу.

Аднак некаторыя гаспадыні і сярод іх камергерыхтраціха Зідэлебен прымалі за свой святы абавязак

прысутнічаць пры падзелах, каб усё было справядліва. (І каб сабраць каштоўны матэрыял для прыяцеляк: «Н. паклаў усяго дзве маркі, затое, як сказаў афіцыянт, напхаў поўную кішэню цудоўных гаванскіх цыгар з гаспадарскага стала. Сама гэтага не скажу, мілая, бо не бачыла. А чаго не бачыла — не скажу. Але так кажа афіцыянт, а ён бачыў на свае вочы!.. Вы толькі падумаіце, міленькая! Шультэ паклаў дзесяць марак, больш за старшыню Корнільса, а ў Шультэ ж дзеці, ды такія заморкі, што не дай бог! Фраў Шультэ вечна ные, што ім трэба эканоміць. Гаварыць пра эканомію і раскідацца такімі чайвымі — ну, мая мілая, вы мне даруйце, гэта — пыха!»)

Але ў тую страшную ноч фраў Зідэлебен не ўдалося паназіраць за дзеляжом: як толькі сышла апошняя пара гасцей — гер камергерыхтрат Эльбе з жонкай, — выявілася, што ўсё змесціва талеркі прапала. І стаяла гэта талерка ў куточку, як вылізаная — каб хоць якая марчына на завод!

Не паспела фраў Зідэлебен сказаць хоць слова пра катастрофу, як выбухнула шалёная свара. Служанкі вінавацілі афіцыянтаў, афіцыянты былі ўжо згарнулі кулакі, каб адбіць у суперніц нібыта ўкрадзеную імі здабычу. Партыі грызліся як зацяттыя, — прапала ж больш за сотню марак, а на той час гэта былі грошы, не тое што цяпер. Да служанак падаспела падмацаванне з кухні: кухарка і пасудніца, і бітва забушавала з новай сілай.

З гаспадарскай спальні выскачыў разгневаны камергерыхтрат, ужо ў падцяжках і пантофлях — але што тут рабіцьмеш, калі ён усяго толькі муж камергерыхтраціхі. Грымелі грозныя раскаты магутнага голасу Зідэлебеніхі, але, нікога не спалохаўшы, аціхалі; з кватэр на паверхах пад і над прыслалі ганцоў з наказам: неадкладна спыніць гвалт — палова ж трэцяй!.. А садома віравала...

Нарэшце абшукалі адно аднаго: ніякага выніку. Пасля надышла чарга кватэры, і з гэтай нагоды ўсё было перавернута дагары нагамі і нагамі дагары — зноў без выніку. Гадзін каля чатырох сейм перанеслі на кухню.

Тым часам гер Зідэлебен зусім змогся і ўжо схіляўся да таго, каб заплаціць людзям адступнага ў разум-

ных, вядома, памерах, а грошы, якія прапалі, лічыў ён, самі пасля і знойдуцца.

Але фраў Зідэлебен плюнула на свецкія цырымоніі і сказала:

— Лухта, мой пане! Гэта яны хай мне заплацяць... што яны зрабілі з маёй кватэры! І наогул, я ўсіх іх, шасцярых, зараз патуру ў паліцыю!

Гер Зідэлебен, які, як і большасць спрактыкаваных юрыстаў, не любіў заводзіць працэсы па сваіх справах, рашуча запярэчыў супроць якога б там ні было ўмяшання паліцыі:

— Рабі як і што хочаш, Фрыдэрыка, ты зусім не абавязана плаціць адступныя з хатняга бюджэту, страты кампенсую я. І дайце мне нарэшце спакою, я легчы хачу.

— А я ўсё роўна пайдзю ў паліцыю! Адзін з шасці напэўна — злодзей!

Да раздору паміж слуг дадалася спрэчка гаспадароў, якая, зрэшты, неўзабаве сунялася. Шасцёрка пастукалася ў дзверы спальні, рашуча туды ўварвалася і паведаміла, што, на іх думку, грошы мог прыхапіць толькі нехта з гасцей, той, хто пайшоў апошні. Яны, бач, усё абмеркавалі і даказалі самі сабе, што апошнія пяць мінут ніхто з іх, з прыслугі, нават блізка не падыходзіў да талеркі, а таму яны просяць назваць прозвішчы і адрасы гасцей, якія выйшлі апошнія.

Госпадзі, воля твая! Як дружна абурыліся Зідэлебены! Запляміць гонар судовай палаты, зняславіць сяброў дома — і хто пасмеў? Хто?.. О, цяпер ужо ў словах і праклёнах не разбіраліся: Зідэлебены раскопвалі стары хатні бруд, нянавісць выплюхнулася з берагоў, прапажа цукеркі разбухала да крыміналу — хто каго, зрэшты, перакрычаў, хай разбірае гісторыя, звольнілася прыслуга сама ці была звольнена — пра гэта існуюць процілеглыя легенды.

Карацей, у шэсць гадзін раніцы камергерахтрат Зідэлебен, змораны да апошняй рэшты, сядзеў за сваім сталом і афармляў разліковыя кніжкі, выплачваў зарплату (плюс кампенсацыю за прапажу, пра што яго жонцы не трэба было ведаць), а Зідэлебеніха тым часам пільным вокам сачыла за служанкамі, якія пакавалі свае бэбахі. Гадзіне так а сёмай пара нарэшце ўлеглася. На жаль, ім было не да сну — куды падзе-

ліся грошы? Як прыбраць кватэру? Дзе цяпер, у ся-
рэдзіне месяца, знайсці новую прыслугу? Як ахаваць
тайну ад калег? І ці не прагаворацца служанкі і афі-
цыянты?

Увесь трагізм становішча асабліва востра адчува-
ла Зідэлебеніха: цяпер ад гэтых жаўтаротых пеўнікаў
у палаце не чакай ніякага рышпекту, калі яны даве-
даюцца, што здарылася ў яе доме.

— Калі ты, нарэшце, станеш старшынёй палаты,
Генрых? — спытала яна.

Саветнік адарваўся ад сваіх думак.

— Я? — спытаў ён. — Я — старшынёй палаты?
Ніколі! Нават калі прапануюць, адмоўлюся! Я зада-
волены і тым, чаго дасягнуў!

— А я — не! Ты павінен стаць старшынёй... Пасля
сённяшняга гэта мусова трэба, да зарэзу...

Сваімі словамі яна, прынамсі, закалыхала мужа,
самой жа ёй, зразумела, не спалася...

Часам, хай і не часта, хадзілі мы з братам Эдзі ў
госці да сыноў бацькавага калегі камергерыхтрата
Эльбе. Хоць і жылі яны за некалькі дамоў ад нас, на
той жа самай Луіпольдштрасэ, а хлопцы іхнія былі
нашы ровеснікі, а ўсё ж не вадзіліся мы каб гэта як
па-сяброўску, гэта быў толькі саюз, навязаны бацька-
мі. Сыны Эльбе хадзілі ў вышэйшае рэальнае вучылі-
шча, мы — у класічную гімназію, а тут паміж-паміж
такая прорва, як усё роўна паміж камергерыхтратам
і судовым сакратаром. У дадатак у старэйшага брата
Хэльмута была дыхавіца (па-цяперашняму — астма),
і часта здаралася, калі мы прыходзілі, ён ляжаў у
ложку, і яму было не да нас. Мы з Эдзі былі «кніж-
ныя караеды», яны — проста шашаль, — зямля і
мора...

І ўсё-такі час-парою мы да іх завітвалі; «да іх» —
гэта не проста да хлопцаў, а таму, што нам было ціка-
ва ў іх дома. Там быў зусім іншы свет... У нас дома ва
ўсім быў вялікі парадак, чоткая дакладнасць: за
стол — мінута ў мінуту, перад ежай мы кожны раз
паказвалі рукі, а калі бацька працаваў, у доме — ні
шыкні. Карацей, у нас усё было загадзя прадугледжана
і прадвызначана, нават парадак у шуфлядах і шафах.

У Эльбе — усё наадварот. Захацелася хлопцам ес-
ці, яны навалам у кухню ці ў кладоўку і ядуць, што

пад руку папала, што хочуць, калі хочуць і колькі ўлезе. Яны спявалі, смяяліся, сваволілі, гапатавалі, бы коні, па ўсёй кватэры ў любую пару, у любы час. Збяруцца падаваць на стол, а стол той увесь застаўлены алавынымі салдацікамі. Кіпіць бітва, і як тут яе спыніш нейкім недарэчным абедам; карацей — рабі што хоч, гізуй — хоць разарвіся, слова табе ніхто не скажа ліхога...

Зрэшты, і ўсім дарослым у гэтым доме была воля вольная: кухарцы, служанцы, геру і фраў Эльбе. Вечна вясёлая, вечна прыгожая і на дзіва маладая фраў Эльбе сноўдалася з пакою ў пакой, спакойна глядзела на ўвесь тарарам, і вечна з цыгарэтай у зубах, а гэта ў тых часы лічылася фі — як няфайна. Ніколі нікага пэўнага занятку ў руках не мела. Не, мела — заўсёды што-небудзь трымала ў руцэ: мужчынскія штаны, апалонік, вазу. Але, мусіць, як толькі гэтыя рэчы абрыдалі ёй, яна кідала іх куды папала. Потым, натуральна, пачыналіся пошукі, і пакуль палоўнік знаходзілі, суп ужо астываў. Аднак ні гаспадыня, ні хто іншы ў доме не худзелі ад гэтага, як той казаў — не выліваць жа свінням...

Фраў Эльбе была памешчыцкая дачка, вырасла ў вёсцы і нават цяпер з вялікай ахвотай гаварыла праясковае жыццё. А пра змрочную цеснату гарадской кватэры, дзе ні павярнуцца, ні разгарнуцца, ні ступіць, ні прыступіць — якая ўжо там праца! — гаварыла толькі з пагардай. У горадзе наогул нічым людскім не зоймешся. Калі мая мама, хоць і нясмела, але ўсё-такі пнулася неяк вызваліцца ад правінцыяльных звычак і стаць берлінкай, дык фраў Эльбе ніколі не выракалася свайго ясковага звання. Аднаго разу на асабліва ўрачыстым дзінэры, калі госці моўчкі сядзелі за сталом і чакалі першага, яна весела бухнула на ўвесь голас: «Во, рыхтык як у бацькавым хляве, калі быдлу даюць!» Нават хто найбольш патураў ёй, і тыя жахнуліся — мароз пайшоў па скуры. Гэта ж трэба, гэта ж прыйдзе чалавеку ў галаву ўспомніць пра хлёў, калі сядзяць і камергерыхтраты, калі і сам старшыня палаты сядзіць, а яна языком замельвае...

Яна была проста *enfant terrible* * сярод іх. Колькі

* Жахлівае дзіця (франц.).

хадзіла розных пагудак пра яе нетактоўныя выбрыкі, якія каламуцілі чысцюткую плынь жыцця. У час візіту новага камергерыхтраты ў «салоне» ффраў Эльбе, ва ўсіх на вачах, без ніякага сораму, красавалася пасудзіна для пэўных патрэб; калі абмяркоўвалі гэту падзею, дамы «старэйшага ўзросту» выкопвалі ў памяці французскія словы, якія заселі яшчэ са школьнай лавы, каб назва гэтага прадмета гучала больш міла: «Вы толькі ўявіце сабе, сапраўдны *un pot de chambre* *». І каб жа яна вам пасаромелася, а не змаргнула! Засмяялася, узяла за ручку і выносіць!»

Другім разам ффраў Эльбе паспрачалася з камергерыхтратам Бекерам — «ці такая яна ўжо і атрута на самай справе тыя вашы мухаморы». На яе думку есці можна ўсё, што расце ў лесе і ў полі, усё спажыўна і ўсё смачна. І каб даказаць гэта, яна пры ўсіх пабажылася, што згатуе ўсёй сваёй сям'і мухамораў — «есцімуць, за вушы не адцягнеш, поўразкамі не адгоніш...».

Гер Бекер перапалохаўся і марна ўмаўляў яе адмовіцца ад самагаўнай задумы. У першую ж нядзелю яна павалакла ўсіх сваіх сямейнікаў у Груневальд збіраць мухаморы, а вечарам яны былі пададзены на стол з яечняй і смажанай бульбай! Праўда, для большай пэўнасці яна іх некалькі разоў выварыла і адкінула на друшляк, так што ўсім толькі крыху парэзала ў жываце і, дзякуй богу, перастала.

— А чалавек мне кажа — атрута?! Атрута, каб вы ведалі, б'е, як маланка! А што жывот, дык ён у мяне і ад рыцыны бурчыць! Дык што, вы мне скажаце, і рыцына — атрута? Схамяніцеся, людцы!

(Тое, што яна пры ўсім гэтым не саромелася гаварыць пра свой жывот, ды яшчэ ў сувязі з рыцынай — гэта... гэта... *shocking! Shocking! Shocking!*)

А што гаварыў сам гер камергерыхтрат Эльбе пра сваю жонку, пра гэты гармідар, пра яе смешную блазлоту? А нічога не гаварыў! Думаю, ён наогул нічога не заўважаў. Ён нават не ўяўляў сабе, што жанчына можа быць іншай, што гаспадарку ў доме можна весці інакш, што інакш можна і дзяцей гадаваць. Сваёй рассяянасцю і адарванасцю ад жыцця ён мог бы пера-

* Начны горшчык (франц.).

плюнуць любога «дзівака прафесара». Гер Эльбе, канечне ж, быў «цывіліст», які вечна разважаў над рознымі мудрагелістымі казусамі грамадзянскага права,— надта ж ён быў далёкі ад нашага беднага свету, каб займацца крыміналістыкай. Юрыспрудэнцыя для яго была ўсё адно што геаметрыя: прамыя вуглы, пабудова трохкутнікаў, вылічэнне нейкага невядомага па дадзенай велічыні (параграфе).

Наробім, бывала, гвалту ў іх доме, адчыняцца дзверы, і ўвойдзе ў пакой гер саветнік. Невысокі ростам, жоўты, як айва, маршчыністы твар, лысы і безбароды, хоць у той час у модзе хадзілі пышныя бароды. Дома ён заўсёды насіў вылінялы сіні халат, які боўтаўся на яго худых плячах мільёнам складак... На нагах звычайна былі пантофлі, але часам ён забываўся ўступіць у іх і пляскаў па падлозе босымі ступакамі — і не зважаў.

Дзвярэй ён не зачыняў і, усунуўшы нос у якую-небудзь паперыну, не бачыў, што, акрамя сыноў, у доме былі чужыя. Падыдзе да акна і пачынае барабаніць пальцамі па шыбіне. Або сядзе на канапу і чытае. Мы тым часам маглі крычаць, вішчаць, спатыкацца на яго ногі — яму хоць бы што. Наадварот: я думаю, што менавіта ў гэтыя хвіліны разумовых натуг ён падсвядома хацеў быць з людзьмі, хаця і не заўважаў гэтага. Спачатку мы яго пабойваліся, пасля прывыклі, глядзелі на яго і не бачылі. І ні разу ён не загаварыў з намі, я ўпэўнены, што і на чацвёрты год нашага знаёмства ён усё яшчэ не ведаў, хто мы такія і адкуль узяліся. Як гэты чалавек дадумаўся жаніцца і назаводзіць дзяцей, я і цяпер ў цям не вазьму, як бы далёка ні сягаў палёт маёй фантазіі.

У тыя часы я зачытваўся Э. Т. А. Гофманам *, і ўсе тыя дзівосныя істоты, якія мітусіліся ў яго навелах, пачалі ў маім уяўленні набываць постаць і сутнасць саветніка Эльбе. Разам з тым ён, як сцвярджалі ўсе, быў выдатны, адукаваны юрыст, які, праўда, належаў да той старой кагорты праўнікаў, для каго права было не жывой справай, а свайго роду акрабатыкай думкі.

* Эрнэст Тэадор Амадэус Гофман (1776—1822) — вядомы нямецкі музыкант, кампазітар, дырыжор, мастак і паэт, прадстаўнік позняга рамантызму.

Памятаю, аднойчы авялікадні яго сыны пажартавалі: замест шапачкі, якую бацька заўсёды насіў дома, каб прыкрыць ад бога лысіну, яны насунулі яму на галаву плеченае гняздо для велікодных яек, набітае зялёнымі стружкамі. Як цяпер бачу яго: стаіць крыху збянтэжаны, але не ўзлаваны, трымае ў руцэ сваю старую шапачку і глядзіць на яе са здзіўленнем, а другою асцярожна абмацвае плячёнку, ніяк не могучы даўмецца, адкуль у яго ўзяліся дзве шапачкі і чаму другая такая дзіўная навообмацак.

Дык вось гер Эльбе і быў той самы чалавек, які златашыў талерку з чайвымі ў камергерыхтрата Зідэ-лебена, — ну, канечне ж, не з ганебнай хцівасці і прагі пажывіцца, а па рассянасці. Бо чаго іншага і можна было чакаць? Што да грошай, дык ён быў чыстае дзіця. Ён не ўмеў ашчаджаць іх, не ўмеў траціць, ён увогуле не ведаў, што з імі рабіць. Кожны раз, як гер Эльбе збіраўся ў судовую палату, жонка клала яму дробязь на праезд у прыхожай, на палічцы пад люстрам. Ён настолькі прывык да гэтага, што забіраў грошы зусім машынальна.

Потым ішоў да прыпынку трамвая нумар 51. На пяцьдзесят першым маршруце яго ведалі ўсе кандуктары. Яны ставіліся да яго з той паблаглівай зычлівасцю, якою берлінец адарае кожнага, каго лічыць сабе роўнай. Кандуктары бралі ў яго грошы з кішэні і совалі туды білет. На рагу Фосштрасэ яны высаджвалі яго, правяралі, ці не забыў ён капялюш, парасон, пенснэ, партфель, а калі вагон рушаў далей, яны з бацькоўскай трывогай праводзілі гера Эльбе вачыма, заклапочаныя тым, каб ён не пачаў сваволіць, а чыніа і прыстойна павярнуў на Фосштрасэ.

У той злашчасны вечар жонка сунула яму ў руку пяць марак і нішкам сказала пакласці іх у талерку. Паколькі гер камергерыхтрат ужо не першы раз упраўляўся з такой працэдурай бездакорна, жонка не стала сачыць за ім, як гэта рабілі прадбачлівыя трамвайшчыкі, а, чакаючы, пакуль вызваліцца люстра, завялася з некім балабоніць.

Ступіўшы крок-другі, гер Эльбе сутыкнуўся нос у нос са старшынёй палаты і выслухаў строгую вымову за нейкую там папку са справай, якая несумненна ў яго, гера Эльбе, і якую трэба абавязкова знайсці. Вы-

зваліўся гер Эльбе ў прыхожай якраз каля талеркі з серабром. І пакуль яго думкі луналі вакол запрапалай папкі, якую, як падказвала памяць, ён чытаў, яму ўдалося тое, што не ўдалося б самаму спрытнаму злодзею пры такой процьме сведкаў: ён ссыпаў талерку ў сваю кішэню хутка і без шуму, як лунацік. Ён дзейнічаў машынальна, несвядома — гэтыя грошы ў прыхожай смутна нагадалі яму іншыя грошы ў іншай прыхожай, якія належала пакласці ў кішэню. Ён і паклаў.

На другі дзень пасля дзінэра камергерыхтрат Эльбе нерашуча сказаў жонцы:

— Не разумею, мае штаны нейкія цяжкія...

— Цяжкія? — перапытала яна. — Чаго гэта яны ацяжэлі? Што ты зноў туды паклаў? Нядаўна ў тваім паліто я знайшла прэс-пап'е.

— Прэс-пап'е?.. Не, не яно, — сказаў саветнік і сунуў руку ў кішэню. І дастаў цэлую жменю манет. — Здаецца, грошы...

— Грошы? Адкуль у цябе грошы? Можа, у мяне браў?

— Як мне вядома, не. Ці... калі быць дакладным, я не памятаю, каб я браў. Тым не меней я дапускаю, што гэта магчыма...

— Дай я гляну! — Яна вывернула кішэні. — Тут больш за сто марак. Не, гэта не мае грошы. Адкуль яны ў цябе ўзяліся? Ну, успомні, Франц, ну, пастарайся.

Той разгублена пацёр двума пальцамі падбародак:

— Баюся, нават самая інтэнсіўная праца маіх мазгоў у гэтым кірунку не прывядзе да мэты. Хутчэй, наадварот: я, здаецца, прыгадваю, што ўжо працяглы час не ўваходзіў у кантакт з грашыма. — Крыху падумаўшы яшчэ, ён дадаў: — Калі гаварыць дакладней: за выключэннем грошай на праезд.

— На які праезд?

— У суд.

— Туды трэба дваццаць пфенігаў, а ў цябе больш за сотню марак. Дзве вялікія розніцы.

— Згодзен, дарагая, — сказаў ён заклапочана. — Бо вось я і сам заўважыў, што кішэні пацяжэлі. Раней, беручы грошы на трамвай, я гэтага феномена не назіраў.

— Можа, табе ў судзе за што-небудзь заплацілі? Ты не даваў артыкул у «Юрыдычны штотыднёвік»? На лесвіцы з паштальёнам не сустракаўся? Можа, пазычыў у каго з калег?

Гер камергерыхтрат Эльбе лічыў, што на ўсе гэтыя пытанні ён можа з пэўнымі, канечне, агаворкамі даць адмоўны адказ.

— Ну, тады і я не ўцямлю, адкуль гэтыя грошы, — закончыла допыт фраў Эльбе. — А пакуль што я вазьму іх на захаванне. Калі яны чужыя, гаспадар акажацца.

Але паколькі фраў Эльбе мала зносілася з жонкамі іншых саветнікаў, пра здарэнне ў Зідэлебенаў яна даведалася толькі праз тыдзень на чарговай гарбаце. Яе кідала то ў жар, то ў холад, бо ўжо з першых слоў яна зразумела, хто зламыснік, і яна імгненна скеміла, што фраў Зідэлебен, якая, на шчасце, не гарбатавала ў кампаніі, можа нарабіць геру Эльбе вой колькі клопату, калі ўведае праўду. Спачатку фраў Эльбе рашыла нікому нічога не казаць, нават свайму мужу, а грошы пераслаць фраў Зідэлебен ад выдуманай асобы.

Аднак неўзабаве стала ясна, што з гэтага нічога не выйдзе. Па-першае, гэта супярэчыла яе шчырай уродзе, па-другое, толькі б дало плёткам новы разгон. А калі ўсё-такі правільна ўнюхаюць след, рэпутацыі мужа — канец.

Не знаючы, што і рабіць, фраў Эльбе кінулася да маёй мамы, якой яна сімпатызавала за лагодны нараў, хаця жонка «цывіліста», шчыра кажучы, не належала да кола «крыміналісціх». Але мама ў такім важным пытанні не адважылася што-небудзь адказаць або рабіць, не параіўшыся з мужам. Бацька выслухаў яе на поўным сур'ёзе. Гонар судзейскага са слоўя быў для яго гонарам крыві і роду: без гэтага гонару не было ні суда, ні жыцця. Нельга дапусціць, каб плётка запляміла хоць рубчык судзейскай мантыі. Ён палічыў, што ў такой сітуацыі не мае права дзейнічаць, кіруючыся толькі сваім рашэннем, і таму звязаўся са старшынёй крымінальнай палаты. На думку таго, трэба было выслухаць старшыню грамадзянскай палаты, дзе служыў гер Эльбе. Старшыня грамадзянскай палаты звязаўся з герам Зідэлебенам, і той, апамятаўшыся ад здзіўлення, усклікнуў:

— Дык вось дзе ўвязка! Да гэтага, вядома, ніхто б не дадумаўся! Я рады, што ўсё ўладзілася такім чынам, праўда, мая жонка...

Ён задумаўся. Прысутныя і сярод іх фраў Эльбе зычліва глядзелі на яго.

— Зрэшты, я кампенсаваў пацярпелым страты з маёй асабістай касы, праўда, без поўнага пагаднення з жонкай,— сказаў ён.— Яны разляцеліся на ўсе бакі, дзяўчаты ўладкаваліся ў іншых месцах... бадай што, самае лепшае, калі мы забудзем гэты інцыдэнт. Калега Эльбе вельмі дастойны чалавек...

— Вы думаеце...

— Калі я правільна зразумеў вас, калега Зідэлебен...

— Вы думаеце, што і ваша жонка...

— Шчырая праўда. Я думаю, што маёй жонцы не варта ведаць, што справа разблыталася. Гэта магло б... гм... азмрочыць добрыя стасункі паміж калегамі. Да таго ж яна сцвярджае, што вымушаная змена прыслугі абярнулася неверагоднай удачай. Быццам згадзіла нейкія «жамчужыны» з Усходняй Прусіі...

Усе ўсміхнуліся, бо добра ведалі, што Зідэлебенаўскія «жамчужыны» зьялі толькі першыя дні, а потым хутка трацілі свой бляск...

— Значыцца, усё застанецца паміж намі...

— А калега Эльбе?..

— Які сэнс гаварыць яму,— сказала фраў Эльбе.— Ён толькі засмуціцца, а ад засмучэння недалёка і да новага канфузу.

Вось так і атрымалася, што гісторыю гэту захавалі ў тайне, наколькі, канечне, маглі захаваць тайну яе шматлікія давераныя. Але двое напэўна не ведалі нічога: фраў Зідэлебен і гер камергерыхтрат Эльбе.

І калі цяпер Зідэлебеніха дазваляла сабе часам звывсака абысціся з маёй мамай, тая з усмешкай думала сама сабе: «Ведала б ты, дарагая, што ведаю я, ты б інакш загаварыла! Але ты нічога не ведаеш, нічога!»

ЛУПЦОУКА

МОЙ БАЦЬКА, ЯК Я УЖО КАЗАЎ, ВЫКЛЮЧАЎ з дзіцячага меню бярозавую кашу. У пытаннях пакарання ён быў гамеопат: лячыў *similia similibus*, падобнае падобным, ці, па-нашаму кажучы, выбіваў клін клінам, і мог быць цалкам задаволены вынікамі, якія давала яго метода, незалежна ад таго, ці быў гэта поспех самой методы, ці прыносілі яго мы, дзеці. Але адзін раз мой «стары» ўсё ж укінуў мне ад шчырай душы, і гэта выключная падзея так глыбока мяне ўразіла, што засела ў памяці з усімі падрабязнасцямі аж да сённяшняга дня.

Было мне тады гадоў дзесяць-адзінаццаць, і быў у мяне сябрук-неразлівода — Ганс Фёч, сын нашага хатняга доктара. Мы з ім, абодва Гансы, праўда, хадзілі ў розныя школы, але пасля ўрокаў цэлымі днямі ашываліся ўсюды разам. Замест таго каб марыцца над сшыткамі, мы клеілі з кардону і каляровай паперы цудоўныя рыцарскія даспехі, ладзілі баявыя ўкрасы індзейцаў, вычитаныя са строга забароненых нам кніжак Карла Мая*, глыталі яшчэ стражэй забароненыя выпускі пра авантуры Сітынга Буля і Ніка Картэра**. Выпускам гэтым канца не было: сто, дзвесце, трыста брашур... Усе нашы кішэнныя грошы ішлі на іх.

Зрэшты, на той час я быў вельмі прыстойна выхаваны хлопчык. Памятаю, як я, на вялікую крыўду Ганса Фёча, ніяк не хацеў даць яму адну з гэтых бульварных кніжак па той толькі прычыне, у якой нізавошта не хацеў прызнацца, што ў героя ў запале гневу вырвалася слова «зас.....». Мне было сорамна за майго героя перад Гансам Фёчам.

Праўда, аўтар паспрабаваў выгарадзіць героя і спешна запэўніў, што той так сказаў з гарачкі, шчыра абураны подласцю свайго праціўніка, але тым не меней светлая душа мая была абражана. Калі такія брыд-

* Карл Май (1842—1912) — нямецкі пісьменнік, аўтар прыгодніцкіх раманаў, у якіх дзейнічаюць індзейцы, арабы, індусы і абавязкова «белы» герой нямецкага паходжання.

** Сітынг Буль, Нік Картэр — сышчыкі, героі бульварных дэтэктыўных раманаў.

кія словы дазваляе сабе які прайдзісвет, дык хай сабе, на тое ён і прайдзісвет, але каб герой!..

А ўвогуле мы з Гансам Фёчам добра ладзілі. Гэта быў ціхі, не вельмі гаваркі хлопчык з цвярозым, практычным розумам; калі мяне заносіла ў фантазіі, ён слухаў маю балбатню да канца, а тады кожную новую ідэю, якая выкачалася ў маёй вечна здатнай на выдумкі галоўцы, стараўся адразу ж правесці ў жыццё. Абедзве пары бацькоў ухвалялі нашу цесную еднасць. Мой бацька, мусіць, разлічваў, што яна крыху прыгасіць пал сынавай неўраўнаважанасці, а доктар Фёч спадзяваўся, што яго ціхае цялятка падбрыкне. Сустрэкацца нам было зусім зручна — Фёчы, як і мы, жылі на Луіпольдштрасэ, толькі што на паўднёвай палавіне, якая ў тыя часы яшчэ не была цалкам забудавана.

Нягледзячы на такія выгоды для ўдалага сяброўства, мне з Гансам Фёчам, я б сказаў, не вельмі шанцавала. Гэта яму я абавязаны трыма самымі буйнымі паражэннямі ў сваім жыцці, лупцоўкай і ганейнай плягай, пра якую яшчэ шмат гадоў пасля ў нашай сям'і ўспаміналі з жахам.

Горыч першага паражэння ўдалося збольшага разбавіць, хоць яно і было даволі прыкрае. Мой бацька, калі яму зрэдзь-часу выпадала вольная хвіліна, пакланяўся бяскрыўднаму ідалу калекцыяніравання і за ўвесь час набіраў досыць ладную калекцыю паштовых марак. Ядро яе складала вельмі рэдкая серыя старадаўніх нямецкіх марак, якія ён выпадкова знайшоў, калі капаўся ў хламе на гарышчы прыёмнага бацькі маёй мамы. Гэты прыёмны бацька, спарэхнелы натарыус, склаў на гарышчы цэлы штабель папак з натарыяльнымі паперамі сваіх папярэднікаў, а ў тых папках ляжалі пісьмы, старыя пісьмы, на якіх былі наклеены радавыя маркі Турн-і-Таксіс*, мекленбургскія маркі з бычынай галавой, гамбургскія з чырвонымі вежамі, — ва ўсякім разе каштоўныя экзemplяры.

Усё, што дадалося пасля, не магло дараўнацца з гэтымі першымі знаходкамі. Калі бацька служыў у гановарскіх правінцыяльных судах, ён не ўпускаў вы-

* Турн-і-Таксіс — нямецкі княжыцкі род, які ў XVII—XIX стст. кіраваў паштовым ведамствам. Франц фон Таксіс (1460—1517) заснаваў першую паштовую сувязь паміж Венай і Бруселем.

падку вывудзіць са струхлелых, абгрызеных мышамі папак адну-другую рэдкую марку. Але, таму што ён быў ад прыроды чалавек ашчадлівы і збіранне марак так і не стала яго сапраўднай душэўнай хэнцю, ён устрымаўся ад куплі альбома. Усе маркі былі з найшчыршай акуратнасцю наклеены на чацвярцінкі далікатна-жоўтай паперы, і ўсе надпісы на лістках зроблены прыгожым бацькавым почыркам.

Аднаго разу калекцыя падверглася жорсткаму спусташэнню. Нейкі заўзятый калекцыянер з пароды бессаромных, які, на жаль, аказаўся бацькавым начальнікам, выпрасіў у свайго падначаленага калекцыю «для мэт параўнання з уласнай». Пасля ўжо бацькава «параўнанне» выявіла, што шмат якія каштоўныя экзэмпляры прапалі і, нягледзячы на «націск», так і не былі вернуты, праўда, занадта «націскаць» бацька не адважыўся, баючыся за свой поступ па службовай лесвіцы. Бо, бачыце, зламысны начальнік мог нарабіць непраўнай шкоды маладому суддзі нават у так званыя добрыя старыя часы!

Але за даўнасцю ўсё было даравана і забыта. Прагалы былі запоўнены іншымі, хоць і не такімі каштоўнымі, маркамі, а занадта сплундраныя лісты бацька пераклеіў.

І вось паявіўся я, дзіця, якое расло, якое падавала вельмі светлыя надзеі, праўда, прыкметна хілілася да беспарадку і беспрынцыпнасці. Я ніколі не мог дакладна сказаць, куды падзелася прорва грошай з пяцідзесяці пфенігаў, якія мне выдавалі кожны тыдзень на дробныя выдаткі; грошай у мяне ніколі не было, я ўвесь час выпрошваў авансы.

Бацька быў упэўнены, што ў кожнага чалавека ёсць ад прыроды дадзены інстынкт ашчадлівасці. Бо кожны ж сіліцца нечага ў жыцці дасягнуць, і кожнаму прыемна, калі яго дзеці дасягаюць большага, чым ён. Чаго б гэта раптам я, у кім цячэ яго кроў і кроў яго таксама беражлівай жонкі, павінен быць абдзелены гэтым спрадвечным інстынктам?! Ён ёсць, ён павінен, ён мусіць быць, і задача бацькі — выявіць і развіць яго! Паколькі з грашыма разбег не ўдаўся, хоць бацька і падарыў мне спецыяльны сшытак, куды трэба было ўпісваць прыходы і расходы — а я скарыстаў яго для перапісу сваіх кніг, — дык бацька намерыўся

абудзіць ува мне інстынкт ашчадлівасці з дапамогай калекцыяніравання.

Калі я прыносіў са школы добрую адзнаку, калі мужа трымаўся ў зубнога ўрача, калі цэлы тыдзень піў рыбны тлушч без лішніх скандалаў, дык ва ўсіх гэтых пахвальных выпадках бацька ўручаў мне больш-менш поўны ліст са сваёй калекцыі. Калі яму хапала часу, ён расказваў мне, дзе і як «раздабыў» тыя ці іншыя маркі (бацька гаварыў, што не змарнаваў на іх ні аднаго пфеніга). Альбо браў са сваёй бібліятэкі кнігу з картамі і гаварыў пра дзяржавы, адкуль гэтыя маркі, і такім чынам спрабаваў звязаць цеснымі павязямі маркі і мяне.

На першым часе яму гэта, здаецца, удавалася. Ён пачаў асцярожна, з найменш каштоўных марак, набытых абменам, і мне падабалася разглядаць яркія паўднёва-амерыканскія маркі з птушкамі, геаграфічнымі картамі, пальмамі, малпамі, гарадамі. Часам я нават размахваўся патраціць дзесяць — дваццаць пфенігаў сваіх грошай, каб дапоўніць які-небудзь камплект. Бацька хваліў мяне за гэта.

Але чым вышэй падымалася цана, тым большую нуду наводзілі на мяне гэтыя шматкі паперы з зубчыкамі і без зубчыкаў. Цыфры, толькі цыфры былі на іх, а яркія фарбы ўсё больш бляклі, саступаючы месца шэраватым і карычневым тонам. Маркі ўжо мне прыеліся, і было вельмі крыўдна, што за добрую адзнаку мне давалі замест талера толькі гэтыя абрыдлыя паперкі. Ужо і глядзець на іх не хацелася. Скажаш прывычнае «дзякуй», у якім ужо гучала нотка расчаравання, і нядбала кладзеш чарговы ліст у шуфляду камоды.

Гэта перамена ў маім настроі, відаць, не ўнікла бацькавых вачэй. Настойлівей, чым звычайна, ён стараўся ўталкаваць мне, як па-мастацку, з якім майстэрствам выкананы гэтыя малюпасенькія лісцінкі, якая тут чысціня рысунка і гравюры. Але калі і гэта не рабіла ўражання, ён нагадваў, — праўда, з болей у сэрцы, бо такі аргумент быў яму не да спадабы, — пра высокі кошт некаторых экзэмпляраў, каб абудзіць ува мне радасць валодання.

Але нішто не дапамагала. Потайкам я сердаваў на бацьку. Колькі ўсякіх жаданняў можна было б задаволіць за адзін толькі талер! А я, дурны, нават не зда-

гадваўся, што, прадаўшы адну-адненькую марку, можна спраўдзіць свае жаданні на чвэрць, на паўгода наперад. Так, зрэшты, і пазней у жыцці я рабіў глупствы з неверагоднай грунтоўнасцю.

Ну, а прыяцель мой Ганс Фёч быў калекцыянер што трэба. Ён збіраў маркі, штэмпельныя адбіткі, а таксама абразкі, прыкладзеныя да тавараў фірмаў «Штольвэрк» і «Лібіг». Лібігаўскія абразкі мне падабаліся найбольш. Па-першае, гэта была рэдкасць, бо да бляшанкі мяснога экстракту прыкладваўся толькі адзін абразок, а бляшанкі, на жаль, хапала надоўга. Па-другое, на абразках былі сцэнкі з жыцця ў пампасах — гасіенды, быкі, гаўчо, ласо, індзейцы, — усё тое, што распальвала маю фантазію. Ганс Фёч назбіраў некалькі соцень такіх абразкоў, некаторыя былі новенькія, як толькі што з друкарні, іншыя — з самымі жывымі слядамі мноства нямытых хлапечых рук, праз якія яны прайшлі, і за гэта яны мне здаваліся яшчэ больш вабнымі. Ужо і не памятаю, хто з нас двух быў спакушальнік, але аднойчы здзелка адбылася: я стаў уладальнікам тоўстага пачка лібігаўскіх абразкоў, а ўсе мае маркі перабраліся да Ганса Фёча. Не скажу, каб на гэты абмен мы пайшлі са спакойнай душой. Мы пабажыліся, што захаваем нашу тайну на векі вечныя, і на першым часе я старанна аберагаў свой скарб ад брата, сясцёр і бацькоў.

Але ў дзяцінстве ўсё забываецца скоро, і вось настаў дзень, калі мама заспела мяне над гэтымі абразкамі.

— Адкуль яны ў цябе, хлопчык мой? — спытала яна са шчырым подзівам.

— Ай, ды так... — адказаў я. — А праўда, прыгожыя? Во глянь, мам, вось гэта кафеёная плантацыя! Ці ведала ты, што кава расце на такіх маленькіх дрэвах?

Але мама не была б мамай, калі б не ведала сваёй войска. Мой нявінны тон якраз і зарадзіў у ёй падзвонне.

— Вельмі міла! — сказала яна. — А ў каго ты ўзяў гэтыя карцінкі? Іх жа ў цябе тут некалькі соцень.

— Пяцьсот трыццаць! — з гонарам сказаў я.

— А хто табе іх даў?

— Ай, ды так... — зноў сказаў я. — Хлопцы...

— Якія хлопцы? — не адставала яна.— Як іх завуць?

Я зноў:

— Ай, ды так! — І нарэшце: — У школе...

Цяпер ужо мама была пэўная, што тут не ўсё чыста.

— Ганс! — захвалявалася яна.— Нешта тут не так. Я хачу ведаць, як завуць гэтых хлопцаў! — І, таму што я марудзіў з адказам, дадала: — Калі ты іх не назавеш, мы разам пойдзем да таты! А ўжо ён у цябе пачытае...

Пагроза мяне вельмі спалохала, бо адразу нагадала пра маркі, якіх у мяне ўжо не было. І я зрабіў ласку — прызнаўся, што атрымаў абразкі ад Ганса Фёча.

Мама з нейкай палёгкай уздыхнула:

— Ну, дзякуй богу, Ганс Фёч! — Але, падумаўшы, спытала: — А што ты даў Гансу ўзамен? Ганс — харошы хлопчык, але падарункамі ён не раскідаецца.

— Ён даў іх мне за так, мам!

— Ты маніш; Ганс, глянь мне ў вочы!

— Але ж не, мам, праўда! — горача запэўніў я і скасавурыўся ў люстра, каб пабачыць, ці не пачырванеў я.

— Не, ты хлусіш, Ганс,— сказала мама, цяпер ужо ўпэўнена.— Калі ты не хочаш сказаць гэта *мне*, давядзецца ўсё-такі ісці да таты, ён разбярэцца.

І тут я пачаў прасіцца. Я быў гатовы прызнацца, хай толькі яна паабяцае нічога не казаць бацьку.

Але мама не ішла ні на якія кампрамісы.

— Ты ведаеш, ад таты ў мяне сакрэтаў няма. І калі ты зрабіў што забароненае, дык тата тым болей павінен ведаць усё. Хадзем, сынку, хадзем да яго. Ты ведаеш, тата ніколі не сярдуе, калі ты сумленна і шчыра прызнаешся, што зрабіў нядобра. Ён не даруе толькі маны...

І я падумаў, што лепш прызнацца ў сваёй ганьбе спачатку маме. Хацелася пабачыць, як яна гэта прыме. Мама жاخнулася, аж села.

— Што ты нарабіў, Ганс! — усклікнула яна.— Як ты так мог! Цудоўную, дарагую татаву калекцыю, якую ён так ганарыцца! Аддаць за бесцань, за недарэчныя запуцаныя карцінкі! Проста не ведаю, як яму

сказаць... Ён вельмі пакрыўдзіцца, Ганс! Няўжо табе зусім не дарагі татаў падарунак?

Са слязьмі на вачах я кляўся, што вельмі даражу татавымі падарункамі, але я ж не вінаваты, што лібігаўскія абразкі мне падабаюцца больш...

— Ах, Ганс, які ж ты дурненькі! За дзесятую долю марак ты б мог купіць тысячы гэтых карцінак, тысячы! Твой сябар ашукаў цябе на абмене... Не, не вельмі гэта ён прыгожа зрабіў, твой Ганс!

Мама задумалася. Устрыжованы, я чакаў, калі яна кончыць з тэарэтычнай часткай — папрокамі — і пройдзе да практычнай — скажа бацьку ці не скажа. Але мама знайшла іншы, яшчэ горшы ратунак.

— Ведаеш што, — сказала яна энергічна, — вазьмі карцінкі і збегай да Ганса Фёча. Скажы яму, калі хочаш, што мама не дазваляе мяняцца.

— Але ж, мам! — спалохаўся я. — Я не магу! Я ж даў яму слова, што нічога не скажу вам. Як жа я цяпер перад ім буду?..

Але мама ўжо не зважала на самыя-самыя «словы гонару», ні на прысягі, ні на бажбу.

— Ах, усё гэта лухта — усе вашы словы! — раздражнёна крыкнула яна. — Вы яшчэ дзеці, а ты дурное дзіця, цябе проста абжулілі! Набярыся смеласці, Ганс, і бяжы да Фёча!

— Ён напэўна не аддасць.

— Павінен аддаць. Ён добра ведае, што ашукаў цябе. Яшчэ, нябось, і баіцца, што даведаюцца бацькі, можаш не сумнявацца.

Але я ўпарта ўпіраўся. Я не хацеў ганьбы перад сябрам. Не хацеў стаць «несумленным» у яго вачах. І, акрамя таго — але гэтага я не адважваўся сказаць маме, — бацька ж падарыў мне маркі не за так, а за розныя там прыкладныя поспехі, і зноў жа са сваёй уласнасцю кожны вольны рабіць што хоча. Калі бацька лічыць маркі такім ужо скарбам, дык не трэба было іх дарыць. Я яго не прасіў! Мне абразкі ўсё роўна падабаюцца больш...

Прыкладна так я і даводзіў маме. Яна так нічога і не дамаглася і пайшла засмучаная. Смутак панаваў і на вячэры. Бацька, які напэўна ўсё ўжо ведаў, сядзеў моўчкі і толькі час ад часу выпрабавальна зіркаў на мяне. Але, як гэта і было яго правілам, не ўмешваў-

ся — «справу» вяла мама — і спакойна чакаў... Мама таксама ніколі сабе не дазваляла ўрывацца ў сферы дзеянняў бацькі. Яны толькі пасаблялі адно аднаму, калі дапамога была патрэбна.

Ноч прайшла дрэнна. Часам я ўжо згаджаўся, што не варта было мяняцца, не папытаўшыся ў бацькі, але часцей за ўсё адчуваў у сэрцы нейкі гнеў за тое, што Ганс Фёч так мяне абкруціў. Потым я пачуў голас бацькі, які, як гэта часта ў яго бывала, пакепліва напываў: «Разумны я і мудры я, мяне не ашукаеш!» І мне пачынала здавацца, што я і праўда не надта разумны.

Але потым я зноў вяртаўся да сваіх любімых абразкоў. Няўжо іх прыйдзецца аддаць, назусім, на векі вечныя, такія прыгожыя? Не, не змагу! Рука не падымецца! Несправядліва, што мама патрабуе такое. Я не магу без іх.

На другі дзень пасля школы я зноў засеў за абразкі. Яны мне цяпер сталі яшчэ даражэйшыя! Я пачаў раскладваць іх па-новаму: індзейцы да індзейцаў, быкі да быкоў, гасіенды да гасіендаў. Тут нехта ўвайшоў у пакой, зірнуў цераз мой плячук, і я пачуў мамін голас:

— Зрабі нам добрае, сыноч! Перасіль сябе хоць раз!

Мама ласкава пагладзіла мяне па галаве.

Але я маўчаў, і мама ціха выйшла з пакоя, не сказаўшы больш ні слова.

Я хацеў быў пачаць зноў сартаваць абразкі, але ўжо нічога не клеілася. Я склаў іх у некалькі стосікаў, перацягнуў гумкамі і нейкі час моўчкі глядзеў на іх. Потым устаў, параспіхваў, колькі ўлезла, па кішэнях, астатняе ўзяў у рукі і рушыў да Ганса Фёча.

Ах, на сэрцы ляжаў цяжкі камень, я зусім не адчуваў, што раблю нешта вартае пахвалы. Але нейкі голас ува мне гаварыў, што я павінен, як бы там ні было цяжка, зрабіць гэта, што нельга так расчароўваць бацькоў... А мне так не хацелася, сэрца маё было зусім іншага складу... І я пайшоў, вой, не па добрай волі...

Не скажу, каб Ганс Фёч паспагадаў майму клопату. Як прыроджаны аптыміст я цешыў сябе думкай, што ён, прынамсі, не ўзваліць лішняга цяжару на мае плечы. Але той упёрся на сваім «гешэфт ёсць ге-

шэфт» і біў мяне маімі ж аргументамі: я, бач, даў слова, я, бач, бажыўся, што маркі мае. А што да ўласнасці, дык тут нават родны бацька не мае права ўмешвацца.

Давялося пусціць у ход цяжкую артылерыю: расказаў, у якім шалёным гневе цяпер мой бацька і як раззлueцца Гансаў. Аднак не хацелася і палохаць Ганса непрыступнасцю маіх пазіцый: Гансава зацятасць развярэдзіла мяне яшчэ больш, хацелася змусіць яго здацца, але ў душы я ўсё-такі спадзяваўся, што ён не адступіцца,— я б так і адрапартаваў сваім, і абразкі засталіся б у мяне.

Але, на жаль, Ганс капітуляваў. Ён яшчэ крыху пабурчаў, што вось я які, што ніколі больш са мною не будзе мець нічога, што цяпер ён ведае, чаго варта маё слова гонару, але лібігаўскія абразкі ўзяў. Мае маркі ён, канечне, не мог аддаць так адразу, каб нa, бяры, бо пераклеіў іх у свой альбом, і там, і там, у самых розных месцах. Трэба будзе, калі выдасца хвіліна, зноў іх пааддзіраць. А некалькі дубляў ён ужо памяняў — якая ж тут можа быць аддача.

Развіталіся мы даволі холадна. Затое дома мама сустрэла мяне ласкава. Пахваліла, што я намогся пабароць самога сябе, бацька таксама глядзеў на мяне, як і раней, зноў лагодна. Абое, як заўсёды, былі гатовы прыняць добры ўчынак за добрую волю.

Далей мне пашанцавала гэтак жа, як і бацьку з яго начальнікам: колькі я папахадзіў да Ганса з просьбамі і напамінамі, перш чым ён даў сабе клопат шпурнуць мне нейкую драбнютачку тых марак:

— На, гэта ўсё! Больш нічога твайго няма і нічога твайго мне не трэба!

Нават сваім некалекцыянерскім глумам я скумекаў, што ў гэтым хламе толькі некалькі марак з бацькавай калекцыі. Але я па горла наеўся ўсёй гэтай гісторыі, і не хацелася далей назаляцца Гансу Фёчу.

Бацька маркотна зірнуў на гаротныя рэшткі:

— Та-ак, мой ты пане Гансе, цудоўнай калекцыі як і не было, і ты ўжо зрабі ласку не крыўдуй, калі ў будучым я, перш чым падару табе што людскае, добра такі раскіну мазгамі... Думаю, самае лепшае цяпер — аддаць гэтыя маркі сястры Іцэнпліц. Яна ўжо сее-тое назбірала і здолее знайсці ім лепшы ўжытак, чым ты.

Я так і зрабіў; застаўся і без марак, і без абразкоў.

Потым я часта разважаў — якая ж такі плата за маю перамогу над самім сабой: бацька без калекцыі, я без абразкоў, сябар пакрыўджаны. Вынікі — хоць ты плач!

Пасля гэтага мае адносіны з Гансам Фёчам пэўны час былі даволі халаднаватыя. Мы завялі кожны сабе іншых верных сяброў, а калі сустрэкаліся на вуліцы, абыходзіліся без лішніх слоў. Але ў дзяцінстве ўсё забываецца хутка, а ў мяне да таго ж даволі рана выявілася схільнасць як мага хутчэй выкідаць з галавы ўсё непрыемнае, асабліва тое, што ганьбіла мяне. А ў Ганса Фёча, які, зрэшты, выйшаў пераможцам з гэтага інцыдэнта, бадай, і зусім не было прычыны доўга тачыць на мяне зуб.

Так яно і сталася, што неўзабаве паміж намі зноў былі згода і лад. У тых дні ўвесь Берлін толькі і гаварыў, што пра новы універсальны магазін на рагу Лейпцыгерштрасэ і Лейпцыгерплац, усе хвалілі фантан з мядзведзем і зімовы сад, неверагодную раскошу асветленага дворыка — і пачалося небывалае паломніцтва: кожны, куды б ні ішоў, стараўся мусова завінуць туды ці каб купіць што, ці проста так.

І мы, хлапчукі, былі нязгорш, і ў нас свая выгода. І хаця швейцарам было дадзена ўказанне не пускаць дзяцей без дарослых, мы ўмелі даць сабе рады. Прыгледзеўшы ў вестыбюлі якую-небудзь таўсманую, не вельмі ўвішнюю фраву, мы борздзенька прыстройваліся абাপал яе, чынна ішлі праз запаветную брамку і, праходзячы, дзелавіта гаманілі.

А ўжо ўсярэдзіне — прачэсвалі будыніну ад даху да падмурка. Доўга нават нам здавалася, што магазін не абыдзем да канца дзён сваіх. Кожны раз мы адкрывалі новыя секцыі, совалі нос у самае ў патаемнае. Бадай, тое ж самае павінны былі адчуваць Лівінгстон * і Стэнлі **, калі пранікалі ў глыб чорнага мацерыка. І ўсё навокал было завалена дзівоснымі скарбамі. Мы жылі імі, мы імі трызнілі. Мы былі аслеплены разам

* Давід Лівінгстон (1813—1873) — англійскі падарожнік па Афрыцы.

** Генры Мортан Стэнлі (1841—1904) — англійскі падарожнік па Афрыцы.

з усім Берлінам, які ў тыя часы — а тады такая раскоша была вабным гасцінцам — тлумам тлуміўся каля прылаўкаў, вірам віраваў у праходах: усіх апанавала ліхаманкавая прага да куплі, на ўсіх напаў нейкі шалёны гандлярскі сверб. Тут нават самы бедны жабрак мог увачавідкі пабачыць перад сабою, памацаць сваімі рукамі ўсе багацці свету, не раскіданыя па крамках, абысці якія ён ніколі не даў бы сабе змогі і адвагі, а ўсе разам, выстаўленыя і выкладзеныя як бы рыхтык, як бы акурат для яго, жабрака...

Нават калі мы вывучылі ўвесь універмаг лепш за трэцяе спражэнне дзеяслова *monere* *, і тады ён яшчэ доўга заставаўся мэтай нашых шпацыровак. Ад Луіпальдштрасэ да Лейпцыгерплац быў ладны кавалак дарогі, але і гэты кавалак быў як пірог з ягадкай, — поўны чароўных прынад. Мы беглі альбо да Марцін-Лютэр-штрасэ цераз Люцаўплац і ўздоўж Ландверскага канала, альбо ішлі па Клейст- і Бюлаўштрасэ, дзе бясконца, як памятаю сябе, нешта капалі і забівалі палі для падземнай і надземнай чыгункі. Адтуль мы збочвалі на Потсдамерштрасэ, таксама вабную сваімі шыкоўнымі вітрынамі.

Ва універмагу ў нас былі любімыя секцыі, найперш, вядома, кніжная і секцыя цацак. Але я чамусьці асабліва любіў нялюдную секцыю спальных тавараў. Там можна было свабодна пахадзіць, паацірацца, паашывацца. Мне падабаўся і выглядам і пахам чырвоны, сіні, паласаты пасцельны цік, падабаліся вялікія зашклёныя спераду скрынкі з лёгкім, пухкім пер'ем — ад далікатна-мяккага гагачага пуху да груба драмага курынага пер'я. А калі, здаралася, запускалі велізарную машыну, у якой чысцілі пер'е, і мне ўдавалася заглянуць у акенца на віхуру, на завею пёрак і пылу, — вой! тут хоць стой, хоць не садзіся!

А Ганс Фёч панадзіўся ў прадуктовы аддзел. Там ён прагна прынюхваўся сваім вечна — і зімой і летам — канапатым носам, хадзіў па зале, глядзеў — аж дух займала — на геркулесаў-мяснікоў, якія спрытна жангліравалі валоўімі сцёгнамі і свінымі кумпякамі, цэлымі тушамі, а пад канец надоўга прыліпаў да акварыума з жывымі рачнымі рыбамі. Там млява ва-

* Нагадаць, уталкаваць (лац.).

люхаліся карпы з блакітнай і жаўтаватай луской, лянiва пашавельвалі плаўнікамі, тым часам як iх спракавечныя заклятыя супастаты шчупакі не праяўлялі аніякіх агрэсіўных намераў і нерухома стаялі над самым дном, дзе спляліся ў клубок вугры.

На закуску была секцыя гадзіннікаў, на жаль, невялікая. Затаіўшы дыханне, мы слухалі ціканнае процьмы механізмаў. Здавалася, мы трапілі ў майстэрню Часу, які мы ніколі не маглі толкам зразумець, — як гэта ён спакваля пераўтвараў нас так нячутна, нябачна, што мы самі сабе рабіліся чужымі. Нам здавалася, што мы ўжо набліжаемся да разгадкі тайны Часу, калі слухалі кукаванне зязюлі з шварцвальдскага гадзінніка, удары гонга гадзінніка-стайчака і рэгулятараў, але перш за ўсё калі стаялі каля гадзінніка, які ахрысцілі «тачылам». Ён быў пад шкляным каўпаком, і бліскучы масянжовы механізм выкладваўся ў рабоце проста на вачах, адкрыта, туды-сюды, туды-сюды, заўсёды толькі на палавіну абароту, зусім бязгучна, але затое навідавоку. Вось такім я і ўяўляў сабе Час: туды-сюды, туды-сюды, але галоўнае — бязгучна.

Часта, бывала, глянем на цыферблат, аж ужо бегчы дамоў нагамі позна. І мы ахвотна ахвяравалі свае апошнія пфенігі і ехалі трамваем. Шчаслівыя і распрамененыя вярталіся дахаты, але, божа барані, не выдавалі бацькам тайны нашых эскапад, каб не напароцца на магчымую забарону. Мы проста гулялі, бегалі... Дзе? Куды? Ай... тут сабе... непадалёк...

Але настаў дзень, адзін нейкі такі дзень, калі чары універмага рассеяліся. Мы расхлябана сноўдаліся з паверха на паверх, з залы ў залу і не маглі ўцяміць, чаму тое, што раней так падабалася, што так захапляла, цяпер раптам перастала быць прыгожым і чароўным. Наведалі нашы любімыя «атракцыёны» — і ніякага ўражання, ну, каб хоць на завязь. Усё нейкае простае, буднае, выцвіла-нуднае. Казачныя ложка — усё роўна як нашы хатнія ложка, на якіх мы без просыпу і без захаплення спалі кожную ноч. Дзіва! Сыр смярдзеў, а карпы нагадвалі пра «карпа па-польску», якога падавалі на куццю і які нам, я б не сказаў, каб вельмі смакаваў.

Адкрыццё гэта вельмі непрыемнае, але яшчэ больш непрыемная была праблема: што нам рабіць у вольны

час пасля школы? Мы ўжо так спанатрылі швэндацца, што сама думка пра тое, як давядзецца цэлымі днямі крукам сядзець над кнігамі, — жахала. А дома ж не сядзелася, у нас пяты свярбелі, на нас скура гарэла.

Нарэшце на Ганса Фёча найшло азарэнне, яго ідэя мне дужа спадабалася:

— А хадземце проста пад ліпамі да палаца, там я даўно не быў. Пабачым, ці дома ЯВ.

Мы выйшлі з універмага праз дзверы на Фосштра-сэ і рушылі міма змрочнага будынка міністэрства юстыцыі па Вільгельмштрасэ пад ліпы. Гэта вуліца так і называецца — «пад ліпамі» — Унтэр-дэн-Ліндэн. Быў пахмуры, але сухі лістападаўскі дзень. На алеі пад магутнымі ліпамі вільготная мёртвая лістота наліпала на падэшвы. На вітрыны раскошных магазінаў глядзець не хацелася, мы ўжо аб'еліся раскошай.

Але калі мы падышлі да пасажа, Ганс Фёч сказаў, што, захацеўшы, можна было б хоць вокам кінуць на ўваход у паноптыкум Кастана. Выстаўка васковых фігур мела ў той час вялікі поспех у берлінцаў. Фёч паспеў ужо пабываць тут некалькі разоў, а мне ўсё яшчэ не ўдавалася: і грошай не хапала, і строгая бацькава забарона — не жарты. Тоўсты ў залатых галунах швейцар прыйшоўся мне вельмі даспадобы, а калі я прапхнуўся праз натоўп цікаўных да вітрыны — аж дух перахапіла.

На фоне панарамы брандэнбургскага хвойнага ландшафту з блакітнай затокай возера стаяў станісты пан у чорным сурдуце, штанах у шэрую палоску і з цыліндрам на галаве. Крыху фанабэрысты твар з прыгожымі румянымі шчокамі, у воку бліскучы манокль, а прыгожая каштанавая кучаравая барада такая аздобная, нібы яе толькі што завіў прыдворны цырульнік кайзера, сам гер Габі.

У апушчанай руцэ гэты пан трымаў рэвальвер, пагляд яго крыху дурнаватых лялечных вачэй быў скіраваны на другога пана, які распасцёрся каля яго ног, апрануты гэты другі пан быў, як і першы, а на белай кашулі, якраз на грудзях, расплылася рудава-чырвоная пляма. Гэты, каторы застрэлены, з на дзіва, да жудасці натуральна прыгаслым позірмам, уяўляў сабою тып бледнага брунета. Малому і таму адразу ясна, што гэта злыдзень, добрага гіцля кавалак, а бландзін — ге-

рой, які абрушыў на нягодніка заслужаную кару. Паднізам стаяў подпіс: «Мсцівец за паганьбаваны гонар», і ўся сцэна несумненна была фрагментам з даволі частых на тую пару дуэляў, калі ашуканы муж помсціў за зняважаны гонар — хай не за свой, а, мелася на ўвазе, за гонар жонкі.

Як я ўжо сказаў, гэта група, нягледзячы на мёртвую застыласць, зрабіла самае глыбокае ўражанне на маю фантазію, і я ўспрымаў усю сцэну як жывую, пераканаўча жывую. Пэўны гратэск малюнка, хоць бы тое, што застрэлены пралеснік упіраўся нагамі ў чаравікі свайго праціўніка (у вузкай вітрыне асабліва не раскінешся), мяне зусім не бянтэжыў. Я доўга стаяў перад групай, разглядаў кожную дэталю: рэвальвер забітага на зямлі, жменю запыленага верасу, які ляжаў якраз каля бледнай шчакі трупa, жаўтаватую васковую руку з доўгімі сіняватымі васковымі пазногцямі...

І мая фантазія разыгралася, і я ўявіў сабе, што будзе рабіць бландзін, які застаўся жывы. Найбольш турбавала — што зробіць з рэвальверам. Ці кіне яго тут, да другога, ці так вось адкрыта панясе ў руцэ дамоў? Ды і ці дабярэцца дадому? Нават калі ён жыве ў Груневальдзе, што зусім тут пад бокам, пад Берлінам, дык і тады ён усім кінецца ў вочы сваёй вопраткай, вельмі нязвыклай, хаця б яму і ўдалося схаваць рэвальвер пад палою.

Я ўважліва разгледзеў у панараме кожную драбніцу, але не знайшоў нават следу секундантаў ці якой бы там ні было карэты, якая б чакала збоку. Але... ці памкнецца ён увагуле на ўцёкі? А можа, аддасца ў рукі правасуддзя? Я чуў ад бацькі, што такога роду забойства амаль што дазволена. За яго «ўсяго толькі» садзяць у крэпасць, а крэпасць яшчэ нікому гонару не падарвала. Я падумаў, што б я зрабіў на месцы кучаравага, але так да нічога пэўнага і не даўмеўся... Самае лепшае, вядома, хуценька збегчы ў Гамбург і ўладзіцца там юнгам на карабель, але хто цябе возьме ў юнгі з маноклем і з барадой...

Я б яшчэ доўга стаяў перад васковымі фігурамі. Але Ганс Фёч штурхнуў мяне, і мы рушылі далей, да замка. Па дарозе мой прыцель сказаў мне пра паноптыкум яшчэ шмат чаго. Вой, ёсць там у ім наогул

розная дурнота, як, напрыклад, Беласнежка і сем гномаў, — на ёй усякае там бабскае барахло, а сама яна з распушчанымі патламі, і з сукенкі па зямлі валачэцца ружовы шлейф; ёсць там, праўда, і пакой жахаў (за спецыяльную даплату, дзесяць пфенігаў), і анатамічны музей (дваццаць пяць пфенігаў), у якім можна на свае вочы пабачыць, як па-рознаму складзены мужчыны і жанчыны. На гэтай акалічнасці Ганс Фёч зрабіў націск, аднак не заінтрыгаваў мяне. Гэта мяне (яшчэ!) не цікавіла. Але я ўсё ж рашыў, што ў бліжэйшыя дні пачну адкладваць грошы, каб потым адразу ўсё і пабачыць у паноптыкуме Кастана.

Замак быў шэры і змрочны, як і лістападаўскае неба над ім. Наш кайзер, якога мы па берлінскай звяздзёнцы называлі скарачана ЯВ — Яго Вялікасць, — зноў некуды з'ехаў, — на флагштоку яго штандар не развяваўся. Ніякага, канечне, у тым дзіва. Нездарма кайзера празвалі «кайзерам на калёсах», вечна ў раз'ездах. Гудок яго аўтамабіля: «Ту-ту! Та-та!» гучаў у вушах яго падданных як «То тут, то там!».

Крыху павагаўшыся, мы рашылі адведаць зусім не знаёмыя нам кварталы — нас клікала вежа Чырвонага палаца — берлінскай ратушы. Мы паследавалі гэтаму клічу душы і папляліся далей да Аляксандэрплац, адкуль зусім выпадкова папалі ў раён трушчобаў і халабуд.

Апраметная, у якую мы ўступілі, абудзіла ў нас жывое здзіўленне: такога Берліна мы яшчэ ніколі не бачылі. Усё жыццё тамтэйшых жыхароў, здавалася, праходзіла на вуліцы, усё там віравала, круцілася, бруіла, браварыла, спрачалася, лаялася... Гандляры-яўрэі ў каптанах, з доўгімі сальнымі кучаравымі пейсамі, кінуўшы на руку нейкія транты, шныпарылі ў тлуме і то шэптам, то ўголас расхвальвалі свой крам. Каля дзвярэй у нейкае сутарэнне сядзела тоўстая брудная кабэціна і, заціснуўшы ў каленях скуглу-пудліка, падстрыгала яму садовымі нажніцамі зад.

І куды ні ступі — усюды гандаць. Адны прадаюць гарачыя клёцкі — булеткі — з тлустай, першага гатунку каніны (пяць пфенігаў — штука!), другія — гальштукі («усё дваранства носіць толькі маё!»), трэція — мыла і парфумы. На вуліцы сцяліся біцца два хлопцы: тыя ўжо юхай заліваліся, а людзі навокал толькі

падцкоўвалі іх. Мне, сыну юрыста, найперш кінулася ў вочы, што тут не было «сініх», паліцэйскіх, — каб табе адна жывая душа!

Жыццё ў гэтым лабірынце вузкіх завулкаў, здавалася, ішло без ніякага парадку і законнасці. Да гэтага часу я быў цвёрда ўпэўнены, што ўсе ўстанаўленні, якімі кіравалася Луіпольдштрасэ, дзейнічалі ўсюды, вядома, з некаторымі неістотнымі адхіленнямі, абумоўленымі рознымі ступенямі багацця. А тут я ўбачыў, як адзін хлопец накінуўся на другога, ужо збітага на зямлю, акрываўленага, амаль беспрытомнага, і падвясёлае галёканне і рогат вулічных разяў пачаў гваздаць яго галавой аб голы брук.

Нам стала не па сабе, і мы хутчэй адышлі. Але ўжо на другім павароце нас спыніў нейкі яўрэй у каптане; паўшэптам, на ледзь зразумелай нямецкай мове ён пачаў падбіваць нас прадаць яму нашы зімовыя паліто:

— Дзве марка адзін штука! Вашы мамэлэ скажыце, польцечкі згубілі...

І ўжо забігаў пальцамі, і ўжо расшпіляе гузікі.

Я ледзь вырываўся ад яго і разам з Фёчам даў латавы. Але гэтага якраз і нельга было рабіць. Бо тут нас адразу і згледзела дзятва. Адзін бамбіза, у якога я з лёту ўрэзаўся, гаркнуў:

— Ты што, гароxu аб'еўся: ляціць, як дурное! — І гэтым самым даў сігнал да пагоні.

Мы перлі з усіх ног па мроіве вулічак і вуліц, не знаючы, дзе і калі яны скончацца. А за намі пад свіст, пад рогат і яглу — цэлая гайня дзяцей. Нейкі здаровы дзяцюк, падзадораны шумам, заехаў-такі Гансу Фёчу поўху. Але той ірвануў далей, толькі яго шапка пакацілася на брук. Адна жанчына, якая сядзела каля дзвярэй і вязала панчоxu, выцягнула з вязання пруток і, калі я прабягаў міма, спакойна, з абыякавым да ўсяго на свеце тварам, саўганула ў мяне. Божа, што было б, калі б я не адскочыў!..

Я бег штосілы, бег, як ніколі не бегаў. Я ведаў, што тут мяне не ўратуе ні званне, ні аўтарытэт майго бацькі, які на Луіпольдштрасэ карыстаўся павагай, тут усім напляваць, што я гімназіст... Уратаваць мяне маглі толькі ногі, толькі яны, родненькія. Толькі я! Я сам!

І я даў ім разгону, я ляцеў за паўкрока ад Ганса

Фёча, задыхаўся, у грудзях і ў баку калола, але я бег... І хоць балела мне па-сапраўднаму, і хоць даганялі нас па-сапраўднаму, але ўсё гэта здавалася несапраўдным. Усё было як у кашмарным сне: немагчыма, каб я, сын камергерыхтраты, бег па Берліне, сталіцы імперыі, ратуючы сябе самога і ўсё, што на мне. Здавалася: стань, спыніся, падпусці пагоню і з усмешкай, спакойна ўсё ім растлумач. Небяспека — яна толькі ў кнігах Карла Мая, Купера * і Марыята **, а не тут, у Берліне, не нам...

Дзякуй богу, што я не паддаўся пачуццю нерэальнасці і рэальна ляцеў далей і далей, аж пакуль Ганс Фёч зусім выпадкова не ўбачыў выйсця з гэтага шанхая. Мы выскачылі на шырокую вуліцу, дзе ўжо гарэлі газавыя ліхтары, і перавялі дух.

Прыхіліўшыся плячыма да сцяны ў нейкім пад'ездзе, мы адсопваліся і з прыемнасцю слухалі, як усё цішэй і цішэй б'ецца сэрца, як усё спакайнейшым робіцца дыханне. Доўга маўчалі, потым Ганс Фёч глыбока ўздыхнуў і сказаў:

— Ну, браце, ведаеш...

Я тут жа падтрымаў:

— Век бы не падумаў, што такое бывае! І гэта ў Берліне.

— Трушчобы, — растлумачыў Фёч. — Мне трохі расказваў бацька. Сюды дарослыя нават удзень не важацца заходзіць. Тут жывуць адны злачынцы.

Ну, у гэтым я, сын юрыста, разбіраюся лепш за доктарскага атожылка.

— Гэта выключана, Фёч! — сказаў я. — Усе злачынцы парассаджваны па турмах і катаргах. Я спытаю ў бацькі, ці можа быць такое наогул.

— Бацьку лепш і не заікайся, што мы тут былі. Інакш наробиць ляманту і — клямка, канец нашым вылазкам.

— Я скажу, нібыта людзі казалі.

— Лепей не трэба! — перасцярог мяне Фёч. — Не

* Джэймс Фенімор Купер (1789—1851) — паўночна-амерыканскі пісьменнік, заснавальнік жанру гістарычнага прыгодніцкага рамана ў амерыканскай літаратуры.

** Фрэдэрык Марыят (1792—1848) — англійскі пісьменнік, аўтар марскіх прыгодніцкіх раманаў.

тузай сябе за язык, каб і не свярбела... І наогул нам даўно пара дадому. Колькі цяпер? Палова сёмай! А мне ў шэсць быцьказана!

— І мне! Бяжым, Фёч!

— Бегчы? — здзівіўся той. — Далёка ты забяжыш! А як ты думаеш, колькі нам трэба бегчы, каб дабрацца дамоў? Сама мала гадзіны дзве! А я і дарогі не ведаю. Не, мы паедзем трамваем, з перасадкай. У цябе ёсць грошы?

— Ёсць яшчэ.

— І ў мяне таксама. Ну што ж... цяпер пабачым... Ага, там на павароце паказаўся нейкі... Але ж і ўкінуць нам сённечка. Раней васьмі не дабяромся!

— Я скажу проста, што быў у вас, а ваш гадзіннік стаў.

— А я — што ў вас, каб ты ведаў, так і дамовіся... Ага, які ж гэта трамвай ідзе? Ганс, на ім мы паедзем да Потсдамерплац! Давай, скачам!

Але я не сеў.

— Чакай хвілінку, — сказаў я Фёчу, страшэнна ўсхваляваны. — Не заходзь! Калі ласка, пачакай! Сядзем на другі! Гэты прапусцім!

Са мною пачало тварыцца нешта дзіўнае. Толькі я ўбачыў трамвай, зусім не падобны на «нашы» трамваі ў заходніх кварталах, — пляцоўка вадзіцеля апушчана ніжэй, а наперадзе вагона прычэплена рашотка, каб падхопліваць разяў, — як адразу ўспомніў адну нататку ў газеце, якую прачытаў ці то ўчора, ці пазаўчора. Недзе ў Берліне, ці то ў паўночным, ці то ва ўсходнім, загарэўся, пісалася, трамвай, адзін чалавек загінуў, некалькі абгарэла не да смерці. І вось раптам, калі трамвай пад'ехаў, мне як громам ударыла: гэта ж якраз такі трамвай і загарэўся, якраз такія трамваі і гараць, мне нельга на ім ехаць, забаронена...

Я красамоўна абмаляваў Гансу сітуацыю. Вядома, не без перабольшанняў. Я бажыўся, што сам, сваімі вачыма чытаў у газеце апісанне якраз такога трамвая, які трапіў у аварыю, назваў нават прыкметы: апушчаную пляцоўку для вадзіцеля і тую чапля-падграбалку на разяў-пешаходаў. Прысягнуў, што газета асцерагала не ездзіць у вагонах такога тыпу. Кляўся, што трамвай гэты праехаў амаль зусім парожні. І ў тую хвіліну я сам верыў у тое, што гаварыў. Верыў, што сам

чытаў, верыў, што сам бачыў. І ніхто на свеце не мог бы мяне пахіснуць у той веры.

І вера мая была такая напорыста-непарушная, што ледзь не пераканала Ганса Фёча. Ён згадзіўся пачакаць наступны вагон, можа, той будзе іншага фасону. Але і другі быў з апушчанай пляцоўкай і рапэткай-чапалой. Прапусцілі і яго. Тым часам Ганса Фёча пачало тачыць сумненне: а што, зрэшты, лепш — яшчэ больш спазніцца ці набрацца рызыкі і паехаць? Калі ж і трэці трамвай аказаўся з чапалой, Фёч адкаснуўся ад мяне і ўскочыў у вагон.

— Ну, як сабе хочаш, а я паехаў! Тут іншыя не ходзяць! — крыкнуў ён мне з пляцоўкі. — Мне *трэба* дамоў! Даганяй пешкі, а то прастаіш да ночы!..

Адубянелы, галодны, я прапусціў яшчэ два-тры трамваі: усе яны былі падобнай канструкцыі. І тады я рашыў прыняць парадку Фёча і ісці за трамваем пешкі, пакуль ён будзе вачам відзён. Потым я спыняўся і чакаў наступнага. Як падумаеш, дык гэта быў вельмі марудны спосаб. Але ні разу, ні аднаго разу мне і ў галаву не прыйшло адмовіцца ад недарэчнага рашэння. На маіх вачах гэтыя трамваі шнуравалі сабе туды-сюды, спраўна, рэгулярна, і ніякіх няшчасцяў, ніякіх пажараў, але тады я гэтага ніяк не раскумекаў. Я ўвесь быў пад уладай неадчэпнай ідэі. Нават калі ўжо я апынуўся ў знаёмых мясцінах, дзе хадзілі «нашы» трамваі, я ўсё роўна не пад'ехаў. Я не мог ехаць, *нельга было*. Я тупаў і тупаў далей...

А бацькі мае тым часам чым далей, тым больш трывожыліся. А палове сёмай і ў сем мама захвалялася, але яшчэ нікому нічога не гаварыла. Пазней, а палове восьмай, калі ўжо вячэраць прыспела, мама мусіла падзяліцца сваім клопатам з бацькам. Бацька адразу зразумеў сур'ёзнасць сітуацыі. Пры тым парадку, які быў заведзены ў доме, калі спазненне на дзве хвіліны лічылася правіннасцю, на дзесяць — віною, а на чвэрць гадзіны — злачынствам, спазнення на паўтары гадзіны наогул яшчэ не бывала. Гэта магло азначаць толькі нейкае вялікае няшчасце...

Адразу паслалі ганцоў ва ўсе месцы, дзе я мог быць: да Эльбе, Фёчаў, Гарынгхаўзенаў, Дэтлефсенаў... (Тэлефон тады ўжо быў наогул, але яго не было ні ў нас, ні ў нашых знаёмых, за выключэннем доктара Фёча.)

Бацька сышоў уніз, далікатна перагаварыў з парцье і папрасіў яго не замыкаць сённа дзверы пасля васьмі гадзін. Потым выйшаў на Луіпольдштрасэ і пачаў пахаджаць ад рога Марцін-Лютэр-штрасэ да рога Айзе-нахерштрасэ, туды і назад.

Але неўзабаве нецярпенне зноў пагнала яго ў кватэру. Уся сям'я сядзела разгубленая, нікому не вячэралася. Мама ледзь не плакала. Яна ўжо ўявіла, як я папаў пад аўтобус (прабачце, пад конку!), пад трамвай, у карэту «хуткай дапамогі»... Бацька як мог суцяшаў яе, але вельмі няўпэўнена.

Вярнуліся ганцы, без вестак! Толькі служанка, якая пабывала ў Фёчаў, сказала, што Ганса Фёча таксама няма. (Хатні парадак у Фёчаў — у доме ўрача і не магло быць інакш — не быў парадкам пунктуальным, дык тое, што Ганс не з'явіўся дамоў у свой час, там не было ўспрынята трагічна.)

У пэўнай меры гэта навіна крыху супакоіла маіх бацькоў. Прынамсі, уявіць сабе, што няшчасце звалілася адразу на двух падлеткаў, было цяжэй. Калі ж прайшло яшчэ паўгадзіны марнага чакання, калі стрэлкі гадзінніка паказалі без нечага дзевяць, бацька наважыўся схадзіць да Фёчаў сам. А ў іх тым часам таксама ўжо зарупеліся. Мужчыны парайліся і, не сказаўшы нічога фраў Фёч, узялі курс на бліжэйшы паліцэйскі ўчастак.

Але там уцехі было мала. Прапасці хлопцам не так проста, сказаў дзяжурны. Не, ніякіх данясенняў пра няшчасці з дзецьмі не паступала. Няхай панства спакойна ідзе і кладзецца спаць, а на раніцу, як і ў большасці падобных выпадкаў з прапажамі, справа высветліцца сама па сабе...

Мой бацька абурыўся. Ён без усякіх агаворак верыў у бацькоўскі клопат дзяржавы (чыім сапраўды сумленным і ўзорным слугой ён быў сам на сваім сціплым пасту), і ў яго душа балела, калі ён, сутыкнуўшыся з суровасцю жыцця, бачыў, што гэты бацька часам бываў не руплівы, а часта нават абыякавы, несправядлівы, а то і грубы.

Усё гэта адразу забылася, як толькі яны вярнуліся на кватэру доктара. Ганс Фёч — вярнуўся! Мой бацька цяпер ужо быў пэўны, што застане дома і мяне. Аднак першыя ж словы Ганса развеелі яго ілюзію. Ганс, праў-

да, спрабаваў юліць, выкручвацца, маніць, але стары Фёч не цураўся метадаў фізічных угавораў. Пасыпаліся аплявухі, і неўзабаве следчыя дазналіся, хоць і з не вельмі чоткіх паказанняў, што Ганс Фёч пакінуў мяне недзе ў паўночных кварталах Берліна, каля трушчобаў, і што я чамусьці наадрэз адмовіўся ехаць трамваем...

— А ідзі ж бо сюды, Гансе, саколе мой ясны! — урачыста сказаў доктар Фёч, і пры расправе, якая за гэтым паследавала, бацька мой сваю прысутнасць палічыў лішняй.

Ён спяшаўся дамоў, да мамы, каб перадаць ёй горкую праўду: я застаўся ў самым вядомым благой славаю раёне Берліна, і яшчэ каб сказаць ёй, што цяпер няма іншага выйсця, як толькі пакарыцца лёсу і чакаць...

І яны чакалі. Усё было забыта: і бацькавы папкі, і маміна цыраванне. Брата і сясцёр загналі ў ложка, але і яны не заснулі. Ого, быць братам і сёстрамі брата, які прапаў, — гэта не абы-што, гэта ж такое шчасце! Кожныя пяць мінут заходзіла старая Міна і, чмыхаючы носам, пыталася пра навіны.

Гадзіне а дзесятай — званок; бацькі кінуліся ў прыхожую, але то быў парцье, які прыйшоў спытацца, ці замыкаць яму дзверы пад'езда, ці пачакаць *яшчэ*. Бо яму спаць хочацца. І толькі сярэбраная манета, усунутая яму ў жменю, як рукой зняла сон.

Нарэшце а палове адзінаццатай зноў пазванілі. Бацька сказаў паныла:

— Зноў парцье. Дай яму дзве маркі, Луіза...

Але тут з прыхожай пачуўся мой голас...

Абое рынуліся напярэймы, схапілі мяне, пацягнулі ў пакой, на святло.

— Хлопчык мой, адкуль ты? А дзе ж ты быў?! Ты ведаеш, каторая цяпер гадзіна?!!

Пытанні так і сыпаліся. Ubачыўшы страх на тварах бацькоў, я, як той дурань, з удаванай абыякавасцю бухнуў:

— Я быў у Ганса Фёча, а ў іх якраз гадзіннік стаў!

Плясь! — зарабіў я па левай шчацэ. Плясь! — па правай.

— Ну пачакай жа, я табе пакажу, як муціць, дубіна недарослая! — закрываў бацька, даючы выйсце

ўсім хваляванням і трывогам, перажытым за вечар.

Ён абвёў вачамі пакой, нібы шукаў нечага. Ах, бедны мой татка, ён зусім не быў гатовы да такіх выхаваўчых экзекуцый, як доктар Фёч, і не знайшоў нічога людскага, апроча доўгага чарэшневага цыбука сваёй люлькі. Праўда, і гэтым цыбуком ён адцыбучыў мяне на добрае здароўе; першы і — трэба спадзявацца — апошні раз у маім жыцці мяне перагнулі цераз калена і адсвісталі па ўсіх правілах псеўдапедагогікі. І, трэба сказаць, навука дала добры плён, бо я ніколі яе не забыў. Прынамсі — не пашкодзіла...

І ўсё-такі, мусіць, многае ў маім жыцці пайшло б іншым ладам, калі б у пабляжлівага таты не лопнула цярпенне менавіта ў той вечар. Усё магло быць. А ну ж, калі б не падсумавалі маіх правін, я б набраўся рызыкi ды і расказаў пра свае ідэі наконт трамваяў з рашоткамі, а тады ён, бацька,— хаця, магчыма, маю ідэю і палічылі б дзіцячай дурасцю,— паслухаў бы, паслухаў і сказаў сабе: «А за гэтым такі крыецца нешта іншае і, на жаль, нешта горшае, чым непунктуальнасць і хлусня».

Вось так я ўсё сваё дзяцінства, ды каб жа толькі, а то і колькі год пасля, часта пакутаваў ад розных неадчэпных ідэй, а пагаварыць пра іх ні з кім не мог. Апошняя нагода была ўпушчана на векі вечныя якраз у той злашчасны вечар, вечар лупцоўкі.

Часам мае ідэі былі параўнаўча бяскрыўдныя. Напрыклад, лёгшы ў ложка, я мог гадзінамі не спаць, а толькі раздумаць: ці паставіў я кропку ў канцы апошняга сказа ў пісьмовым практыкаванні, ці не паставіў? Нарэшце я ўставаў і правяраў, і, канечне ж, кропка стаяла.

Часам жа ідэі датычыліся больш горшых рэчаў...

Але пра сваё трэцяе цяжкае паражэнне, якое выпала мне на долю праз маю дружбу з Гансам Фёчам, я раскажу ў наступным раздзеле.

«МУЧЫЛІШЧА»

У ШКОЛЕ, ЦІ, ЯК МЫ ЯЕ ТАДЫ НАЗЫВАЛІ, «мучылішчы», доля мая ў тыя часы была незайздросная. Хадзіў я ў гімназію імя прынца Генрыхна на Гру-

невальдштрэсэ, і была гэта гімназія вельмі класная, чым я хачу сказаць, што там праціралі порткі галоўным чынам сынкі афіцар'я і дваранства, а таксама дзеці проста багатых людзей. Мае ж бацькі былі людзі вельмі ашчадныя, таму, калі, здаралася, я праціраў штаны, мама зусім не кідалася па новыя, а брала ў рукі іголку і накладвала на зіхатлівую дзірку моцную латку. А як бо не заўсёды пад рукой быў якраз той, што трэба, матэрыял, мама без лішніх мадрыгалаў брала што папала. Было гэта трыццаць пяць гадоў таму назад, але і сёння яны, штаны тыя, як жывыя сталяць перад вачамі: цёмна-сінія, фірмы «Блейль», з новенькімі шэрымі латкамі.

Божа, колькі здзеку, колькі смеху перапала мне за тыя латкі! Канечне, дражнілі мяне не «знатныя» аднакласнікі. Яны высакародна не заўважалі дэфекту, затое адразу перасталі заўважаць мяне самога. Калі я што пытаўся, яны адказвалі суха, з пагардлівай паблажкай, што мяне глыбока крыўдзіла і абурала. А вось іншыя, тыя, што хоць і ваўкі, але з пароды каётаў, — як яны зневажалі мяне, адкрыта і без усякага сораму! І больш за ўсіх адзін такі, забрында і гіцаль Фрыдэман — на галаву вышэйшы за мяне, на галаву дурнейшы за ўвесь клас, што ўбіў, то ўехаў, трэці год падрад у адным класе ехаў, а што сабе добра ўбіў, дык гэта дацінаць і дапякаць мне! Што ўмеў, то ўмеў, зараза!

Толькі пазвоняць на вялікі перапынак, які мы абавязаны былі праводзіць на школьным двары, як гэты Фрыдэман ужо цягне мяне (а я быў, вядома, слабейшы) у які-небудзь куток, больш-менш зводдаль ад настаўніцкага вока, і заводзіць гаворку на тэму швіва і цывавання. Скора вакол нас ужо збіраецца гурток цікаўных слухачоў, «дваранства», вядома, крыху наўзбоч, на перыферыі — яно, бач, вышэй плебейскіх забаў. Самыя дасціпныя кпіны прымаюцца выбухам рогату і воплескамі, як у цырку, а гэта толькі больш падхвачвае дылду.

Як цяпер бачу сябе: бледны, кволы, разгублены, стаю, заціснуты ў каменны кут. Усё «мучылішча» раскошуе пятнаццацімінутнай свабодай перапынку, а мне — пакута. І кожны раз я ўздыхаў з палёгкай, калі званілі на ўрок. Спрабаваў хітрасцю ўвільнуць ад сва-

іх катаў. Ах, што там тыя мае дзіцячыя хітрыкі! Калі ў пачатку вялікага перапынку я хаваўся ў класе, хвіліны праз дзве-тры мяне вывалокваў адтуль хто-небудзь з настаўнікаў, і, строга выгаварыўшы мне, адпраўляў на двор, бо нам было прадпісана гэтыя пятнаццаць мінут дыхаць свежым паветрам. Спрабаваў замыкацца ў прыбіральні, але той вылюдак выкалупваў мяне і адтуль. Ён барабаніў у дзверы, я здаваўся і паступаў у яго распараджэнне.

О, як ненавідзеў я гэтага Фрыдэмана, яго белы прышчаваты твар, каб яго спрышчыла да пупа, нахабныя бясколерныя вочы, каб яны яму павылазілі, за шкельцамі ў нікеліраванай аправе! Калі ён гугнявым фанабэрыстым голасам пачынаў распытваць мяне пра мае погляды на праблему цыравання і латання, выбару колеру латак, — і «ці не здаецца мне, што чырвоны колер самы прыгожы», «што, не? здаецца, што не здаецца, ці не здаецца, што не здаецца? — адказвай па-людску. Можа, тады зялёны з чырвоным, справа чырвоная латка, злева зялёная, пасярэдзіне, скажам, жоўтая?.. (Зноў аж кладуцца!) А чаравікі, мусіць, латае татуля, — калі меркаваць па правым, дык так яно і ёсць! Тут ужо скачы не скачы, а сем'і бываюць здаровыя, бываюць і латаныя». І «як добра, што ў нашай гімназіі ёсць адзін экзэмплярчык латаных — выдатны прыклад для нагляднасці».

На ўсе гэтыя пустыя і жорсткія жарты я не адказваў свайму злому духу ні словам. Я толькі стаяў, утаропіўшыся ў яго, альбо абводзіў вачыма слухачоў з поўным адчаем у сэрцы і ўсё ж з калівам надзеі, што з'явіцца нейкі збавіцель. Але ні разу ніводзін хлопчык не заступіўся за мяне. З усёй бязлітаснасцю падлеткаў яны дазвалялі бясконца здэкавацца, падахвочвалі яго сваёй увагай і ніколі не стамляліся.

У тыя часы былі вельмі чоткія азначэнні таго, што лічыць прыстойным. І насіць у гімназіі прынца Генрыха залатаныя штаны якраз і лічылася непрыстойным, і, значыць, правільна, што мне спрабавалі гэта ўдзяўбіці. А мая добрая мама ані не звяжала на мае скаргі.

— Скажы сваім хлопчыкам, — казал а яна, — што ў цябе ёсць яшчэ дзве сястры і брат і што мы павінны жыць вельмі ашчадна. Берлін страшэнна дарагі, а бацька ўжо каторы год адкладвае дзесяць працэнтаў

заробку на чорны дзень і не адступіцца ад гэтага правіла. Прыйдзе час, і ўсё будзе ваша. Не, ты апрануты па-людску, чыста, прыстойна,— куды мы так заедзем, калі кожны раз, як ты прашаруеш штаны, я буду купляць табе новыя?!

Я і разумеў яе і не мог зразумець. Я лічыў, што калі мае бацькі не могуць апранаць мяне так, як апранаюць іншыя бацькі сваіх дзяцей, дык хай не пасылаюць у такую раскошную гімназію. Я спрабаваў, прынамсі, намякнуць маме, як з мяне смяюцца. Але яна нічога не разумела, ва ўсякім разе, маіх намёкаў.

— А-а, дзіцячыя выбрыкі,— казалася.— Праз дзень ім абрыдне, і яны прыдумаюць сабе іншую забаву. А ты надта крыўдлівы, хлопчык, і зусім не разумееш жартаў. Але будзе толькі добра, калі ты прывыкнеш.

Аднак я і не прывык, і ніхто не прыдумаў іншай забавы, каб Фрыдэман мог адвесці ёю сабе душу. Час быў няўмольны, і я па-ранейшаму заставаўся аб'ектам кпінаў. А той смехалюднік выдумляў усё новыя варыянты, тут ужо галава яго варыла густа. Аж пакуль аднаго разу на перапынку мая роспач не кінула мяне на яго, дужэйшага; я падскочыў, збіў з яго носа акулёры і добра такі пацэліў кулаком у твар. Фрыдэман грывнуўся на зямлю — такі неспадзяваны быў мой наскок. Я сядзеў на ім з нагамі, у душу маю ўварваліся патоля і гонар, я малаціў яго, а ён, доўбня, нават не адважыўся адбівацца ад слабейшага!

Вось-вось, тут якраз і выявілася, што задзірака Фрыдэман — дужы як свіння ў лужы. І гэта бачыў увесь клас, і з той хвіліны настаў канец і Фрыдэману, і яго смехам, што праўда, то праўда. Праз некалькі дзён, ачомаўшыся ад маёй атакі, ён зрабіў яшчэ адну спробу завесціся пра мае латкі, але яго адразу ж нехта абарваў:

— Заткніся, Фрыдэман! З гэтым пакончана раз і назаўсёды, і каб я цябе больш не чуў і не бачыў!

Я дабіўся, што да маіх латак прыцярпеліся, але не шмат здабыў на гэтым. Як і раней, я быў адвержанец. На перапынках ніхто са мной не вадзіўся, ніхто не хацеў сябраваць са мной. І паступова мяне пачала агортаць глыбокая скруха, якая не магла не адбіцца і на маіх поспехах. Павінен сказаць, што гэтаму спрыяла яшчэ адна сумная акалічнасць: у гімназіі вучылі нас

некалькі настаўнікаў, якія былі чортведама чым, толькі не педагогамі. Любы, хто мае вочы, мог, нарэшце, заўважыць мой зацкаваны, жалю варты выгляд, толькі не гэтыя выхавальнікі маладога пакалення.

Напрыклад, наш выкладчык нямецкай мовы, яшчэ маладжавы пан са шнарамі на твары — сляды студэнцкіх дуэляў, — аддаваў мне пэўную перавагу. Праўда, у даволі непрыемнай форме. Я быў у ліку самых горшых вучняў класа, мяне пасадзілі на першую парту, насупраць настаўніцкай кафедры. Пан Грэбер, так звалі настаўніка, не любіў весці ўрок з кафедры і ўзвышацца над вучнямі, як боства. Ён хацеў быць у гушчыні мас і пахаджаў паміж партаў, але найбольш яму падабалася стаяць каля мяне. І ў той час, калі ён жвава і зычна вясчаў навуку, яго пальцы бесперастанку кудлацілі мае валасы...

Хаця ў той час мне ўжо стукнула гадоў адзінаццаць-дванаццаць, я яшчэ насіў доўгую прычоску. Як я ні прасіў, мама не адважылася выдаць цырульніцкім нажніцам мае русавыя кучары. Светлыя локаны спадалі амаль на самыя плечы, а на лобе было нешта афіцыйна названае «грыўкай поні», а на мове маіх з'едлівых аднакласнікаў — «трэпсікамі». Гэтая грыўка, ці трэпсікі, нейкім таямнічым чынам прыцягвала пальцы гера Грэбера. Цэлы ўрок яны толькі і ведалі, што сплятаць з маіх трэпсікаў маленькія тугія касіцы, якія тырчалі ва ўсе бакі. Праўда, у гэтым была і свая неацэнная перавага: гер Грэбер ніколі мяне ні пра што не пытаў. Па нямецкай мове мне ніколі нічога не задавалі, затое заўсёды былі добрыя адзнакі. Але калі ў канцы ўрока гер Грэбер падымаў мяне і казаў паказацца класу, калі выбухваў гром рогату, «кол» здаваўся мне большаю звабай, чым гэтая вясёлая парасячая радасць.

Нават прыгаломшаны, я добра ведаў, што гер Грэбер вырабляў усе гэтыя штукі без нічога ніякага злога наўме. Ён проста бавіўся, хоць, канечне, да гэтай бавы яго змужала нервовасць. Яму гэта была нейкая пацеха, і я ўпэўнены, што ён дзіву даўся б, калі б пачуў, што я не лічу такія жарты пацешнымі.

Куды больш горка думаў я пра прафесара Алеаруса, нашага класнага настаўніка, які далучаў нас да таемнасцяў латыні. Гэта быў лыгаты і тонкі, як цы-

бук, мужчына з кашчавым тварам, чорнымі вусамі і пякучымі чорнымі вачыма. Ён быў філолаг-класік самай чыстай вады. Увесь белы свет для яго складаўся толькі з латыні і старажытнагрэчаскай, і вучня, які быў няздатны да гэтых навук, ён ненавідзеў зацятай нянавісцю, нібы той зрабіў яму асабістую крыўду. У яго, як у чорта, была з'едлівая манера мардаваць слабейшых вучняў, манера, якая, дай божа ласкі, можа, ўжо і адышла ў нябыт па нашым добрым часе.

Так вось, напрыклад:

— А цяпер мы папытаемся разок і ў нашага недапекі. І хоць ён нічога не ведае, нічога не ведацьме і гэтым разам, а тым часам паслужыць нам усім добрым прыкладам для застрашэння. — Альбо: — Ах, Фалада, ах, Фалада, у галаве тваёй — як мала там! — Альбо: — О Фалада, вось дзе вісіш ты! * Каб толькі ведаў твой татуля, на што марнуе грошы!

Пасля такой падбадзёркі з мяне, вядома, выпырхвалі апошнія кволінкі ведаў, і я стаяў перад ім дурны, як гарбуз! Чым больш ён насядаў на мяне, тым глыбей загрузаў я ў бяздоннай багне лухты, якую плёў яму ў адказ, і, канечне ж, смех было і слухаць і глядзець. І, вядома ж, прафесар Алеарыус меў тут поўную рацыю, калі казаў:

— Вы толькі сузрыце яго! Што яму ў тых гімназіях, зрэшты, трэба, для мяне назаўсёды застанецца загадкай! — І з усёй пыхай вучонага караеда дадаваў: — Пачатковай школы, басяцкай граматы хапіла б яму з верхам!

І тут слёзы бобам сыпаліся з маіх вачэй!

Наогул, на ўроках прафесара Алеарыуса я не прасыхаў. Гэта быў адзіны сродак хоць неяк абараніцца ад яго здзекаў, адзіная рада і ратунак, які я прыдумаў. Як толькі ён мяне выклікаў, я адразу ў румзы, нават не спрабуючы адказаць хоць на якое яго пытанне. Рана ці позна ён усё адно давядзе мяне да слёз, дык ці не лепей адразу ж і пачаць! Дайшло да таго, што ў класе перад лацінай біліся ў заклад: заплачу я сёння ці не. Мяне падбадзёрвалі, умаўлялі:

* Ф а л а д а — конь, які гаварыў пачалавечы, з казкі братоў Грым «Гусятніца» (яму адсеклі галаву і павесілі на браму за тое, што ён заўсёды гаварыў праўду).

— Ну, зрабі нам ласку, чалавеча, хоць адзін раз не скавычы. Вазьмі сябе ў рукі!

Але ласка ласкай, рукі рукамі, а стрымацца я не мог. У дадатак да ўсіх пакут прафесар Алеарыус даду-маўся выклікаць мяне да дошкі. Ад слёз і рыданняў я слова не мог вымавіць, дык мне было загадана пісаць адказы на дошцы. І калі замест *amavissem* я пісаў *amatus essem* *, прафесар дзюбаў мяне па галаве костачкай пальца і ўрачыста прамаўляў:

— Бо хто пастукае, таму адчыняць!

Ад гэтага дзюбання, якое не спынялася, пакуль на дошцы не з'яўляўся правільны адказ, мне моцна балела. У нашай шыкоўнай гімназіі настаўнікам на прамілы бог не дазвалялася біць вучняў; хадзілі чуткі пра аднаго прафесара, які заехаў свайму вучню поўху і пры гэтым крыху драгнуў яго пярсцёнкам, дык што ж вы думаеце, — настаўніка таго адразу ж і папрасілі. А жартоўнае дзюбанне костачкай па галаве — якое ж гэта цялеснае пакаранне, хаця несумненна гэта яно, што ж яшчэ?

Праз некалькі гадоў выпадак судзіў мне сустрэцца з прафесарам Алеарыусам на задняй пляцоўцы трамвая. Ён адразу пазнаў мяне, як пазнаў яго і я, і ўва мне адразу ж выбухнула старая нянавісьць. Я даўно ўжо хадзіў у іншую гімназію, у пяты клас, мяне там хвалілі...

Зусім не саромеючыся пасажыраў, прафесар Алеарыус з ранейшай фанабэрыяй павярнуўся да мяне і сказаў:

— Ну, бедалага Фалада... У якой выхаваўчай установе ты цяпер мардуеш няшчасных педагогаў?

Але перад ім стаяла ўжо не ранейшае затурканае хлапчо з пятага ці чацвёртага класа. Я паспеў ужо ўпэўніцца што розумам іншых дастану і ўжо ж такі не дурнейшы за гэта старое трундала, якому ўвесь свет свяціўся толькі лацінскімі і грэчаскімі дзеясловамі. І я зычна на ўвесь трамвай адрапартаваў:

— Я не ведаю гера, а калі б і ведаў — ніколі б не павітаўся з такім чалавекам, як вы!

Сказаў, убачыў, як той спалатнеў ад публічнай

* Я б любіў... мяне б любілі (лац.).

ганьбы, і саскочыў з трамвая. Душа мая трыумфавала ад — хай сабе і дзіцячай — помсты!

Але гэта пазней, а тады, у гімназіі, помста мне і не снілася. Кожную раніцу школа з аднакласнікамі, настаўнікамі і ўрокамі насоўвалася на мяне, як чорная гара. Калі выпадала нагода прагуляць, я не ўпускаў яе. Я быў заморак, бацькі вечна дрыжалі за маё здароўе, і таму не было вялікім клопатам застацца дома. Калі з выгляду хваробы якой і не дасі, а дзень шыкаваў мне нязбытныя турботы і смуткі, я крадком прабіраўся ў каморку і выпіваў глыток-другі з пляшкі воцату. І адразу памагала. Бо на мяне набягала такая нечалавечая бледнасць, што мама сама без напаміну выпраўляла мяне ў ложка.

Я ляжаў гадзінамі, днямі і чытаў, чытаў. Я не стамляўся перачытваць Марыята, Герштэкера* і по-тайкам-похапкам — пазычанага Карла Мая. Чым больш невыносным здавалася мне маё буднае жыццё, тым настойлівей шукаў я ратунку ў герояў прыгодніцкіх кніг. З імі я плаваў па марах, таймаваў грозныя штормы, з імі гайдаўся, збіраючы ветразі на рэях (на мяне хукні — і павалюся!), плыў да пустэльнай неабжытай выспы (а я і плаваць не ўмеў) і жыў там Рабінзонам, далёка ад латаных штаноў, заплеценых косак і лацінскага сковыту.

Ад гэтых летуценняў быў усяго адзін крок да, спачатку нявіннай, задумы — уцячы, збегчы ўпрочкі ад усіх нягод, стаць сапраўдным юнгам, перажыць сапраўднае караблекрушэнне і высадзіцца на востраў. Чым часцей я пра гэта думаў, тым лягчэйшым здавалася мне здзяйсненне мары.

Спачатку намёкамі, пасля ўжо сур'ёзнай гаварыў я пра гэта Гансу Фёчу і, на маё вялікае дзіва, знаходзіў поўнае разуменне. Гансу Фёчу таксама абрыдла цярапець несудадзіцы жыцця. Хаця ў школе, як ён казаў, у яго не было ніякіх клопатаў. Затое ён быў на нажах з бацькам, які большай поўніцай, чым гэта здавалася Гансу дастатковым для разумнай меры, трактаваў яго дубцом і дзягай і наогул быў чалавек несправядлівы, нейкі шаленец без душы і водуму.

* Фрыдрых Герштэкер (1816—1872) — нямецкі пісьменнік, папулярны ў тыя часы аўтар прыгодніцкіх раманаў і апавяданняў.

Нашы планы спакваля набывалі ўсё больш пэўныя абрысы. Мы рашылі ехаць у Гамбург і там наняцца юнгамі на якую-небудзь барку ці брыг. Самае цяжкае, здавалася нам, дабрацца да Гамбурга. А як ужо дабяромся, там усё пойдзе гладка. Мяркуючы па тым, што мы вычыталі, ва ўсіх портах шалёны попыт на юнгаў з прыстойных сем'яў. Мы даведаліся, што цягнік на Гамбург адыходзіць раніцай, сама-сама ў той час, калі нам ісці ў школу, — значыць, з гэтым поўны камфорт. З нарыхтоўкай дарожнага правіянту цяжкасцей таксама не прадбачылася — разлік ішоў на хатнія каморы. Мы загадзя пачалі красці розныя кансервы і гэтым самым абудзілі вялікі неспакой і чорныя падазрэнні ў нашых сем'ях...

Самае ж цяжкае аказалася — раздабыць грошай. Мы аблічылі патрэбны нам мінімум у дваццаць марак, але гэта была непамысная сума, не па кішэні ніякаму школьніку. Ганс Фёч знайшоў сабе выйсце ў тым, што пачаў рэвізаваць кішэні бацькавага паліто. Я ж акуратна заглядаў у маміну сумачку. Але трафей наш быў — курам на смех: за тры тыдні дробных махінацый мы не наскрэблі і дзвюх марак.

І тады я адважыўся на рызыку. Я ведаў, што грошы на месячныя выдаткі бацька хаваў у сярэдняй шуфлядзе свайго пісьмовага стала: серабро і дробязь у адкрытай драцяной шкатулцы, а залатыя манеты — у двух сімпатычных белых мяшэчках, на якіх Фітэ крыжыкам вышыла — «Дзесяць марак» і «Дваццаць марак». Шуфляда гэта заўсёды замкнута, але ў доме столькі ўсякіх шаф і камодаў, у якіх заўсёды тырчалі ключы, што я не сумняваўся: падабраць які з іх не будзе цяжкай задачай.

Раніцай, калі ўсе яшчэ спалі, я ўстаў і на пальчыках падыбаў па кватэры, прабуючы ключы. Нарэшце, на маю бяду, адзін падышоў. Перада мною была адчыненая шуфляда, у белых мяшэчках прыемна бразгатала. Пасля доўгага роздуму я асмеліўся ўзяць адну манету ў дзесяць марак і адну ў дваццаць. Я прыкінуў сабе, што бацьку будзе цяжэй заўважыць прапажу, калі ў кожным мяшэчку не хопіць па адной манеце, чым калі б у адным не хапала адразу дзвюх. І хоць мы з Гансам Фёчам цвёрда дамовіліся, што з Гамбурга ў першую ж палучку мы вышлем бацьку сплату выму-

шанай пазыкі, маё сэрца моцна стукатала. Было вельмі цяжка на душы, і, снедаючы, я сядзеў за сталом, апусціўшы вочы.

Яшчэ па дарозе ў школу мне ўдалося пераняць Ганса Фёча і сказаць яму, што акцыя ўдалася. Паколькі ў сувязі з такімі ўскладненымі абставінамі далейшая адцяжка здавалася ўжо немагчымай, уцёкі былі назначаны на раніцу.

Пасля абеду ў нас была прорва розных спраў. З вялікай радасцю мы вытраслі падручнікі, напхалі ранцы кансервамі, узялі крыху бялізны. Ніякіх там урокаў-шмуракаў мы ўжо, зразумела, не рабілі, мы спалілі свае караблі. Накупілі ў пекара булчак, у мясніка — лівернай каўбасы; нам здавалася, што гэта сама-сама дарожная ежа. Грошы мы падзялілі так, што ў Ганса Фёча аказалася дзесяцімарачная манета, а ў мяне — двацатка. Рассталіся позна ўвечары, абодва вельмі ўзбуджаныя. Сустрэчу назначылі на палову восьмай раніцы.

Колькі я спаў у гэтую ноч, ужо і сам не ведаю. Ва ўсякім разе, мне сніліся брыгі, што ляцелі, як прывіды, з надзьмутымі ветразямі.

Раніцай разам з усімі сеў за стол снедаць бацька, і гэта было зусім нечакана: ён заўсёды снедаў не раней дзесяці — паловы адзінацатай, бо звычайна працаваў да дзвюх-трох ночы, калі ў доме панавала поўная цішыня. Аднак я не звярнуў увагі на гэтую дзіўную перамену ў яго распарадку, як не заўважыў і позіркаў, якія ён кідаў на мяне. Я быў занадта захоплены сваімі планами і надзеямі. Нарэшце такі!

Каля паловы восьмай я схпіў свой нязвычайна пацяжэлы ранец і памчаўся да Фёчаў. Пачакаў пяць мінут, пачакаў дзесяць — ад хвалявання пайшлі дрыжкі, як у ліхаманцы. Няўжо нешта здарылася, альбо, можа, капуха Ганс, як заўсёды, валюхаецца памаленьку?..

Ды вось паявіўся і ён, але... мне аж дыханне перахапіла, калі я ўбачыў, што яго вяла за руку маці!.. Аслупянелы, я ўтаропіўся на свайго бледнага, зарумзанага сябра і строгае аблічча яго маці, якая валакла хлопца за сабою, бадай, хутчэй як арыштанта, чым як маці свайго сына! Яны прайшлі міма мяне зусім блізка, амаль пошарпам. Ганс нават зірнуць на мяне не

асмеліўся, затое тая, яго матуля, акінула мяне поўным абурэння позіткам і сыкнула:

— Ах ты шахрай смярдзючы!

І яны пакроілі далей па Луіпольдштрасэ і неўзабаве зніклі з маіх вачэй. Я быў знішчаны, раздушаны. Значыцца, змова наша выкрыта, і я асуджаны зноў сядзець за ненавіснай партай, цяпець насмешкі і абразы! Бывай, свабоднае матроскае жыццё! Бывайце і вы, вясёлыя вандроўкі пад ветразямі, бывайце, дэльфіны і вашы гулі вакол карабля! Бывайце, пальмы і сонечныя выспы паўднёвых мораў-акіянаў!

Аднак што ж цяпер рабіць? Што ж мне цяпер, гаспадзі ты божа мой, рабіць?!. Не магу ж я, зрэшты, як бы нічога ніякага, вярнуцца дамоў, памяняць змесціва ранца і спакойна пайсці ў «мучылішча»? Я ж і ўрокаў не рабіў.

Я стаяў у поўнай нерашучасці, не ведаючы, што прыдумаць, калі на плячо мне легла рука бацькі, які ўвесь гэты час цікаваў з-за афішнай буды.

— Значыць, праўда такі,— сказаў ён глыбока засмучаным голасам,— што мне паведаміла фраў Фёч, праўда, што вы збіраліся ўцячы? Ды яшчэ з крадзенымі грашыма!.. Хадзем, Гансе, раскажаш маме і мне, як мог наш хлопчык дакаціцца да такога. Ты ўчыніў крадзеж, буйны крадзеж, абцяжараны акалічнасцямі,— розніцу ты, канечне, разумееш! І ў дадатак ты падбіў на злачынства Ганса Фёча!

Мы вярнуліся дамоў. Мяне ўжо чакала перапалоханая мама. Яна прайшла першая наперад, у бацькаў кабінет, дзверы за намі зачыніліся, і я прадстаў перад бацькамі як падсудны. Цяпер ужо не дапамогуць ні хлусня, ні адпіранне, супроць мяне набралася надта многа доказаў, бо Ганс Фёч раскалоўся, як на споведзі!

Надоечы вечарам яго маці выпадкова трапіў пад рукі ранец сына, і трапіў якраз таму, што Ганс паставіў яго не на сваё месца; цяжар ранца азадчыў яе, ну, а выдабыць з Ганса прызнанне было ўжо справай тэхнікі. На жаль, Ганс Фёч аказаўся ненадзейным сябрам, ён адразу ж прыкінуўся бедным ягняткам, усю віну за крадзеж зваліў на мяне, закліяміў мяне, затое цалкам замоўчаў свае грахі. У тую ж ноч Фёчы прыляцелі да маіх бацькоў і нагаварылі-наварнулі на мя-

не немаведама чаго і колькі. Свайму сыну яны забаранілі ўсякія зносіны са мной.

Усё гэта, натуральна, моцна засмуціла маіх. Бацьку больш за ўсё ўкалоў крадзеж: як юрыст бацька ўспрыняў факт сур'ёзней, чым гэта зрабіў бы іншы бацька, не юрыст. Маці не магла ўцяміць, чаму мне, пры ўсіх яе клопатах і апеках, жыццё ў родным доме так абрыдла. Асабліва глыбока ўразіла яе, што сын не аказаў ёй даверу.

На жаль, я змалку не ўмеў выкладваць, што ў мяне на сэрцы. Як я не мог нікому, нават лепшаму сябру Гансу Фёчу, падрабязна расказаць пра свае школьныя нягоды, так і ў гэту судную гадзіну вымушаных прызнанняў не мог вымучыць з сябе нічога, акрамя некалькіх бязглуздых фраз пра сваю нядолю. Усё, што яны ад мяне пачулі, здалося ім зусім неістотным і недастатковым для апраўдання майго вар'яцкага ўчынку.

Тым не меней бацька, які добра ведаў, што следчы павінен збіраць матэрыял не толькі супроць, але і за абвінавачанага, палічыў сваім абавязкам спачатку высветліць у школе, што там, зрэшты, са мной дзеецца. Да канчатковага праяснення справы мяне замкнулі ў пакоі і загадалі рабіць урокі.

Магу толькі ўявіць сабе, з якім душэўным смакам прафесар Алеарыус выслухаў журботную споведзь майго бацькі. Вось да чаго можа дакаціцца гультай, які лянуецца вучыць лацінскія дзеясловы! Карабельны юнга — чаго ўжо больш, мудрэй кручанага сабакі! І ён самымі чорнымі фарбамі абмаляваў майму беднаму татку схільнасці, характар і здольнасці яго чада.

— Павінен вам параіць, глыбокапаважаны гер камергерыхтрат, — з урачыстым трыумфам заключыў прафесар Алеарыус, — неадкладна забраць вашага сына з гімназіі. Хаця б ужо дзеля таго, каб пазбегнуць *consilium abeundi* (выключэння), таму што я лічу сваім абавязкам далажыць педагагічнай калегіі пра ваша паведамленне. Што да далейшай адукацыі вашага сына, дык самым даступным яго здольнасцям я лічу, натуральна, народнае вучылішча, а яшчэ больш правільна было б інтэрніраваць яго ва ўстанове для разумова і духоўна адсталых дзяцей, бо вучэнне — як да галавы. Гэта вечнае ныццё, гэта няўменне завучыць самыя

простыя лацінскія формы, мне здаецца, якраз і сведчыць пра пэўную тупасць і абмежаванасць яго розуму.

Бацька быў схільны разглядаць мае ўчынкі ў чорным, вельмі чорным святле. Але такія злосныя гіпербалы абуралі яго бацькоўскае сэрца. Ён лічыў, што свайго сына ведае лепш. І калі педагог з зямлёй дзіця драсуе, дык гэта сведчыць не супроць дзіцяці, а супроць педагога!

Даволі рэзка ён адказаў, што, вядома ж, неадкладна падасць прашэнне на адлічэнне сына з гімназіі, але толькі дзеля таго, каб адразу перавесці яго ў іншую гімназію, дзе, трэба думаць, педагогі больш талковыя і кампетэнтныя.

З несакрушальнай упэўненасцю прафесар Алеарыус сцвярджаў, што і там мяне чакае поўнае фіяска, бо я настолькі тупы і дурны, што і дарагія дактары не памогуць...

Абодва рассталіся ўзбуджаныя, кожны з не вельмі добрымі думкамі пра субяседніка. Прафесар Алеарыус з жалем за сляпую бацькоўскую любоў (як у малпаў!) некаторых татак, а бацька — за недальнабачнасць і абмежаванасць некаторых школьных дэспатаў. Але ўсё-такі я абавязаны менавіта злосным плявузгам прафесара Алеарыуса тым, што бацька вярнуўся дамоў у больш зладодненым настроі, чым я чакаў. Крадзеж, вядома, так і застаўся цёмнай плямай, але той адчай, да якога давяло мяне безгалоўе настаўніка, прымушаў дараваць многае.

У той жа дзень мяне ўладкавалі ў гімназію імя Бісмарка ў берлінскім раёне Вільмерсдорф. Бацька асцярожна заікнуўся пра маю запалоханасць і баязлівасць. І словы яго ўпалі на добрую глебу. На першым часе настаўнікі далі мне волю вольную, а калі пазней пачалі памалу ўцягваць мяне ў гульню пытанняў і адказаў, дык рабілі гэта з такой далікатнасцю і дабрынёй, што запалоханасці маёй як і не было, і я смела выкладваў усё, што ведаў.

Паколькі мае новыя аднакласнікі не падазравалі, што раней я быў казлом адпушчэння, і паколькі ў гімназіі Бісмарка не вадзілася ніякіх прымхаў, што да латаных штаноў, дык я, небарака-недавумак, неўзабаве заваяваў сабе месца пад сонцам і пры пераходзе ў наступны клас быў ужо шосты сярод трыццаці двух.

А мой добры тата, чыё сэрца ніколі не трымала ў сабе пачуцця помсты, зрабіў натарыяльна завераную копію майго школьнага табеля і паслаў яго прафесару Алеарыусу з кароткай прыпіскай: што цяпер скажа гер прафесар пра мае здольнасці? Ці не прызнае ён хоць цяпер, што памыліўся ў сваёй ацэнцы?

Зразумела, ніякага адказу не прыйшло.

На Луіпольдштрасэ я часам сустракаў Ганса Фёча. Але мы не загаворвалі, не абменьваліся ні словам, мы нават не адважваліся зірнуць адзін аднаму ў вочы...

ПРАЦЭСЫ

МОЙ БАЦЬКА БЫЎ АПАНТАНЫ ТОЛЬКІ АДНОЙ юрыспрудэнцыяй. Прафесія суддзі здавалася яму самай высакароднай, самай ганаровай, самай адказнай. Яшчэ бацькаў бацька быў юрыст, і бацька бацькавага бацькі, і так далей; наколькі хапала памяці сям'і, і, як гаварылі сямейныя паданні, у нашым родзе старэйшы сын заўсёды ішоў у юрысты, па мамінай жа лініі верхавяў пастарскі сан. Якое ж дзіва, што бацьку вельмі рупіла, каб я, яго старэйшы, не збочыў ад традыцыі.

Я быў зусім малы, калі бацька расказаў мне, як ён — у тых даўнія часы яшчэ выхаванец славутай «Шульпфорты» * — быў сведкам стварэння германскага рэйха і заснавання рэйхсгерыхта — імперскага суда. Як яму яшчэ тады не проста закарцела, а адкрыліся вочы на мэту — стаць членам рэйхсгерыхта **. Ён абмаляваў мне, як гэта рашэнне ўмацавала яго далейшыя жыццёвыя планы, і калі я, каму ён тады здаваўся старым-старым, лёгенька ўпікнуў яго, што вось, бач, ён усяго толькі камергерыхтрат, а не рэйхсгерыхтрат, бацька з усмешкай у вачах і без ніякай крыўды сказаў:

— Пацярпі, сыне, гадкоў тры-чатыры а мецьмеш! Шанцы ў мяне выдатныя, і таму я думаю, што іх узважаць з патрэбнай увагай.

* «Шульпфорта» — нямецкая гімназія ў былым манастыры «Пфорта» (брама) каля г. Наўмбурга.

** Рэйхсгерыхт — імперскі суд. Рэйхсгерыхтрат — член рэйхсгерыхта.

І ён меў рацыю: мне і пятнаццаці яшчэ не стукнула, як бацька ўжо быў рэйхсгерахтратам.

Я не мог даўмецца, чаму гэты слабы, хваравіты чалавек так упарта чапляецца за план, намечаны ў малодасці. Амаль сорок гадоў ісці да адной, хай нават і рэальнай мэты,— не толькі неверагодна, але і проста нудна. Сам я ўвесь век шукаў нечагась новага, з кожнай пераменай настрою, што выпадала вельмі часта, мяне баламуцілі новыя думкі і жаданні, але ўсё гэта ненадоўга...

Вядома, быў і такі час, калі я штораніцы, пакуль усе спалі, шмыгаў у бацькаў кабінет і чытаў судовыя справы. Але цікавілі мяне ў іх не так юрыдычныя тонкасці, як людзі. Сэрца татахкала, калі я чытаў пратаколы допытаў, адзін за адным, у якіх абвінавачаны спачатку ўсё чыста адмятаў, наадрэз, увільваў, бажыўся, што не, не вінаваты ані-ані. Аж пакуль нарэшце ў нейкім пратаколе, часцей за ўсё зусім неспадзявана, не прарывалася на свет божы праўда, яшчэ аблытаная адгаворкамі, аднекваннем, хлуснёю, але ўсё-такі праўда! То і прыступу не было, а то ўжо і на...

Потым я доўга думаў: што ж такое магло перамяніцца за кароткі час паміж папярэднім пратаколам, у якім ён яшчэ называў сведкаў свайго алібі, хрысціўся і прысягаў, што не вінаваты, і гэтым, апошнім пратаколам, дзе сам жа ён і разбурыў сваю з вялікай цяжкасцю пабудаваную сістэму абароны? Ужо тады я быў скептык, не верыў ні ў сілу злага сумлення, ні ў раскаянне, ні ў балбатню турэмнага папа. Няхай у тым ці іншым выпадку гэта і магло стаць штуршком да прызнання, але ж толькі ў выпадку, у асобным выпадку. А наогул жа, думаў я, усё павінна адбывацца таямніча, глыбока, сярод цёмнай бяссоннай ночы ў лабірынтах душы.

Вось у такім кірунку мяне і цікавіла юрыспрудэнцыя, але гэта было зусім не тое, на што нацэльваў бацька. Ён спрабаваў разварушыць мяне іншым бокам справы, не тым, як чалавек дайшоў да злачынства, а — што павінен рабіць са злачынцам суддзя; вось чым я павінен займацца! Калі, здаралася, бацька палуднаваў разам з намі дома, што бывала не кожны дзень, бо пасяджэнні яго крымінальнай палаты часам зацягваліся з раніцы да позняй ночы, ён любіў зада-

ваць нам, дзецям, так званыя «доктарскія пытанні», на якіх мы меліся вастрыць нашу кемлівасць. «Доктарскія пытанні» — хітрыя юрыдычныя загадкі, падстаўленыя пасткі: калі слухаеш напаўвуха, калі не падумаеш як след, сам сабе ганьбы дасі.

Бацька ўвогуле любіў і ўмеў памянціць языком (бадай, як Фантанэ *, стыль той самы!) і калі хацеў нам, дзецям, паднесці нешта цікавае, дык рабіў гэта без нудных дэкламацый. Слухаць яго — што цукеркі есці. Дзве-тры фразы — і нам ужо ясная сутнасць крымінальнага законавызначэння пра дробныя крадзяжы, так званае «вантробніцтва»: таго, бач, хто ўкрадзе прадукт харчавання або прысмак і адразу яго спажыве, караюць, як за дробную правіну. А той, хто возьме цэлую скрынку апельсінаў замест аднаго, караецца турэмным затачэннем.

Заклаўшы пад нас такі падмурак, бацька расказвае, як аднойчы раніцай у нейкі горад прыйшоў нейкі валацуга. Валацугу мучыла тая ганебная смага, якую нельга спатоліць з гарадскога калодзежа.

Чалавек гэты праходзіць міма кавярні; усе вокны насцеж, жанчыны прыбіраюць памяшканне, мыюць, гатуюць. А на мармуровым століку каля акна стаіць бутэлька, а ў той бутэльцы, мяркуючы па наклейцы, каньяк, і пасудзіна, здаецца, амаль поўная. Валацуга — хап, і ўпрочкі! Адбегшыся, у нейкай падваротні прыкладваецца да гарлячка і спажывае... бярэ глыток.

Але тут жа ў гвалт: лаецца і адплёўваецца — паве-рыў наклейцы, а там не каньяк, а газа!

— Ну, дзеці мае, пакажыце вашу кемлівасць! Было гэта «вантробніцтва» ці не было? Як павінен кваліфікаваць гэты крадзеж суддзя? З аднаго боку, гэта не адпавядае літары параграфа, бо газа не з'яўляецца ні прадуктам харчавання, ні прысмакам. А з другога боку, валацуга не схапіў бы бутэльку, калі б яго не спакусіла наклейка з надпісам: «Каньяк». Ваша думка?

І мы сядзім, думаем, мазгуем, сілімся перакеміць адно аднаго. Як я любіў і паважаў сябе, калі бацька

* Тэадор Фантанэ (1819—1898) — нямецкі пісьменнік, аўтар вершаў і балад, дарожных нататак, гістарычных раманаў і раманаў з тагачаснага жыцця.

падтрымліваў маю версію, што, напрыклад, гэта было ўсё-такі «вантробніцтва» — дробны крадзеж, бо вырашала ў справе зламыснасць учынка. Я радаваўся, хаця і лічыў, што гульня ў загадкі, у якой трэба жангліраваць літарамі і пунктамі параграфав, нейкая блазnavатая.

Апрача таго, я не мог забыць слоў аднаго майго настаўніка, які сказаў, што прафесія юрыста — адзіная з усіх на свеце, якая ўвогуле не стварае ніякіх каштоўнасцяў, яна цалкам непрадукцыйная. Суддзя ўсё сваё жыццё павінен цешыцца тым, што судзіць мінулае: кладзе ў магілу тое, што памерла. Вядзе мінулае ў даўно мінулае...

Я тады быў яшчэ горкае дзіця, каб зразумець, якая несправядлівая і няправільная гэтая ацэнка судзейства. Бо права не ёсць нешта мёртвае і застылае, права мяняецца разам з развіццём народа, жыве яго жыццём. Яно хварэе так, як хварэе народ, яно дасягае вышэйшага росквіту і ў часіны цяжкіх выпрабаванняў, і ў шчаслівыя дні. Права — гэта нешта жывое, і ва ўсе часы, асабліва ў нашага народа, былі суддзі, якія адным кароткім рашэннем абрывалі хвасты струхлелай мінуўшчыне і тым самым адкрывалі народу далягляды новага жыцця.

Я быў усяго толькі дурное хлапчо, а галоўнае, як і ўсе малыя дзеці, прагнуў любое славы, толькі не бацькавай. І хоць я ніколі з бацькам пра гэта не гаварыў, той неяк сам адчуваў, што яго надзея на спадчынны працяг юрыдычнай дынастыі ў маёй асобе — пустая марнасць. Але, можа, якраз таму ён і не адступаўся ад спроб заахвоіць мяне, зацікавіць мяне сваім божым прадметам. Цярпенне бацькава не мела граніц!

І толькі той, хто яго зусім не ведаў, мог здзівіцца, што такі заўзятый юрыст, які ён быў, ніколі не судзіўся сам. Ён вызнаваў два заповеты: «Лепей гадзіцца, чымся судзіцца» і «Пойдзеш судзіцца за шэрсць, вернешся стрыжаны».

Бацька ўсміхаўся і тлумачыў:

— Калі б цяпер сюды ўвайшоў зусім не знаёмы чалавек і сказаў: «Але ж прабачце, гер камергерыхтрат, вось гэтая люстра на столі, гэтая медная карона, яна мая, а не ваша! Аддайце яе мне!» — я паспрабаваў бы даказаць таму чалавеку, што памянёная люстра

ў выглядзе кароны ўжо шаснаццаць гадоў як вісіць у маёй кватэры, што я купіў яе там-та а там-та, я паспрабаваў бы нават знайсці стары рахунак з магазіна. Калі б чалавек не загацеў паслухаць голасу здаровага розуму, калі б пачаў нават пагражаць: «Або,— каб сказаў,— гер камергерыхтрат, аддайце мне маю люстру, або я падам на вас у суд!» — я сказаў бы яму: забірайце яе, чалавеча, гэтую вашу люстру, бог з ёю, з люстраю. Мір і злагада ў доме даражэй за нейкую люстру. Бо...— дадаваў мой бацька з мяккай усмешкай,— бо я дасведчаны суддзя і знаю, што судовыя працэсы — гэта людзеда. Яны глытаюць не разбіраючы ці то грошы, ці шчасце, ці спакой, яны пераварваюць з усімі вантробамі і тых, хто судзіцца.

Любіў бацька таксама гісторыю пра аднаго старога-старога суддзя з гановарскай глухамані, у якога сам калісьці служыў асэсарам. У тыя часы суддзям прадпісвалася перад слуханнем справы пра абразу выклікаць у суд зыскоўца і адказчыка, каб назначыць ім тэрмін для прымірэння. Кожны суддзя ведае ўсю гідоту такіх працэсаў з тымі іх выклікамі і тэрмінамі, бо людская брыда, якая звычайна гняздзіцца ў цёмных заканурках, у судовым пакоі выпаўзае на свет бо-жы і сваім гнюсным смуродам можа атруціць суддзі добры кавалак яго веку.

Дык вось той стары судовец меў даволі арыгінальны спосаб падводзіць спрэчныя бакі да палюбоўнай згоды. Стары вельмі любіў цяпло, нават, я б сказаў, гарач; здавалася, пасадзі самога ў печ,— а будзе-такі радасна млець і выскаляцца.

Як толькі яму прыпадала выклікаць на замір'е, ён загадваў судоваму слуге — хай там лета, хай зіма — напаліць у пакоі велізарную кафельную печ. Вакол той печы была зладжана лава, як бы кругавы прыпечак; і вось на гэты прыпечак суддзя далікатненька расаджваў, абавязкова ўпоплечкі, абодва спрэчныя бакі і пачынаў свае ўгаворы: перш чым дойдзе да працэсуальнага разгляду, яшчэ раз добранька ўсё абдумаў, а ён, суддзя, тым часам на хвілінку адасобіцца па вельмі важнай справе...

І суддзя ўторкваў нос у свае паперы, час ад часу хітра зіркаючы спадылба на бакі, і радаваўся, калі бачыў, што бакі пачыналі неспакойна юрзаць каля на-

паленай печы, што іх распараныя твары заліваў пот. Ён толькі строгім голасам садзіў на месца таго, хто знемагаў і ўставаў пахадзіць па пакоі.

Калі суддзя бачыў, што бакі ўпрыжыліся з усіх бакоў, ён падымаў галаву і пытаўся, ці хораша яны ўсё абдумалі, ці не хацелі б пайсці на міравую. Калі ж бакі наравіліся, заціналіся, суддзя дабрадушна гаварыў:

— Ну што ж, справа яшчэ, бадай, не гатова да слухання, падумайце яшчэ хвілінку.

І зноў знікаў за стосам папак. Калі ж кліентура ані ў якую, што хоць ты рэж, хоць у лоб страляй, хоць што хоч рабі,— ён што рабіў? Ён званочкам клікаў слугу і казаў таму падкінучь у печ паленца-другое, бо ў пакоі, бачыце, холад, як у магіле, і яму, суддзі, ногі прущаюць. Але патрэба ўжываць такія крайні сродак выпадала не часта, і бацька бажыўся, што за час яго службы ў гановерскага суддзі не было ўзбуджана ніводнай справы пра абразу, і наогул, як толькі па наваколлі разышліся пагудкі пра метады суддзі, выклікаў стала меней: бо яно і праўда — якое халеры судзіцца, калі цябе нейкі дурань назваў «аслом няўмытым» або «свіннёй пароснай»,— заўсёды лепей памеркавацца.

І вось — пры такіх поглядах бацькі на судовыя працэсы ў абарону асабістых інтарэсаў — да яго аднойчы прыехаў мой дзядзька Альберт фон Розен, падпалкоўнік у адстаўцы, які разам з жонкай, бацькавай сястрой, шчасліва бавіў дні сваёй старасці на цудоўнай віле ў адным гарадку ў гарах Гарца. Гэтым разам дзядзька Альберт прыехаў зусім не ў гуморы, наадварот і больш таго — дзядзька кіпеў гневамі і ўсёй душою прагнуў працэсу, для чаго яму, зрэшты, і патрэбна была бацькава парада. А гісторыю далажыў дзядзька, дай бог памяці, вось якую.

Кожны год, як толькі канчаліся мілыя сэрцу каляды, якія, як вядома, трэба святкаваць па добрай нямецкай традыцыі толькі на нямецкай зямлі, як толькі белая зіма пачынала туманіцца і слоціцца, у доме дзядзькі Альберта браліся за чамаданы. Гаспадары здымаліся ў вырай, туды, дзе свяціла сонца: на італьянскую або французскую Рыёру, у Каны ці Ментону, у Ніцу ці ў Сан-Рэмо.

Вілу, якая ўрачыста царавала на высокім пагорку, старанна нафталінілі і замыкалі. Дзядзька асабіста перакрываў галоўныя краны — газавы і водаправодны. Абедзве служанкі, на воўчую зайздасць суседскім, ішлі ў шчаслівы доўгі адпачынак, — і падарожжа пачыналася.

Так было і таголета, усё ішло як на шпацыры. Бо і чаго б не? Час быў спакойны, туркі далёка. Віла, якая ўмасцілася на пагорку і была заслонена ад вуліцы тэрасамі саду, стаяла і бяды сабе не мела. У маленькім гарадку, заселеным богабаязнымі пенсіянерамі, жыццё цякло соладка і крыху дрымотна, незалежна ад таго, ці быў дзядзька дома, ці не.

Бядома, і туды, бывала, зрэдзь-часу завітае якая прыгода. Так, напрыклад, дзядзька і цётка вычыталі зімою з пісьма, што на суседняй віле гарэла. Аднак пажарная прыехала спраўна, усё як след пазалівала, і таму вялікай шкоды не сталася. Цэлы дзень дзядзька і цётка прыкідвалі, што было б, калі б, крыў божа, гарэла не ў суседа Гізеке, а ў іх. Аднак гарэлі-такі Гізеке, а не яны, і таму навіна толькі паспрыяла добраму гумору.

Але вось непазбежна прыйшоў дзень, калі нашы курортнікі адчулі, што сонца адарае іх сваімі шчадротамі ці не завельмі. Аднекуль узяўся той пыл, пальмы ўжо сталі падобныя на венікі, стракатая інтэрнацыянальная публіка пачала наводзіць нуду. А дома, у садзе, нябось, цяпер пацвіркаваюць шпакі, з зямель егіпецкіх пашнуравалі на радзіму бусліныя чароды, ды і ластаўкі, пэўна, ужо на падлёце.

Сабраліся і Розены. Пасля такой процьмы сонца і нябеснага блакіту яны трызнілі нямецкай вясной з пяшчотным зелянцом, мяккімі ватнымі воблакамі роднай поўначы. Напісалі пісьмо вернай Аўгусце, што, чакай, што, маўляў, рыхтуйся, скоро будзем самі. Што прыступай з сяброўкай да вялікай вясенняй разгорткі: размураўвай вокны, праветрывавай, выпыльвай, выкідай на сонца — а такога-та а такога-та мы, Розены, вернемся да ачага.

І Аўгуста з сяброўкай ўбіраюцца на вілу, каб раскатурахаць яе з зімовай лежні. Калі жанчыны падымаліся да дома цераз тэрасы саду, ім кінулася ў вочы, што сёлетняя вясна не паскупілася на макрэдзь: да-

рожку размыла, градкі спаласкала, а вада ўсё цячэ і цячэ, адусюль цурчыць, булькоча, хлюпоча. Апошнімі днямі ў гарадку зацяжна дажджыла, дык нашых добрых кабет нішто і не насцярожыла. Яны толькі падумалі, што трэба будзе неўзабаве клікнуць садоўніка, і ўзяліся абэруч за працу.

У ходзе шарварку ім за нечым спатрэбілася ў склеп. Аўгуста адчыніла дзверы склепа і, будучы пры поўнай памяці, спачатку залямантавала, крыкнула на дапамогу таварышку, а потым ужо аслупянела, белая зрабілася і ледзь не самлела. Абедзве яны вылупілі вочы, стаялі і глядзелі на бурлівае акіян-мора каля сваіх ног. Дашчаная лесвічка, якая вяла ў склеп, знікла зусім, па брудна-шэрай паверхні водная стыхія насіла скрынкі, дошкі, вінныя пляшкі, горшчыкі. Паток клеткаў і шумам шумеў, пад нагамі была бездань.

Жанчыны, як згаварыўшыся, яшчэ па разу віскнулі і, у чым былі, у хустках і ў фартухах, кінуліся ў людзі. Яны мігам абляцелі ўвесь гарадок, наказалі пра бяду ўсім сябрам і прыяцелям Розенаў, і вось ужо не забавілася часу, як вельмі прадстаўнічы гамуз стоўпіўся каля Розенавага склепа, сузіраючы разбушаваную прорву, якая і не мерылася таймавацца.

Дзякаваць богу, адным сузіраннем не кончылася. Найбольш дасведчаныя знайшлі на вуліцы галоўны кран водаправода. Ён быў адкручаны, хаця дзядзька перад ад'ездам самаручна закруціў яго да адказу. Вадую зноў перакрылі, і ў склепе спачатку перастала булькатаць і хлюпаць, а пасля пачала ападаць і вада. Тады ўспомнілі пра суседаў пажар. Прычына таямнічай паводкі была прасцей простага: пажарнікі адвінцілі на вуліцы галоўны кран, і ад вялікага напору ў дзядзькавым склепе лопнула галоўная труба, а паколькі пажарнікі, ад'язджаючы, перакрыць галоўны кран забыліся, дык патап, як падлічылі, лютаваў і ятрыўся круглых дзевятнаццаць дзён. У тым, што гэта засталося не заўважана так доўга, вінаваты тэрасападобны сад, па якім вада свабодна расцякалася і ўсочвалася ў зямлю.

Вада паступова сплівала, але чым ніжэй апускалася водная роўнядзь, тым страшнейшыя спусташэнні адкрываліся вачам: у многіх месцах размыла падлогу, і паток, шукаючы выйсця, вылізаў пад падмуркам ём-

кія пралазы; ад гэтага ў многіх месцах падмурка, на якім стаяў салідны трохпавярховы будынак, пабеглі трэшчыны; дому гразіла бяда.

Дзядзьку адбілі тэлеграму, тэрмінова выклікалі з цёплых краёў. Бывалы кавалерыйскі афіцэр можа ўсё перанесці — калі не ўсё, дык шмат чаго — са спакойным духам і ў чалавечай памяці. Дзядзька сказаў:

— Карціна бою страшная. Але я застрахаваны як ад пажару, так і ад паводкі. Я пашлю тэлеграму і напішу страхавому агенцтву.

Тым часам будаўнічаму падрадчыку было даручана скласці папярэдні каштарыс. Заводзіцца з рамонтамі пакуль што было нельга, бо памеры шкоды павінен вызначыць ацэншчык са страхавога агенцтва да таго, як што-небудзь будзе папраўлена.

Нягледзячы на папярэджанне сяброў, дзядзька лёг спаць у аварыйнай віле, выпаўся смачна, і ўсё абышлося. Увесь другі дзень ён выглядаў ацэншчыка, але марна. У Гале-на-Заале, дзе была акруговая кантора дырэкцыі страхавога агенцтва, нікому не засвярбела, нікому не замуляла. Затое прыйшоў падрадчык і прынёс рамонтны каштарыс на даволі круглую суму. Ён настойліва ўгаворваў дзядзьку пачынаць рамонт без лішняга адкладу. У любую хвіліну падмыты мур можа асунуцца, і шкоды будзе ў дзесяць разоў болей.

Дзядзька паціснуў плячмі. Умовы страхавання не дазвалялі нічога папраўляць да таксіроўкі, а ацэншчык прыедзе вось-вось. Для большай пэўнасці падпалкоўнік адбіў яшчэ адну тэлеграму і напісаў заказное пісьмо, праўда, гэтым разам ужо з менш вытанчанай фразіроўкай.

Другую ноч дзядзька спаў крыху горш. Патрэсквалі бэлькі, чуўся нейкі дзіўны шолам. Парыпвала лесвіца, хаця па ёй не ступала нага чалавечая. Раніцай высветлілася, што ладны кавалак мураванай сцяны абваліўся ў прамыіну, і вугал дома цяпер павіс, свабодна лунаючы ў эфіры, як сказаў бы паэт. Аўгусте і другой служанцы далі прытулак добрыя людзі, а дзядзька, натуральна, заявіў, што не адступіцца, што з месца не рушыць.

Гэты другі дзень чакання прайшоў досыць непрыемна: узрушлівае бедаванне падрадчыка, цікаўна-спачувальныя адведзіны сяброў, пастаяннае, ледзь не хва-

равітае прыслухоўванне да нязвыклых шолахаў у доме, распыты, — ці ёсць якія аб'явіны жыцця ў Гале-на-Заале.

Вечарам дзядзька склаў яшчэ адну, трэцюю, тэлеграму. Чыноўнік у акенцы спярша завагаўся, пасылаць ці не: дэпеша здалася яму стылёва не зусім бездакорнай. Але дзядзька дамогся свайго, а дзядзька ж быў у горадзе чалавек вядомы. Нават на пенсіі ён быў кавалерыйскі афіцэр — станісты, цыбукаваты, з загарэлым тварам і беласнежнымі валасамі. Наогул, ён быў чалавек самых далікатных манер, але, калі яго кроў пачынала бушаваць, о, тады з ім не заводзьяся. А цяпер яна, кроў, якраз бушавала — дзядзька абураўся, кіпеў і ў справядлівым гневе быў як апантаны. Бо і то праўда — што яны сабе там думаюць, тыя валухі, тыя цывільныя валаводы — хай іх разверне, хай іх разгорне, як гэты склеп! Каторы дзесятак гадоў як ён спраўна плаціць страхоўку, і вось цяпер, калі трэба заплаціць яму, тыя нават не пачухаліся! Не варухнуліся! А дом, ён калі яшчэ не абваліўся, дык вось-вось гатовы...

Што гэта было менавіта так, паказаў яму на раніцу падрадчык: у той палавіне дома, вугал якой завіс над вымоінай, ужо не адчыняліся вокны, пазаядала дзверы, а шарык па падлозе каціўся сам, як у фокусніка. Дом асядаў! Кожны дзень, — што там тыя дні, — кожную гадзіну мог сесці і не ўстаць!

Хто ж будзе спакойна глядзець, як гіне яго дом, з такой люботай збудаваны на старасць. І каб жа толькі дом, але і ўсё ў доме — сама ўтульнасць, якая абстаўлена за доўгі век клапатліва сабранымі рэчамі. І вось дзядзька наважыўся на небывалы крок: ён рушыў на паштамі і заказаў тэлефонныя перагаворы з Гале-на-Заале. Да гэтага моманту ён катэгарычна ігнараваў модную навацыю.

Набычаны, насуплены стаяў ён і чакаў, пакуль звянеў апарат. Нейкі службовец правёў яго ў цесную будку, яшчэ і сам туды ўціснуўся, каб, як сказаў, памагчы ў выпадку крайняй патрэбы (у тэлефоннай будцы?). Спачатку дзядзька чуў толькі трэск і нейкі пошчак, потым нервовы жаночы голас сказаў:

— Ну? Гаварыце ж нарэшце! Ваш абанент даўно чакае!

І дзядзька загаварыў; шчыра кажучы, гэта нельга

было назваць гаварэннем. Ён засакатаў, ён закрычаў, каб хутчэй выліць у гэту смешную дудку ўвесь свой гнеў і нецярпенне. Ён крычаў усё грамчэй, усё грамчэй — дарма службовец паляпваў яго па плячы, супакойваючы.

Калі дзядзька нарэшце знясілена змоўк, ледзь не аглухлы ад свайго рыку ў цеснай будцы, трубка зноў мірна шчоўкнула і забрунжала. Потым нечы з'едлівы голас спытаў:

— Хто на апараче? Страхавое агенцтва ў Гале-на-Заале слухае вас. Хто на апараче?

Дзядзька дакорліва зірнуў на службоўца. Дык вось яны якія, гэтыя вашы модныя паштовыя завяздзёнкi! І змучаным голасам сказаў:

— Гаворыць падпалкоўнік фон Розен. Я б хацеў ведаць, ці прыедзе сёння ацэншчык.

— Вы хочаце пагутарыць з нашым таксатарам?

— Не! Я хачу, каб ён сёння прыехаў! Ну добра, паненка, давайце я з ім перагавару.

— Хвілінку. Злучаю...

Апарат мірна шчоўкнуў і забрунжаў. Прыхіліўшыся да сцяны будкі, дзядзька з агідай разглядваў яго.

Але трубка азвалася мужчынскім голасам:

— Страхавое агенцтва ў Гале-на-Заале слухае вас. Хто на апараче?

У адчаі дзядзька прызнаўся, што на апараче ёсць нехта. І гэты нехта хоча пагаварыць з таксатарам.

— Добра, але з кім менавіта вы б хацелі перагаварыць? З герам Мартэнсам, з герам Кольрэпам, з герам Ленфельтам?

— З тым вашым герам, які займаецца маёй страхоўкай. Як яго завуць, мне да гера...— Дзядзька зноў пачаў распаляцца.

— Добра, дык што там у вас не зладзілася?

— Паслухайце, шаноўны! — Дзядзька аж збялеў. — Я падпалкоўнік фон Розен. Я паслаў вам тры тэлеграмы і два заказныя, і калі вы ўсё яшчэ не ведаеце, што ў мяне не зладзілася, дык... дык...— Дзядзька зноў у крык: — Мой дом валіцца, і ўсё па вашай ласцы! Яго трэба было ратаваць яшчэ тры дні назад, а вы мне кажаце, што нічога не ведаеце! Гэта расхлябанасць, ваша цывільная расхлябанасць! І вось што я вам скажу...

І дзядзька сказаў, вельмі горача, зычна — шмат чаго сказаў.

Калі ён змоўк, каб перавесці дух, мужчынскі голас адказаў:

— Вы, мне здаецца, пацярпелі ад аварыі водаправода. Хвілінку, калі ласка, злучаю вас з герам Кольрэпам...

Тут ужо і паштовы службовец, які дапамагаў у кабіне, войкнуў і вылаяўся, бо дзядзька падскочыў як укушаны, не зважаючы на цеснату будкі і чужыя ногі.

Але без ніякай спагады да пакут беднага стварэння трубка зноў шчоўкнула, забрунжала, і спакойны, цяпер ужо зноў жаночы голас сказаў:

— Страхавое агенцтва ў Гале-на-Заале слухае вас. Хто на апарате?

Дзядзька ўсё яшчэ не здаваўся:

— Я хацеў бы пагаварыць з герам Кольрэпам!

— Гера Кольрэпа цяпер, на жаль, няма. Калі ласка, скажыце мне ўсё, што вас цікавіць. З кім я гавару?

— З чортам лысым!!! — прашаптаў дзядзька, асцярожна павесіў трубку на крук, заплаціў сем марак пяцьдзсят пфенігаў і ўзяў курс на кантору падрадчыка.

— Зараз жа і пачнём,— сказаў яму.— Чакаць больш няма чаго.

І яны пачалі падводзіць апоры, ставіць мацаванні, капаць ямы, падсыпаць друз, зграбаць смецце, таптаць газоны, мяшаць раствор, размазваць бруд...

Праз некалькі дзён, пасля таго як рашчынілі, падышло і цеста: на будаўнічай пляцоўцы паявіўся пухнаценькі, добра дагледжаны панок з партфелем і назваўся страхавым інспектарам герам Кольрэпам з Гале-на-Заале. Клікнулі дзядзьку, ён прыйшоў цёмны, як навальнічная хмара... Аднак, прынамсі, для добрага пачатку ўсе формы прыстойнасці былі вытрыманы.

Дзядзька правёў інспектара ў склеп і паказаў яму вынікі паводкі. Гер Кольрэп слухаў тлумачэнні, з веданнем справы і кампетэнтным выглядам ківаў, спачувальна мармытаў «дрэнна, дрэнна», абмяняўся з дзесятнікамі думкамі аб перавазе жалезных бэлек над драўлянымі.

Усё гэта, як на першы блізір, не прадракала нічога

благаго. І дзядзька павёў інспектара ў свой пакой, прапанаваў яму віна і цыгарэт і давай выкладваць усю перадгісторыю аварыі. Інспектар уважліва слухаў, ківаў галавой, абураўся людскім надбальствам, уздыхаў, акуратна атрасаў попел.

— Прыкрая шкода, і ўсё праз неабачлівасць! Страты, думаю, вялікія, га? Нешта каля...

І назваў суму.

— Дадайце да гэтага сама мала тысячы паўтары, — гораха адказаў дзядзька. — Вы не ўлічылі, што трэба будзе нанавы абрабіць увесь сад, а праца на тэрасах не дармовая.

— Канечне! Канечне! — уздыхнуў гер Кольрэп. — Прыплюсаваць трэба і гэта! Сапраўды, вельмі буйныя страты.

— І як вы мяркуеце ўрэгуляваць? — спытаў дзядзька, які больш не хацеў адседжвацца ў засадзе і перайшоў у адкрытую кавалерыйскую атаку.

Інспектар з вясёлым прыжмурам паглядзеў на дзядзьку.

— А як вы сабе ўяўляеце гэту рэгуляцыю, пан падпалкоўнік? — спытаў ён сваёй чаргой.

— А так, што назначаную суму вы і пакладзяце мне гатоўкай на стол! От і ўся рэгуляцыя! — рашуча заявіў дзядзька.

— Няблага было б, няблага... для вас! — згадзіўся інспектар Кольрэп. — Але, на жаль, так не пойдзе...

— Якраз так і пойдзе! — упёрся дзядзька.

— ...бо, перш чым прыступіць да плацяжоў, мы павінны ўстанавіць памеры панесеных страт!

— Вы што ж, іх не бачыце, гер інспектар?!

— Я бачу будаўнічыя работы, якія, відавочна, вядуцца ў сувязі з памянёнай шкодай.

— Я не буду нічога лішняга.

— Вы, напрыклад, ставіце жалезныя бэлькі замест драўляных, — гэта ўжо палепшаная рэканструкцыя, якая мала чым дачыняецца да панесеных страт. Не, любая выплата павінна грунтавацца на дакладнай таксацыі фактычных страт, а яе, на жаль, ужо немагчыма правесці. Вы кажаце, вугал дома асеў, але ж паўгадзіны таму назад я бачыў, што ён праменькі. Што ж тут я маю вызначаць?

— А чаму ніхто з вас не прыехаў своєчасова? —

разгневана ўсклікнуў дзядзька.— Я паслаў вам тузін тэлеграм і пісьмаў!

— Мне вядома толькі пра тры тэлеграмы і два пісьмы, а не пра тузін,— суха адказаў гер Кольрэп.— Наша страхавое агенцтва вялікае, даводзіцца таксаваць шмат розных страхавых казусаў. Калі і ў якой чарго-васці гэта рабіць, дазвольце вырашаць нам, тым болей што мы аплачваем і тую страты, якія ўзнікаюць ад нашых зацяжак.

— Але ж дом мог абваліцца на маю галаву! — усклікнуў дзядзька.

— Гэта вам унушыў ваш падрадчык! — сказаў інспектар, усміхнуўшыся.— У яго, відаць, быў свой інтэрас.

— Дык жа колькі вы заплаціце? — зацяўся дзядзька.

— Вы ж ведаеце, пан падпалкоўнік,— унікліва пачаў інспектар,— што вы парушылі вельмі важны пункт нашага з вамі страхавога дагавору. Пашкоджаную маёмасць нельга прыводзіць у парадак, пакуль намі не будуць устаноўлены факт пашкоджання і яго параметры.

— Колькі вы заплаціце, я хачу ведаць! — яшчэ больш ускіпеў дзядзька.

— Згодна з дагаворам, мы не абавязаны плаціць нічога,— канстатаваў інспектар.— Пагляджу, магчыма, я і здолею схіліць нашу дырэкцыю да пагаднення з вамі, але нічога пэўнага я не магу вам сёння паабяцаць, пан падпалкоўнік.

— Не патрэбны мне вашы пагадненні, мне патрэбны грошы, і ўсё,— рашуча пастанавіў дзядзька.— А не заплаціце, я на вас у суд падам!

— Вы яшчэ адумаецеся,— памяркоўна сказаў гер Кольрэп.— Парайцеся са сваім адвакатам. Мне ясна, што закон супроць вас. Як я ўжо казаў, пан падпалкоўнік, вы зрабілі вялікую памылку. Спачуваю вам; чыста пачалавечы мне вас да болю шкада. Але як спецыяліст па страхаванню я павінен сказаць, што страхавыя агенцтвы існуюць не для таго, каб расплачвацца за памылкі застрахованых.

— Што мне ваша балбатня! — злосна вёў сваё дзядзька.— Сустрэнемся ў судовай зале!

— Вы яшчэ адумаецеся! — другі раз запэўніў

дзядзьку гер Кольрэп і крок за крокам пачаў адступець.— Але нават калі дойдзе да працэсу, буду спадзявацца, што гэта не азмрочыць нашых дзелавых адносін, якія так прыемна дагэтуль складваліся ў нас. Тут чыста юрыдычнае пытанне, якое можна ўладзіць *sine ira et studio*. Без гневу і прадузятасці, пан падпалкоўнік!..

Дзядзька задрыжаў ад злосці.

— Прашу вас, ідзіце з майго пляца, інакш, баюся, нашы адносіны з вамі яшчэ больш палепшацца!

У наступныя дні дзядзька паслабіў нагляд за будаўнічымі работамі. Ён апытваў мясцовага адваката.ездзіў у Гале і кансультаваўся з тамтэйшым адвакатам. Пасля ездзіў у Магдэбург, і ўжо трэці даваў яму тлумачэнні. Нарэшце ўспомніў дзядзька пра судовапалатнага швагра і выправіўся ў Берлін.

З сапраўднай кавалерыйскай галантнасцю ён апісаў бацьку ўсю паднаготню свайго працэсу. Бо гэта ўжо «ягоны працэс» яшчэ да таго, як была пададзена скарга. Ён аж калаціўся ад абурэння, калі ўпамінаў пра таго салодзенькага ласкаўца — страхавога інспектара гера Кольрэпа. Дзядзька бажыўся, што абсалютна афіцыйна звяртаецца да бацькі, просячы парад. Але бацька разумеў, што незалежна ад парад дзядзька судзіцца будзе.

— Гэта пытанне юрыдычнае, — задумліва сказаў бацька. — Усё ўзалежніцца ад таго, якую пазіцыю зойме суд.

— Як гэта якую? Справа абсалютна ж ясная! — усклікнуў дзядзька, абураны тым, што тут яшчэ нешта ставяць пад сумненне. — Бясспрэчна адно: мне нанесена шкода.

— Аднак памеры шкоды ўжо нельга было ўстанаўліць. Ты парушыў самае прынцыпова важнае правіла дагавору.

— А што, я меў чакаць, калі рухне дом, толькі таму, што тыя пыхатыя не зрабілі ласкі прыехаць? Ды яны нарочна спазніліся, каб ухіліцца ад сваіх абавязкаў.

— Гэта, бадай што, рызыкаўная заява, тым больш што яе нельга пацвердзіць доказамі. Таму лепей з ёю і не выступаць.

— Дык я і праўда павінен быў дапусціць, каб дом

абваліўся? Швагер, чалавеча, хоць ты скажы слова людскае!

— Вядома, не! — згадзіўся бацька.— Але ты мог даручыць ацэнку шкоды двум-тром староннім і таму непрадузятым экспертам. А твой падрадчык фактычна ніякі не сведка, ён — зацікаўленая асоба.

— Але хто б мог тады падумаць, што гэта хеўра так паверне справу! — гнеўна ўсклікнуў дзядзька.— Я чалавек шчыры, сумленны. Я ненавіджу махлярства!

— Вось якраз таму,— улагодліва сказаў бацька,— ты і няздатны на такія цяжбіны. Чуеш, швагер, судовы працэс называюць яшчэ *цяжбінай*, гэта значыць — цяжка, прынамсі, табе! З кім ты заводзішся, з кім пачынаешся?! З агенцтвам, гэта значыць, з бясчулай карпарацыяй, з чыноўнікамі, сіндзікамі, адвакатамі, чые сэрцы не заб'юцца мацней ад гэтага працэсу і хто ў любым выпадку будзе спаць спакойна. Горш спаць-меш ты, намнога горш, ты — з тваім бурным тэмпераментам, здольнасцю прымаць усё да душы! Вось што, швагер, калі хочаш ведаць маю думку, я скажу табе: ідзі на кампраміс!

— А я хачу ўсё-такі пабачыць,— запальчыва і зацята гнуў сваё дзядзька,— ці ёсць у Германіі закон, ці яго ўжо няма, закона!

— Ах ты божа мой! — амаль спачувальна сказаў бацька.— Канечне, ёсць, і закон заўсёды застаецца законам. Але ж і ты павінен згадзіцца, што законнасць тваіх прэтэнзій крышку сумніцельная, га? Не, швагер, лепш не кладзі сваю спакойную старасць на шалі судовых працэсаў... Якая сума тваіх страт?

Дзядзька назваў.

— Ну, што ж, грошы немалыя, але ж ты чалавек заможны. Пра дзяцей клапаціцца не трэба. Забудзь тыя грошы, лічы, што вы з жонкай патрацілі іх на якое-небудзь вясёлае падарожжа...

— Ты гаворыш супроць сваёй жа выгоды,— сказаў дзядзька.— Доля тваіх дзяцей у спадчыне скароціцца на гэту суму.

— Ты прасіў у мяне парады, яе табе я даю для тваёй жа карысці, а не дзеля маіх дзяцей. Абдумай усё яшчэ раз як след. Парайся з жонкай...

Швагер абяцаў зрабіць усё, але што ён зрабіў, мы

не знаем. Ва ўсякім разе, праз некаторы час бацька даведаўся — не ад швагра, праўда, а сваім спосабам, праз сваякоў, — што дзядзька падаў-такі. З той хвіліны жыццё адстаўнога падпалкоўніка крута павярнулася. Не было ўжо ні ранейшага спакою і ўтульнасці, ні радасці ад дома і саду, ні бясед са старымі аднапалчанамі. Тэмперамент не дазволіў яму цалкам даверыць вядзенне працэсу адвакатам. Ён улазіў ва ўсё асабіста, чытаў усе паперы, самаручна пісаў праекты адказаў (адвакаты выкідалі іх у кош). Ён, хто ціха і спакойна агнездаваўся ў старасці, цяпер амаль увесь час быў у раз'ездах — то ён у Гале, то ў Магдэбургу, а то і ў Берліне (праўда, без сваяцкіх адведзін). Усюды ён раіўся, усюды гаварыў з бывалымі людзьмі пра свой працэс. І вось ужо варта яму з'явіцца ў кампаніі старых сяброў, як у тых адразу таўкачамі выцягваліся твары, адвісалі губы.

Спачатку дзядзьку слухалі спачувальна, нават казалі, што гэта брыдота і што ён мае поўную рацыю, падаўшыся ў суд. Але спакваля ім абрыдлі вечныя дзядзькавы гавэндзы, яго ўжо слухалі спагадліва, пераводзілі гаворку на колішнія палкавыя эскапады, на кавалерыйскія баталіі. Дзядзька неўзабаве заўважыў гэта, пакрыўдзіўся і адасобіўся зусім.

Заставалася толькі цётка, але і тая бунтавала, як толькі яе змушалі слухаць аб працэсе. Пачне дзядзька чытаць ёй дакументы, а яна і засне. Мінула з год, і цётка паехала на Рыёру адна. Дзядзька не мог, дзядзьку не пускаў працэс. Кожны дзень яго маглі выклікаць у суд, бо з абодвух бакоў ужо і без таго паступіла дастаткова доказаў і прашэнняў на адтэрміноўку слухання.

Тут і вясна прыйшла, вярнулася цётка, паперацвіталі сады, ужо і чарэшні выспелі, і толькі тады справа «Розен contra страхавое агенцтва Гале/Заале» было пастаўлена на разгляд. Дзядзьку ахапіла ліхаманка. Пражыты год даўся-такі ў знакі: і без таго худы, дзядзька зблажэў яшчэ больш, скінуў сем фунтаў, і сон стаў не сон, а слотнае прадвесне падкінула яму зацяжную прастуду.

Але такі дачакаўся! Нарэшце такі! Наканец!

Пасля разбору справы дзядзька з'явіўся да нас у Берлін распраменены і румяны, як велікоднае яйка.

Гэта быў першы візіт пасля доўгай пярэрвы; дзядзька выйграў працэс і з вялікай радасці дараваў кепскаму дарадцу ад юстыцыі. Маме ён прынёс шакаладку, бацьку — карабок цыгар, сёстрам брошкі, а мне з Эдзі некалькі тамоў Карла Мая. Бацька толькі зіркнуў на гэты дар, але не сказаў ні слова — пакуль госць у доме.

Дзядзьку было не пазнаць. Нават як на чалавека, які перамог і пераканаўся, што ёсць-такі праўда на белым свеце, ён радаваўся занадта і няма ладу як за-вельмі.

— От жа бачыш, Артур! — трыумфаваў ён.— А ты мне казаў! Паслухайся я тваёй добрай рады, а сабе не даў бы рады,— і было б у нас на некалькі тысяч меней!

— Яны табе абышліся даволі дорага, швагерку! — сказаў сваё бацька.— Цэлы год трывог і рызыкі. На вока відаць, як ты змізраеў.

— Затое цяпер сваё нагуляю! — весела ўсклікнуў швагер.— Усё, годзе і досыць мне ваших працэсаў!

Бацька здзіўлена паглядзеў на яго.

— Чаго ты так утаропіўся, Артур? Што-небудзь не тое?..

— Ай, ды не... я так!..— схамянуўся бацька.— Твае адвакаты нічога табе не казалі?

— Павіншавалі, узычылі шчасця! Бо і што мелі яшчэ сказаць! Зробяць падрахункі, пералічэнні па-ступяць самі па сабе!..

Дзядзька ціха ўздыхнуў.

— А, тады добра,— сказаў бацька.

Але дзядзька адчуў, што ніякага дабра тут бацька не бачыць, што нечага не дагаворвае...

— Швагер, а што павінны былі сказаць адвакаты?..— спытаў ён настойліва.

— Ах! — уздыхнуў бацька.— Я проста стары скептык у судовых справах. Ведаеш, я яшчэ ніколі не чуў, каб той бок, які прайграў такога роду працэс, каб ён задаволіўся рашэннем першай інстанцыі.

— Ты так думаеш?..— дзядзька разгублена паглядзеў на бацьку.

— Я думаю,— адказаў бацька, павысіўшы голас,— што агенцтва апраэтэстувэ рашэнне. Але паколькі твае

адвакаты нічога табе не казалі, дык, можа, і абьдзецца.

Запанавала скрушлівае маўчанне.

— Не турбуйся дарма, Альберт,— пачаў бацька,— я зрабіў неразумна, што загаварыў з табою пра гэта менавіта сёння. Але хутчэй за ўсё мае апасенні беспадстаўныя.

Аднак па ім было відаць, што ён зусім не ўпэўнены ў беспадстаўнасці сваіх апасенняў.

— Ну што ж,— вяла сказаў дзядзька,— гэта другое рашэнне будзе простай фармальнасцю. Мая праўда ўстаноўлена, тут ужо нікуды не папрэш.— І ён з выклікам паглядзеў на бацьку. Але той маўчаў.— Артур! Прашу цябе, скажы мне сваю думку, шчыра скажы!

Бацька пачаў асцярожна.

— Страхавыя агенцтвы неахвотна ідуць на значныя судовыя выдаткі, калі ў іх няма хоць каліва надзеі на выйгрыш.

— Чорт вазьмі! — гнеўна ўзвіўся дзядзька.— Праўда і закон на маім баку, гэта ясна, як божы дзень! Гэта пацверджана ландсгерыхтам. І суддзі ў вышэйшай інстанцыі прызнаюць таксама.

У душы бацькі адбывалася кароткая схватка юрыста са спагадлівым сваяком. Праз некалькі хвілін перамог юрыст.

— Я б хацеў выказаць адну старую ісціну, праўда, у даволі блюзерчай форме, што вышэйпастаўленыя суддзі, гэта значыць, оберландсгерыхт*, заўсёды мудрэйшыя за ніжэйпастаўленых, гэта значыць, ландсгерыхт. Менавіта таму я і баюся за твае перспектывы, швагер.

— А тады апраэтэстую я! — загарэўся дзядзька.— Маю ж я такое права?

— Маеш,— пацвердзіў бацька.— Калі не абрыдне і цярплівасці хопіць, дык пойдзеш у камергерыхт.

— А там у мяне ты! — узрадаваўся дзядзька.

— Толькі ж у палаце па крымінальных справах. Прымем, напрыклад, за аксіёму рызыкаўны пастулат, што вышэйпастаўленыя суддзі мудрэйшы, дык камер-

* Оберландсгерыхт — вярхоўны зямельны суд; ландсгерыхт — зямельны суд, у які апеліравалі на рашэнні амтсгерыхта.

герыхт скасуе рашэнне оберландсгерыхта, і ты зноў будзеш у выйгрышы.

— Значыцца, усё-такі я! — урачыста сказаў дзядзька. — Дзякую, швагер, за шчырасць. Бачу, мяне чакаюць цяжкія выпрабаванні, але я дамагуся свайго...

— Хвілінку! — перабіў яго бацька. — У камергерыхце твой працэс яшчэ не скончыцца...

— Як так не?.. — расчаравана спытаў дзядзька. — Я ж думаю, вы — самы высокі суд!

— У Прусіі — самы, але над намі яшчэ ёсць рэйхсгерыхт.

— І якія ж мае шанцы там?

— Што да рэйхсгерыхта, дык я не рызыкую на ерэтычныя прагнозы, — урачыста сказаў бацька, хоць маршчынкі каля яго вачэй усміхаліся. — Бо я не рэйхсгерыхтрат, а толькі хацеў бы ім стаць. У рэйхсгерыхце ўсе вельмі старыя і мудрыя. І ўсё там пакрыта мглою, белым туманам, так што прадказаць нешта пэўнае — цяжка...

— А як жа доўга ўсё гэта разам будзе цягнуцца? — панура спытаў дзядзька, памаўчаўшы.

— Зноў жа нельга вызначыць нават прыблізна. Можа, гады з два. А можа, і пяць, і ўсе дзесяць, усё так няпэўна...

Дзядзька аж застагнаў.

— Швагер! — пачаў угаворваць бацька. — Не апускай рук. Пашукай з людзьмі якога паражунку. Даручы гэта свайму адвакату. Цяпер у цябе якраз параўнаўча спрыяльнае становішча і добрыя пазіцыі.

— Каб я... каб рахаваўся... каб з гэтымі ўварвалкамі, з гэтымі чувырламі... — зноў выбухнуў гневам дзядзька. — Не, швагер, і не прасі, не будзе гэтага! Яны ўкралі ў мяне год жыцця, і каб я яшчэ шукаў з імі кампрамісаў? Яны мне заплацяць!

— Яны аплацяць толькі страты ад аварыі водаправода і, у лепшым разе, судовыя выдаткі. Але хто табе заплаціць за гады жыцця, якія ты марна ўтрубіш? Паслухайся мяне, паразумейся з людзьмі, ідзі на міравую!

— Хай ім мірам зямля стане! Ніколі! — усклікнуў адстаўны падпалкоўнік фон Розен, рашуча, па-кавалерыйску, скрыгануўшы зубамі.

І ён не памірыўся, не паразумеўся, не палагодзіў.

ся. Ён павёў працэс праз усе інстанцыі. З дамавітага афіцэра на пенсіі, што прыматкабожыўся да шчадрот зямлі, ён зрабіўся хадайнікам па сваёй справе. Усе яго думкі круціліся толькі вакол працэсу, ён чытаў спецыяльную літаратуру па пытаннях страхавання і з часам так падкаваўся, што збіваў з панталыку сваіх адвакатаў.

У нас у Берліне ў гэтыя гады дзядзька паказваўся толькі зрэдзь, а калі заходзіў, дык ухіляўся ад размоў на далікатную тэму.

— Ідзе сваім ходам, ідзе, швагер,— гаварыў ён унікліва.— Ідзе выдатна, асабліва ў выдатках! Думаю, праз год-другі паставім кропку.

Але прайшло цэлых чатыры гады і дзевяць месяцаў, перш чым рэйхсгерыхт прыняў канчатковае рашэнне. Усе гэтыя гады дзядзька жыў, адмовіўшыся ад прывычнага ўкладу. Ніякіх Рыўер, ніякіх застолляў і пачостак, Аўгуста ўзяла пад свой догляд запушчаны сад і завяла там агародную гаспадарку, а сам дзядзька стаў хваравіты, раздражнёны, знерваваны, зацкаваны крыўдамі старэча. Ад былой статутнай выпраўкі і звання не засталася. Хадзіў ён унураны і пакехваў.

І вось ён сядзіць у бацькавым кабінёце і распавядае пра канчатковае, ужо беспаваротнае завяршэнне працэсу. Вырак рэйхсгерыхта абвешчаны: страхавое агенцтва прайграла, яно ж плаціць і судовыя выдаткі.

Аднак гэтым разам не было відно, каб дзядзьку распірала радасць, хаця ён і перамог.

— Я рады, швагер, што ўсё скончылася! — сказаў ён.— Думаю, я б радаваўся, бадай, не менш, калі б і прайграў, абы толькі які-небудзь канец быў! Нават скажаць табе не магу, як мне гэта абрыдла! Апошнія гады я ўжо змагаўся і не мог адступіць толькі з чыстай упартасці, а ў сутнасці мне было напляваць, хто возьме верх і за кім будзе праўда. Калі ўжо закалаціў калатушу... Калі б я ў самым пачатку ведаў, што ведаю сёння, дык бы не заводзіўся.

На што яму бацька зноў працытаваў прымаўку пра тое, што лепш гадзіцца, чым судзіцца, і падмацаваў яе прыкладам з люстраў...

— Маеш рацыю, швагер, вой як маеш! — кіўнуў дзядзька.— Я б цяпер і дзве люстры аддаў, а не ўблыт-

ваўся б у працэс. Гэта ж страхоцце людское! Калі я пачынаў, я быў цвёрды, як скала, я верыў у сваю праўду. І толькі потым спаквалютку ўва мне пачалі выкуклівацца сумненні. А цяпер, калі рэйхсгерьхт пацвердзіў мае права, мяне мучыць паняверка. Зрэшты ж, я сапраўды парушыў важны пункт страховага дагавору, а дагаворы трэба паважаць.

— Ты зведаў на сабе ненадзейнасць усіх людскіх устанаўленняў, швагер,— сказаў бацька.— Мы, канечне, можам дабіцца права, але поспех яго заўсёды няпэўны. І не прыпісвай гэта толькі нам, юрыстам, нават палкаводзец не заўсёды выйграе бітвы толькі таму, што яго справа справядлівая.

Такая вось гісторыя працэсу дзядзькі Альберта. Але наўрад ці я раскажаў бы яе, калі б гэтым яна і завяршылася. Якое там — на жаль, быў яшчэ і даволі сумны эпілог. Дзеля гэтага эпілога я ўвогуле і раскажаў яе.

Бо як мінула пасля працэсу з паўгода, бо як ужо зусім быў мой дзядзька асвойтаўся і ачуняў, раптам аднойчы, калі ён сядзеў у верхнім пакойчыку свайго дома, адчыняюцца дзверы, і Аўгуста з парога:

— Пан падпалкоўнік, там вас просіць нейкі пан, хоча пагаварыць з панам!

Дзядзька адказаў:

— Хай заходзіць!

І цераз парог ступіў чалавек, убачыўшы якога, дзядзька гнеўна бліснуў вачыма і нахмурыў лоб.

— Добры дзень, пан падпалкоўнік,— ласкава і прыветліва павітаўся страхова інспектар гер Кольрэп.— Я рады, што рознагалосі паміж намі нарэшце ўхілены. І мне прыемна, хоць я і верна служу свайму агенцтву, што перамаглі вы.— І змяніўшы тон: — Думаю, урэгулявана ўсё? Усё заплачана дакладна, і вы задаволены.— І паблажліва хехекнуўшы: — Але ж, канечне! Я сам бачыў ваших адвакатаў і грашовы перавод! Салідная сума, пан падпалкоўнік! Мусіць, сэрца ў вас ад радасці зайшлося і спявае!

Але дзядзькава сэрца і не думала пра спевы.

— Пане! — сказаў ён пагрозліва.— Вымятайцеся адгэтуль, каб мае вас вочы не бачылі! Чаго вам яшчэ трэба?..

— Але, пан падпалкоўнік! — здзіўлена прамовіў

інспектар. — Вы ж чалавек не злапомны. Вы ж свае грошы атрымалі? — Пасля сур'ёзна: — Я да вас з прапановаю! Каб коратка і ясна: ці не хацелі б вы ў нас застрахавацца?

Дзядзьку ледзь язык не адняло.

— Якое нахабства! — прастагнаў ён. — І не саромеюцца, і пана бога не баяцца! Колькі жыву, а такога не чуў і не бачыў! Вы зглумілі мне гады жыцця і пасля ўсяго гэтага яшчэ асмельваецеся пераступаць парог майго дома з прапановай...

Дзядзька не мог далей гаварыць. Ён толькі тросся ад ярасці і глядзеў на візіцёра.

— Але ж, пане падпалкоўнік! — шчыра здзівіўся той. — Мы зусім не глумілі вам ваша жыццё, як вы маглі такое падумаць! Ну, быў спрэчны юрыдычны казус, мы сумленна змагаліся да канца, *sine ira et studio*, ну, добра, цяпер з гэтым пакончана! Мы ж не ў прэтэнзіі да вас, што прайгралі!

Дзядзька ва ўсе вочы глядзеў на інспектара. Дык вось з кім ён змагаўся, вось з якімі людзьмі, вось на каго злаваўся, праз каго тузаў свае нервы, забыў сон і спакой, ахвяраваў беззваротнымі гадамі дарагога жыцця, якое ідзе ўжо на спад. Для іх усё гэта было толькі спрэчным юрыдычным казусам!

Дзядзька быў з другога свету, усё, што ён меў рабіць, ён рабіў *sum ira et studio*, з гневам ці любоўю, ён быў перакананы, што вясёлая бесклапотнасць гэтага чалавека — толькі ад бясконцай подласці.

— Вон! — толькі і змог ён прастагнаць. — Прэч, бо я за сябе не адказваю!

Але гэтым разам гер Кольрэп не адчуў небяспекі своечасова. Ён яшчэ спадзяваўся ўгаварыць кліента. А дзядзька дрыжаў ад гневу і пачаў наступаць на гасця, адціскаючы яго да дзвярэй. Дзверы былі адчынены. Дзядзька выштурхнуў яго на калідор, да лесвіцы; інспектар усё нешта балбатаў, балбатаў, рахмана і лісліва.

— Выберцеся з майго дома! — крыкнуў дзядзька і штурхнуў гера Кольрэпа мацней.

Скаціцца па лесвіцы і зламаць нагу было справай тэхнікі.

Нага зраслася дрэнна. Гер Кольрэп стаў кульгавы, збакерыўся. Суд абавязаў дзядзьку плаціць яму па-

жыццёвую рэнту. Вось так у самай апошняй інстанцыі дзядзька такі прайграў працэс...

Калі бацька расказваў пра гэты журботны фінал, твар яго быў вельмі сур'ёзны. Але я бачыў, што маршчынкі вакол вачэй весела гарэзавалі.

— Я прыйшоў да пераканання, — любіў сказаць бацька ў заключэнне, — што людзям пэўных прафесій лепей не судзіцца. Напрыклад, суддзям. Альбо кавалерыйскім афіцэрам. Свяшчэннікам яшчэ, бадай, можна. Але ўжо ні ў якім разе не людзям мастацтва...

Што да апошняй прафесіі, дык я толькі магу згадзіцца з бацькавай думкай.

ЗБОРЫ Ў ДАРОГУ

ЯК ТОЛЬКІ МІНАЛІ КАЛЯДЫ, БАЦЬКІ ПАЧЫНАЛІ насіцца з планамі на лета. Летняя паездка ў нас сама сабой разумелася; для бацькоў таму, што большую частку жыцця яны пражылі ў маленькіх, амаль сельскіх гарадках, ды так і не сталі гараджанамі. Ім вечна хацелася больш святла, меней шуму і каліўца зелені. А нам, дзецям, трэба было хоць раз на год вырвацца з вялікага горада; якраз таму, што мы ўжо былі яго кроўныя дзеці, летнія выезды ў вёску таілі ў сабе ўсе спакусы падарожжа ў невядомае.

Я памятаю ўсяго адзін выпадак, калі бацькі летам адпачывалі без нас, — яны ездзілі ў Італію. Мы, дзеці, засталіся дома пад наглядом адной «нібыта цёткі», фраў камергерыхтраціхі Ціта, якую мы звалі проста Таці. За бездакорныя паводзіны нам былі абяцаны фантастычныя ўзнагароды: двойчы на тыдзень нас будучь вадзіць у заапарк і кожную нядзелю ў кандытарскую — ласавацца пухкім печывам з крэмам. Грошы на цукеркі і ўсякія лагодкі на час канікулаў былі падвоены.

Бацькі паехалі, і з той хвіліны ў нашым доме ўсталяваўся вэрхал. Таці, у якой не было сваіх дзяцей, мусібыць, усё яшчэ меркавала, што мы добра выхаваныя дзеці. Ах, раней яна бачыла нас толькі пад бізуном нашых дрэсіроўшчыкаў! Калі ў мяне ўсё добра з памяццю — увесь гэты час мы скарысталі на крывавыя паракункі; мы біліся, а цётка толькі сюд-туд спалохана

і бездапаможна пакудахтвала; калі бітва дасягала апагею, яна падавала голас:

— Ах, вы ж у мяне такія, такія гахманыя дзеткі, а ж добга ведаю! Ганс, ты ж такі гахманы хўопчык, ты ж толькі пгытвагаешся! Фітэ, Іцэнпліц, вы ж дзяўчаткі, а дзяўчаткам біцца бгыдка! (Факты, праўда, у той момант вельмі супярэчылі такому пастулату.) Біццяся — вуй, вуй, як бгыдка! Дзеткі, дзеткі, вы ж не хо-чаце, каб я напісаў *нга гэта* татку і мамцы, вы іх та-а-ак пакгыўдзіце!

Але мы верылі і ведалі, што Таці нікому не напіша, яна была вельмі добрая душою. Мы толькі падражніваліся:

— Вуй, Таці, ты ж не нагаворшчыца! Даносіць — вуй, вуй, як бгыдка, — і біліся сабе на здароўе далей, аж пыл курэў і шэрсць ляцела.

Якіх-небудзь прынцыповых нязгодзіц з сёстрамі ў нас не было. Проста мы радаваліся, калі ў доме шум і гармідар, у доме, дзе мы павінны былі хадзіць ціхенька, на дыбачках, бо — «тата працуе!». Сёстры былі раслейшыя за нас і дужэйшыя, але ім заважала вопратка. Па модзе таго часу яны насілі доўгія, ледзь не да пят сукенкі і гарсэты, якія мы, хлопчыкі, называлі «залезнымі скрыжалямі».

І ваявалі яны па-бабску: моцна ўдарыць баяліся і не ўмелі, затое ўсялякія хітрыкі — іх першая зброя. Звычайна яны схілялі шалю перамогі на свой бок так: кідаліся на аднаго з нас абедзве разам, не зважаючы на другога, валілі з ног і мігам грувасцілі над ім кучу-малу з крэслаў і столікаў. Потым хапалі другога. І перш чым мы выпаўзалі з-пад зыбкай кучы мэблі, што вось-вось і магла абваліцца, яны ўжо замыкаліся ў сваім пакоі. (Самае галоўнае ім было — выйграць столькі часу, каб паспець замкнуць дзверы.)

Нам, хлопцам, толькі таго і заставалася, што злосна бабахаць у дзверы альбо, калі ўжо надта распаляла прага помсты, цыркаць вадою праз шчагу замка. Памятаю таксама, аднойчы мы з Эдзі знайшлі ў кладоўцы серны шнурок, падпалілі яго і прасунулі ў пакой сясцёр, каб выкурыць іх. Але якраз пры гэтых акаліч-насцях абложаны непрыяцель зрабіў дзёрзкую вылазку, вельмі горкую для нас на вынікі, — нас разбілі ўшчэнт і ўдрузг!

На вялікае няшчасце Таці наша старая Міна таксама пайшла ў адпачынак; яна б нізашто не пацярпела такой распусцы і псоты ў гаспадарскім доме. Другая служанка, Крыста Бартэль, нанялася да нас зусім нядаўна, яна прыехала з вёскі, і ёй было ўсяго семнаццаць. Так што Таці ад яе не мела ніякага падсобку. Больш таго, неўзабаве мы перавербавалі Крысту на свой бок: бо такі яно і праўда, што наш жыццёвы ўклад нашмат цікавейшы, чым прыбіранне пакояў,— і такім чынам у яе асобе мы атрымалі моцную саюзніцу. У яе бясхітраснай, зусім затлумленай шумам вялікага горада галоўцы выспела ўпэўненасць, што мы, дзеці багатых людзей — бо бацькоў нашых, зразумела, лічыла багатымі,— мелі права бэсціцца, як мы і бэсціліся, і што Таці рабіла зусім няслушна, калі спрабавала ўрэзаць нашы правы.

Бо яно і так: якая радасць шкрэбці і дзерці на кухні дурны медны посуд, калі можна, скарыстаўшыся хвілінкай, як Таці выскачыць у магазін, ператварыць свяшчэнную плюшавую гасціную ў сераль Гаруна аль Рашыда, для чаго вельмі ўдала стасаваліся ўсе, якія меліся ў кватэры, падушкі, дываны і посцілкі. Крыста і сёстры строіліся завуаляванымі гарэмнаіцамі — з цюлевых занавесак выходзілі выдатныя вуалі! — Эдзі быў за візіра, а я, натуральна, за Гаруна *. Праўда, я не ведаў, што мне рабіць з маімі наложніцамі. Я стаў на тым, каб за любую правіну сячы ім галовы, што дамам не вельмі каб падабалася, бо абезгалоўліванне выконвалася бацькавым доўгім бамбукавым нажом для паперы. Потым мы даўмеліся тапіць іх жыўцом у мяшках: непакорлівых «жанок» угортвалі рулонам у дыван, перавязвалі вяроўчынай і шпурлялі ў сіні акіян, гэта значыць, валаклі ў цёмную каморку, дзе ляжалі венікі і дзеркачы.

Мы з Эдзі добра налаўчыліся надзейна пакаваць усіх трох у дываны. Пачыналі з самай здаравеннай — Крысты; тут нам пасаблялі Іцэнпліц і Фітэ, потым лаштавалі Іцэнпліц ужо з дапамогай Фітэ, а самой Фітэ мы і так давалі рады, без дапамогі. Неяк аднаго разу, упэўніўшыся, што «жанкі» ўладжаны як след, мы

* Гарун аль Рашыд — багдадскі халіф, герой многіх усходніх казак.

адспявалі над павержанымі песню ганьбы, пасля, нягледзячы на іх просьбы і грозьбы, замкнулі дзверы каморкі і пашыбавалі на вуліцу шукаць новых прыгод.

Тым часам вярнулася наша добрая Таці. Як заўсёды, яна забылася ўзяць ключ. Яна званіла, званіла з пахвальнай цярплівасцю, але на яе званкі ніхто не выходзіў. У кватэры, дзе яна пакінула пяцёра галаварэзаў у росквіце сіл і здароўя, панавала магільная цішыня. Таці вечна ўсяго баялася, таму яна перш-наперш падумала на газ, на ўзломшчыкаў, на забойцаў...

Расказваючы гэта парцье, яна дрыгatala, як цяцубалка. Парцье бачыў толькі нас, хлопцаў, калі мы выходзілі. Паўторныя званкі дуэтам таксама не далі выніку, як і цётаччына сола. Паклікалі слесара, і дзверы адчынілі.

— Ай-ёечкі! — усклікнуў парцье. — Тут паўхаджаліся бандзюгі.

Кватэра выглядала менавіта так. Параскіданыя пасцелі, перавернутыя крэслы, сарваныя гардзіны, пасцяганыя абрусы, перакуленыя вазы — яркі доказ яго рацыі. Цётачка пакорліва ўсміхалася. Падобныя сляды разбою апошнім часам яна бачыла нярэдка, але яны неабавязкова наводзілі на ўзломшчыкаў.

Яе трывожыла толькі нязвыклая цішыня ў кватэры. Слесар узброіўся малатком, парцье — цудоўнай бацькавай лёсачкай з эбенавага дрэва, а цётачка падняла з падлогі акварэль — старажытнарымскі акведук у Кампані — і несла яе пад пахай.

Так яны абышлі ўсю кватэру, поўныя самых кашмарных прадчуванняў. І толькі ў канцы доўгага «чорнага» калідора, каля каморкі, яны пачулі знясіленыя крыкі і, калі адчынілі дзверы, знайшлі там пакараных гарэміц.

У душным, без акон, памяшканні, загорнутыя ў тоўстыя дываны, дзяўчаты кансерваваліся некалькі гадзін. Выратавальнікі спярша і праўда падумалі на азварэлых пагромшчыкаў. Але абурэнне стала агульным, калі яны даведаліся, што ўсё гэта ўчворылі двое міленькіх, «добга выхаваных хўопчыкаў».

Слесар тут жа сказаў, што застанеца і дапаможа цётачцы як след урабіць вінаватых, але Таці, якую вельмі турбавала добрае імя маіх бацькоў, адмовілася

ад шчырых паслуг. Яна рашыла строга, вельмі строга пакараць нас, калі мы вернемся, яна, усім так здалося, не збаіцца на гэты раз нават выхаваўчага пасячэння. Але Таці не ўлічыла той помслівай прагі, якая апанавала дзяўчат!

Як толькі мы вярнуліся, як толькі Таці стала ў позу для казані, тыя трое, як пантэры, кінуліся на нас. Так-так, прастадушная дзеравеншчына Крыста таксама прыклала руку да мардавання гаспадарскіх чадаў, бацька якіх даваў ёй прытул і кавалак хлеба. Цётка была толькі вялым лісцікам у патоку часу і марна спрабавала сваім кволым галаском перакрычаць грукат бітвы, марна яе слабенькія, дрыготкія рукі хапаліся то за чыйсьці рукаў, то за чыюсьці нагу, якая часам вытыркалася з кучы — Таці адступіла перад бурай: вадаварот мог уцягнуць і яе самую, бедную.

Спалатнеўшы ад жаху, яна схавалася за стол і адтуль цікавала, як лютое разбушаваная стыхія. Добра адлупцаваўшы, дзяўчаты завалаклі нас у ванную і замкнулі. Яны наадрэз адмовіліся выпусціць нас нават на вячэру. Хай спаць не заснём, хай за нач з голаду спухнем — а ключа яны не аддадуць! І толькі папаўночы, калі пантэры паснулі, цётчцы ўдалося выцягнуць ключ з-пад падушкі Іцэнпліц і даць нам збавенне. Мы з Эдзі ўвесь гэты час правялі ў купаннях і марскіх баталіях — ванны пакой меў, натуральна, сінопскі выгляд!

Бедная, бедная, цяпер ужо нябожчыца, цётка! Баюся, што мы з усёй нашай несвядомай дзіцячай жорсткасцю ператварылі для цябе той летні месяц у пекла! Бо незадоўга да таго ты страціла мужа і адчувала сябе вельмі самотнай і пакінутай. Ты спадзявалася знайсці хоць дробачку спагады, а трапіла ў разбойніцкае кодла! Як цяпер бачу цябе ў чорнай сукенцы, цененькая фігурка з бледным тварыкам, на якім вельмі пацешна сядзеў вечна чырвоны востры нос. Колькі слёз ты, мусіць, праз нас праліла, як часта дражнілі мы цябе гэтым носам, Таці! «Чаму ў цябе такі чырвоны нос, Таці?.. Ці не выпіваеш ты потайкам, Таці?.. У цябе такі нос ад віна, Таці?.. Не, ад гарэлкі?.. Не, гэта нос-карбункул!.. Таці, а можа, мы прысыплем твой нос мукой, цікава, а ці прасвеціцца ён?» Божухны — жаклівыя дзеці і самыя страхотлівыя — я, а ўжо ж, здаецца,

каго-каго, а мяне павінны былі шмат чаму навучыць латанья штаны!

Але, Таці, я павінен цябе пахваліць: нягледзячы на ўсе пакуты і страхі, якіх ты праз нас нацярпелася, ты не наклапала на нас бацькам. Ты не паклікала іх на дапамогу, ты рашыла несці свой крыж да канца. І калі тыя зусім нянаджана і намнога раней, чым чакалася, вярнуліся з Італіі, выпісаныя нашымі суседзямі зверху і знізу, якія больш не маглі выносіць вечнага гвалту і вэрхалу, ты заступілася за нас і ўсе навітвараныя беды прыпісала свайму поўнаму няўменню вадзіцца з дзецьмі. Дзякуй табе, што не было ніякіх непрыемных роспытаў, што не адбыўся строгі суд. Тыя летнія канікулы бацькі заўсёды абыходзілі глыбокім маўчаннем. Прывезеныя з Італіі гасцінцы мы, праўда, убачылі, але ледзь толькі агледзелі іх, як яны адразу і зніклі. Толькі шмат, шмат пазней, пад уплывам нашых пераканаўчых поспехаў, яны знайшлі дарогу да нас!

Але, гэта былі, як ужо гаворана, адзіныя летнія канікулы, якія мы правялі так вольна і дзіка, і тым не меней мы расчараваліся ў сваіх спадзяванках. Бацькі зрабілі адпаведныя вывады і адмовіліся ад паездак у Італію, яны рашылі заставацца паблізу і не спускаць з нас вачэй. Зноў мы ездзілі на лета ўсёй сям'ёй.

Выбар мясціны адпачынку заўсёды даваўся цяжка: яна павінна быць недарагая, не надта далёка ад Берліна і адпавядаць ідэалу вясковай цішыні і прыгажосці, які даўно склаўся ў бацькоў. Яны адкрылі сабе некалькі куточкаў, куды ў тыя часы не завітваў ніводзін берлінец. Мы адпачывалі ў Ной-Глобзаве, запустелым сяльцы, пакінутым гутнікамі; некалькі лет мы правялі ў Граалі, калі там яшчэ было па-вясковаму ціха, без буд на пляжы і без курортных пабораў. Мюрыц ужо кішэў берлінцамі, Мюрыц быў прыморскі курорт і якраз уваходзіў у моду, а ў Граалі яшчэ панавала спакайната.

Як толькі сяло было выбрана, бацька перш-наперш купляў карты, тапаграфічныя карты мясцовасці — так званыя лісты мензульных здымкаў. Зімовымі вечарамі, калі за вокнамі кружыліся сняжынкi, мы рассяджваліся каля бацькі і сачылі за яго пальцам, які вадзіў нас па сцэжках будучых прагулак. Любоў да

парадку ў бацькі была такая, што ён пабаяўся б куды-небудзь выехаць, папярэдне не вывучыўшы па карце, яшчэ да таго, як убачыць, кожную дарожку, кожны масток, кожны пералесак, кожнае «адзінока стаяшчае дзерава».

Пад яго вокам мы паступова вучыліся чытаць карту і неўзабаве пачалі разбірацца ва ўсіх тапаграфічных знаках. Мы ведалі ўсю дарогу ў Грааль з кожным яе адгалінаваннем, усе лясныя пасадкі ўздоўж яе, маглі дакладна сказаць, дзе кончыцца лес і выцягнецца вёска. Але як бы добра ні вывучалі ўсё загадзя, нас заўсёды нечакана ўражвала, калі ўсё тое, што мы бачылі на чорна-белым лісце, раптам ажывала. Маленькія крывулькі, якія на карце азначалі лес, уздымаліся велізарным купалам букавага гаю, дарога, якая здавалася такой роўнай і гладкай ад пачатку да канца, якую можна было акінуць позіркам, вілася па лесе і ад павароту да павароту праглядалася не больш чым на сотню крокаў. Яна зусім не была роўная, не была гладкая: глыбока ўрэзаная ў пясчаны грунт, яна перапаўзала з пагорка на пагорак, пра якія карта і не заікалася.

Апрача карт бацька купляў яшчэ, у другім магазіне, у Фрыдрыхштаце (гэта цэнтр Берліна), здаецца, на Мітэльштрасэ, паштоўкі з відамі той мясцовасці, дзе мы збіраліся адпачываць. Сам я ніколі не бываў у тым магазіне, не змог знайсці яго і пазней і нават сумняваўся, што ён наогул быў. Але ўсё, што нам бацька расказваў пра той магазін, межавала з дзівам.

Там можна было дастаць не толькі відавныя паштоўкі ўсіх германскіх мясцін, любога куточка краіны, але і амаль усіх турыцкіх выдатнасцей зямнога шара. Калі, напрыклад, бацька пытаў у прадаўца паштоўкі з Граалем, дык сусед злева цікавіўся, скажам, Марселем, а пакупніца справа перабірала адкрыткі з відамі Канаў і бажылася, што павінна быць яшчэ адна, асабліва прыгожая, з трыма пальмамі наперадзе і дзвюма ззаду. І гэту адкрытку знаходзілі! І больш за ўсіх радаваўся бацька, што яе знаходзілі. Ён так любіў парадак!

І ашчаднасць. Таму ўвесь патрэбны на лета запас паштовак бацька купляў не ў Граалі, а ў тым магазіне, у Фрыдрыхштаце, дзе яны каштавалі пяцьдзесят

пфенігаў за тузін, тым часам як у Граалі цэлую марку. Адкрыткі трэба было рассылаць усім, якія толькі былі, знаёмым і сваякам. Гэта служыла доказам таго, што летам вы адпачывалі не ў Берліне. І наогул, лічылася добрым тонам пасылаць прывітанні з адпачынку. Калі ж улічыць, што графа выдаткаў на гэтыя паштоўкі заўсёды была вельмі вузкая, дык і купляць іх трэба было як мага танней. На ўліку кожны пфеніг, і таму любая магчымасць сэканоміць яшчэ некалькі — шчаслівая ўдача. Таму бацька і хадзіў па адкрыткі ў берлінскі магазін.

Хто сам гэтага не перажыў, той і ўявіць сабе не можа, з якой інтэнсіўнасцю эканоміла пакаленне на рубяжы стагоддзяў. Гэта была не скупасць, гэта была глыбокая пашана да грошай. Грошы былі працай, часта цяжкай працай, часта з нізкай платай, а таму нядбальства з грашмі лічылася грахом і заслугоўвала пагарды.

Бацька зусім не быў скнара; пазней я часта пераконваўся ў яго шчодрасці, калі каму-небудзь з яго дзяцей былі патрэбны грошы; кожны раз, пасылаючы аднаму ці другому з такой цяжкасцю зберажоную сотню або і тысячу, ён шчасліва радаваўся. Але той жа бацька мог страшэнна разгневацца, калі бачыў у ваннай, што мыла плавае ў мыльніцы: так яно размакала і хутка змыльвалася. Калі бацька мыўся сам, ён умеў нейкім асобым прыёмам шмулянуць мыла паміж пальцаў так, што яно выкоўзвалася амаль сухое, — ашчаднасць! Калі адкрывалі пляшкі з дамашняй га-тоўлі сокам, дык сургуч з гарлячкоў аббівалі ў спецыяльны гарнушак, праз год яго зноў награвалі, і ён нёс сваю службу далей. Калі палілася печ або гарэла лямпа, бацька ніколі сярнічкай не чыркне, — са старых паштовак ён наразаў вузкія палоскі-фідзібусы, падпальваў адну з іх ад агню і раскурваў люльку. Ад кожнага бланка, ад кожнага пісьма ён адразуў чыстую частку ліста і карыстаўся гэтымі паперкамі для розных занатавак.

У яго было сотні ідэй, як скараціць выдаткі, і я павінен прызнаць, што ніводнае з гэтых мерапрыемстваў па эканоміі не зніжала дастатку ў доме і не наводзіла на думку пра беднасць (вядома, за выключэннем маіх латаных штаноў). Ашчадлівасць у нашым доме выніка-

ла сама з сябе, так што мы — нават я, марнатраўца ад прыроды, — абмяжоўвалі свае жаданні. Папрасіць за сталом дабаўкі да тых трох лісціначак мяса, якія нам падавалі, здавалася нечуванай дзёрзкасцю.

Толькі пазней, на вялікае наша здзіўленне, мы даведаліся, што бацька быў заможны, амаль багаты чалавек, які сваёй жалезнай эканоміяй здолеў не толькі захаваць, але і памножыць некалькі спадчын. Толькі ж я павінен яшчэ дадаць, што мы, дзеці, ніколі не былі пазбаўлены таго, што мелі іншыя дзеці. Калі ж у некаторых выпадках бацька ашчаджаў аж-аж занадта, дык гэта часцей за ўсё тычылася яго ўласнай персоны.

Забягаючы наперад, скажу, што адзін з маіх самых сумных успамінаў звязаны з тым днём, калі бацька пасля інфляцыі вярнуўся дамоў з банка. Там яму прапанавалі закрыць рахунак «па прычыне нязначнасці ўкладу». У скрыначцы ад цыгар ён прынёс гаротныя шчэнты сваіх ашчадзін амаль за пяцьдзесят гадоў жыцця. Ён доўга сядзеў, перабіраючы акцыі, і мармытаў: «Папера, папера, адна папера!»

Але і тут ён не страціў духу. Ён ужо быў на пенсіі, стары, хворы чалавек, аднак адразу ж пачаў адкладваць частку пенсіі, бо думаў пра жонку, якая была маладзей за яго, пра дзяцей... Ён пачаў зноў ашчаджаць, цяпер ужо мусіў гэта рабіць. І праз некалькі гадоў, паміраючы, ён з поўным правам мог сказаць сабе: «Маёй жонцы не давядзецца адмаўляцца ад таго, да чаго яна прывыкла. Яна можа яшчэ і падарыць тое-сёе, яна гэта так любіць...»

Як бацька знаходзіў канкрэтную мэту нашага летняга падарожжа, гэта значыць, дом, у якім мы будзем жыць, я ўжо не памятаю. Ва ўсякім разе, ён ніколі не аглядаў яго загадзя, да прыезду на месца, таму часам здараліся дзівосныя казусы, пра якія яшчэ гаворка наперадзе. Атэль і пансіянат выключаліся адразу, і не толькі з прычыны дарагоўлі, але і бацькавай печані. Летам мама гатавала сама дыетычныя стравы, якія мы елі ўсе і да якіх зусім прывыклі (нават сёння я не люблю ніякіх вострых прыпраў).

І вось мы атабарваліся ў якім-небудзь сялянскім доме, што, канечне, давала нам, дзецям, вялікія выгоды. Бо там было быдла: конная язда або на калё-

сах з лейцамі ў руках на жытні палетак і ўсякія іншыя забаўкі. Маме, вядома, і летам перападала працы па завязкі, тым болей што бралі мы з сабою толькі адну служанку. Па сутнасці, гэта была тая ж самая гарадская гаспадарка, толькі часова перанесеная ў сяло і крыху ўскладнёная прымітыўнымі ўмовамі закупа і гатавання на адной кухні разам з гаспадарамі. Аднак мама ўмела непрыкметна і ўпэўнена ўпраўляцца з усім сваімі абавязкамі. Нам, дзецям, у той час ніколі не прыходзіла да галавы, што мама, зрэшты, круглы год хвілінкі вольнай не мела, але ўмудралася заўсёды быць прыветлівай і ў добрым настроі.

Пярэбарам на пяць-шэсць тыдняў, натуральна, заўсёды папярэднічалі бясконцыя зборы. Гэта сёння бяруць з сабой у чамаданчыку крыху вопраткі, крыху бялізны і што-небудзь з абутку, а тады — не, у наш час нават гаршкі, сталовае начынне, кухоннае чарэп'е, цэлыя скрыні кансерваў, ніколі, на жаль, не забывалі і нашы «школьныя манаткі», бо і ў канікулы «пасядзець гадзінку-другую за ўрокамі — толькі галаве размінка».

Разам з гэтым разыгрываліся паміж бацькам і мамай — і мусова кожны год — баталіі за папкі. Калі ўвогуле, дык бацька ніколі не ўмешваўся ў пакаванне. Але як толькі яно завяршалася, як толькі маці ўжо збіралася клікнуць рабочую сілу, каб тая сіла села на скрынкі, умяла іх і пасобіла пазачыняць, бацька пачынаў хвалявацца. З вязанкамі папак пад пахай ён шныпарыў паміж кашоў, чамаданаў і таболкаў, спрабуючы прыткнуць сваю кантрабанду. Сюды — папку з пастановамі рэйхсгерьхта, туды — пачаты рукапіс працы пра траякую доказнасць у крымінальным судовым праве.

Ясна, усе гэтыя падазроныя шастанні ніколі не ўкрываліся ад маміных вачэй, і яна хутка выводзіла злачынца на чыстую ваду.

— Бацька, калі летась восенню ты захварэў, дык сам казаў, што ўжо гэтым летам адпачнеш на поўную волю! А цяпер зноў соваеш у чамадан сваю працу!

— Я зусім і не думаю працаваць, Луіза! — крыху сумеўшыся, гаварыў бацька. — Так толькі, каб часам пагартаць, у руках патрымаць.

— Ведаю я твае горты і трымкі! — адбівалася ма-

ці.— Цяпер ты кажаш «пагартаць, патрымаць», а прыедзем на месца, і ўжо на трэці дзень седнем засядзеш, не адарваць, не адагнаць, дымам не выкурыць. Не, татчка, зрабі ўжо мне ласку, пакінь працу дома, інакш твай адпачынак зноў прападзе!

Але як маці ні прасіла, як ні хітрыла, у гэтым пункце бацька быў непакісны і кожны раз у паядынку браў верх. Змогшыся, маці нарэшце сама прыносіла з гарышча сакваяж і да ручак накладвала яго кнігамі і рукапісамі. А ў дадатак яшчэ моўчкі клала некалькі томікаў Густава Фрэйтага * — на слоту. Бацька абдымаў маму і казаў:

— А не журыся, старэнькая. А далібог жа я толькі збольшага, часам вокам закіну.

— Якая тут журба, я ўжо і маўчу,— казала маці.— Я ведаю, цябе хлебам не кармі — не можаш без працы. Але ж сам глядзі, каб толькі «збольшага»,— мы ўсе хочам, каб ты быў здаровы.

Апрача пакавання багажу трэба было яшчэ і нас, дзяцей, прывесці да канікулярнай кандыцыі. Мама, у якой былі вельмі крохкія зубы, была апантана панічным страхам за зубы і боль. Незадоўга да канікулаў яна вяла нас, усіх чацвярых, да зубніка на Клейстштрэсэ.

Гер Ленкштаке быў высокі, здатны мужчына з густой светлай барадой і залатымі акульярамі. Ён заўсёды насіў аксамітны жылет са шнуроўкай і наогул не выглядаў на дантыста. Баюся, што і ўрач з яго быў не вельмі каб,— так сабе, зубнік! Помню, аднойчы сядзеў я ў яго прыёмнай, калі раптам з кабінета пачуўся прарэзлівы жаночы лямант, а за ім адразу гэтакі ж мужчынскі, несумненна, з горла гера Ленкштаке. Потым — бурклівая лаянка ўперамешку з жаласнымі ўскліпамі і войкамі. А калі мы з мамай зайшлі ў кабінет, гер Ленкштаке ўсё яшчэ дрыжаў ад абурэння і сказаў, што пацыентка толькі што ўкусіла яго за руку!

— Проста за руку! Во як!.. Вы толькі зірніце, фраў саветніца! Што за манеры!.. Ну, добра, ну, крышку забалела... але ж навошта кусацца! Во, які свет пайшоў,

* Густаў Фрэйтаг (1816—1895) — нямецкі пісьменнік, аўтар рамана «Прыход і расход», у якім славілася буржуазія, і цыкла гістарычных раманаў «Продкі».

во, яка пражесія! Хлопчык, разяў рота, а як будзе ва-ва, маўчы і трывай! Бо каму-каму, а табе ў пашчэнку ўрэжу, не пагляджу...

Потым ад іншых дантыстаў, больш спрактыкаваных, я чуў, што гер Ленкштаке сам вінаваты — рана на руцэ была жакхівая! — паяліку ён, як апошні дурань, не трымаў паміж сківіцамі пацыенткі люстэрка, якое служыць дантыстам для абароны ад агрэсіўных і куслівых.

Але не толькі аксамітны жылет сведчыў за тое, што зубаўрачэбнай практыкай гер Ленкштаке займаўся толькі дзеля заробку. Уся яго кватэра была ўвешана яркімі, стракатымі алейнымі карцінкамі, пабачыўшы якія, мама толькі галавой паківала.

— Ты паглядзі, хлопча! — сказала яна. — Гэта ж ён тут намалёваў зялёную карову, зялёную карову на бурай пашы! І што толькі чалавеку ў голаў не стрэліць!..

А я лічыў карціны цудоўнымі і вельмі самабытнымі, і больш за ўсё мне падабалася, што ўсе карціны былі ў вечным руху. Бо дом гера Ленкштаке стаяў якраз у тым месцы Клейштрасэ, дзе надземная чыгунка пераходзіла ў падземную (з часу нашай з Фёчам вылазкі лінію нарэшце правялі). З акна было відаць, як цягнікі, раптам бліснуўшы ўсімі агнямі, знікалі ў пашчы тунеля або вынырвалі з цемры, гасілі агні, збаўлялі хуткасць і павольна падплывалі да станцыі Нолендорфплац. І кожны раз калі электрычка праносілася міма дома, будынак злёгка ўздрыгваў, і карціны на сценах пачыналі пагойдвацца. Дзеля гэтых карціна-гойданак я ўсе гады, пакуль жыў у Берліне, ахвотна хадзіў да зубніка. Зусім ужо не памятаю, ці балела мне, калі лячыў зубы гер Ленкштаке, але сам ён застаўся ў маёй памяці толькі з карцінамі.

Калі з зубамі ўсё было ў парадку, нас, хлопцаў, за дзень да ад'езду пасылалі да цырульніка стрыгчыся, бо бацька не давяраў вясковым кудзеснікам. Аднаго разу ў цырульні са мною ўчворылі — можна сказаць, і з майго дазволу, і супроць маёй волі — нешта жакхівае. Я ўжо расказваў, што мама хацела, каб я насіў доўгія локаны з «трэпсікамі» на лобе, — я ж не рызыкую называць іх залацістымі, хутчэй, яны былі светла-русыя, колеру булачкі. Хай хоць як яны былі прыгожыя

ў вачах мамы, а хлопчыку страшная непатрэбшчына, і не толькі таму, што сябры дражніліся і вечна дазалалялі імі, але і таму, што заўсёды былі раскаўтунены і толькі заважалі. Вечарам паўгадзіны ішло, каб толькі расчасаць іх і прыгрэбці шчоткай, а кожны тыдзень мыць і пасля націраць маззю — чыстая пакута! Сто разоў прасіў я маму абрэзаць гэтыя кучмы — і ўсё дарма! Яны ж такія прыгожанькія!..

Але пра гэта я не думаў, калі ў той перадканікулярны дзень пайшоў у цырульню. Валасы трэба было падстрыгчы, як звычайна, гэта значыць, каб яны не лезлі пад каўнер кільскай матроскі і каб былі на пяць сантыметраў ніжэй вуха. «Трэпсікі» павінны закрываць палавіну лоба.

Па нейкай прычыне — мусіць, у той дзень усе былі занятыя — я пайшоў адзін, нават без Эдзі. У нашага пастаяннага цырульніка на Марцін-Лютэр-штрасэ сядзела стрыгчыся паўнютка-поўна. Непадалёк, на Вінтэрфельдштрасэ, я знайшоў нейкую замораную, абдуленую цырульняжыну, дзе народу было менш.

Майстар, з выгляду нейкі лядашты, але вельмі ўвішны берлінец, вітаў кожнага хлопца, які садзіўся да яго ў крэсла, словамі:

— Знацца, ззаду ўцяць, спераду — хай як было, га? На дваццаць, браце, фенікаў. А калі пад гарбуз — на дзесяць танней, га? Сэканомім ці на ўсе?

На маё здзіўленне, кліентура падчыстую адхіляла «эканомію», але мне ідэя скідкі ў пяцьдзесят працэнтаў здалася вартай увагі.

Пакуль я сядзеў і чакаў, майстар часта кідаў на мяне спадылба незычлівыя позіркi, нават сказаў пачакаць яшчэ, калі дайшла мая чарга.

— Не, браце, з тваімі лялечнымі кудламі я запаруся, цяпер не да цябе! Тута цапу-лапу не зробіш! Пачакай, спярша мужчын угарбузую.

«Мужчыны» навокал завыскаляліся, а я зноў быў уражаны ў самае сэрца.

Нарэшце я ўспёрся на трон — памяшканне тым часам апусцела, — і майстар пачаў незадаволена шморгаць грэбенем мае валасы.

— І што та за пакулле тока? — бурчаў ён. — Думаш, вельмі файна, га? Форсу шмат, га? Такое тока малыя дзеўкіносяць! Гля тока, во награбу крыху на

лоб, і ты ўжо як велікодны баранчык у старых іудзеяў на сёмуху, такія мяне, браце, мыслі бяруць!

І ён даў мне палюбавацца ў люстры. Вочы глядзелі праз кудзеркі абвіслых локанаў; мне нават здалося, быццам я чую мамін голас, якім яна сустракала мяне, калі я часам во такі самы растрапаны вяртаўся з вуліцы: «Ганс, прычашыся мне па-людску!»

Спакушальнік гнуў сваё далей:

— За дваццаць фенікаў, каб ты ведаў, я ця, браце, не сфасоню. Тут пацягне на ўсе трыццаць. Грошай хопіць? Тут, браце, мадэльная фрызура!

Афіцыйная цана была якраз такая, і мама дала мне трыццаць пфенігаў. Я паказаў іх майстру. Але той толькі зірнуў незадаволеная і зноў сваё:

— Хоч і проці сваёй выгоды, а, браце, скажу табе, — гэта выкінутыя грошы! Мая машынка бярэ да дзесятай долі міліметра, сам убачыш, як табе ўпасуе, дзякавацьмеш! І дваццаць фенікаў на цукерык мецьмеш, мамцы можна й не казаць! Вой, а як рада будзе, цябе калі такога ўбачыць! Яна ж і знаць не знае, які ты ў правільным фасоне. Ну, што рабіцьмем?

Я нясмела запярэчыў, што калі ўжо мяняць прычоску, дык след пастрыгчыся на прабор, як у іншых хлопцаў. Але майстар замахаў рукамі:

— А-яй, ці ты малы! Не, браце, шо мы таптацьмемся на паўдарозе! Ты й не ведаеш, як добра летам стрыжаным, стрыжаным выгода: ветрык хукае, ха-ла-док такі! А то, гля, ну як табе воўнянка якая, а не галава! Ты знаеш, гляджу я от на цябе, дай думаю сабе: на мора едзеце? Га, ну шо, угадаў ці не?

Я пацвердзіў, «шо на мора».

— Дак во гля! — сказаў ён вельмі задаволеная. — Рыхтык, шо я і хацеў ведаць! Каб то табе ў Гарц або ў Цюрынгію, дак бы я б табе й прабор прабраў, шо мне, цяжка? А нашо табе праборы на сінім моры, дзе табе цалюткі божы дзень на пляжы пляжыцца, як усё роўна яблыку ў духоўцы. І тока ў вадку — цыгель-шабоўсь! — шо ж тады з тваіх локанаў застанецца? Як усё роўна ўвараная капуста! І от ужо дзеткі сабе бегаюць, у пясочку куляюцца, а цябе матка чэша, паўгадзіны чэша, гадзінку чэша... Во будзе! Рве, тузае, скубе, шморгае, злую долечку кляне, а ты юрзаеш, а яна табе яшчэ і бухняка ў плечы — сядзі, кажа, браце, каб табе скула

села!.. Во як яно, браце!.. Бог яго душу ведае, каму такое жыццё ласа! Дак шо, мо рызыкнём?..

Карціна, якую ён намаляваў і якая ў цэлым адпавядала праўдзе,— якраз так і было летась, хоць і без бухнякоў,— канчаткова паўплывала на маё рашэнне. Пра кампрамісны варыянт — на прабор, як у іншых,— я больш не думаў, альбо ўсё, альбо нічога, пытанне цяпер стаяла рубам. Спакушальнік перамог па ўсіх пунктах. І я кінуў.

У тую ж хвіліну ў яго руцэ бліснула машынка, і ён, пачаўшы з патыліцы, выгабляваў да самага лоба шырокую роўную паласу сярод раскошных кудзерак. Потым спыніўся, адвёў руку і спытаў:

— Ну шо, браце, файна? Наравіцца?..

Я зірнуў у люстра і пахаладзеў. Я не думаў, што відовішча будзе такое жаклівае! Абапал прасекі яшчэ дыбіўся ва ўсёй пекнаце дрымучы лес, а пасярэдзіне яна, трыба, цэлы гасцінец, і ніякая малітва, ніякае раскаянне не прымусіць вырасці на ёй да пары хоць бы адно кволае дрэўца! Мільганула думка пра бацькоў, але толькі мільганула, бо думаць пра іх цяпер я не мог. Было б подла думаць пра іх у такую хвіліну!

Майстар з цікаўнасцю сачыў за маім тварам. Пасля сказаў:

— Думаеш, укінуць? А, не зважай, гэта няшкодна! Сапраўдны хлопец, во, як ты ў мяне, дубца не баіцца... укінуць, а ён праз хвіліну ўжо і забыў, ужо і смяецца. А ты ж у мяне зух, а не якая там рохляздохля, мармоля якая, га?! А во з гэтымі касмачамі быў як жамерына якая, такія, браце, мяне мыслі бяруць...

Ды я ўжо не слухаў яго. Я думаў толькі пра той прыём, які мяне чакае дома. Але тут мне прыйшло ў галаву, што круцель майстар проста ашукаў мяне. Хто-хто, а ён добра ведаў, што новая прычоска, калі чэрап як гарбуз, жахне маму, значыць, ён усё ведаў наперад! Вось так у мяне заўсёды: няма каб падумаць, перш чым зрабіць! Вечна ўступлю ў нештачкі, вечна змаруджу, вечна недакумекаю! Толькі цяпер я расшалопаў, што пракуда цырульнік быў добры свавольнік. Ён даў сабе ласкі пазбыткаваць з мяне! Гэта такія, відаць, цырульніцкія жарты!

Ён — ёнам, а я — мною, і не пакажу, што напалохаўся! Сапсую яму радасць. І я, што меў сілы і волі,

пастараўся напісаць на твары шчасце. І нават сам пажартаваў са сваіх вушэй, якія раптам вытапырыліся з-пад валос і, па меры таго як памяншалася капіца на галаве, усё больш чырванелі.

Не ведаю, ці ўдалося мне падмануць хітругу. Але ў самым канцы працэдуры я ўсё-такі яго агаламашыў. Калі ён завяршыў сваю працу, я працягнуў яму заробленыя дзесяць пфенігаў, аднак манета была велікадушна адхілена.

— Я ця, браце, за так! Мне было дужа прыемна! Ты заўтра заскоч да мяне, раскажаш, што там твае выкінуць, я табе, браце, шчэ й прыплачу!

Тады сказаў я, настойваючы на плаце:

— Не, не, вазьміце, мне таксама было прыемна скінуць з галавы кудзелю!

І з гэтымі словамі я пакінуў цырульню — з высока паднятай галавой, горды, як іспанец! Школьная фуражка нахлабучылася на галаву, паехала ўніз і спынілася толькі тады, калі напаролася на прыродную апору ў выглядзе памянёных вушэй.

Але крокаў праз дваццаць гордасць мая надламалася. Мне ўжо здавалася, што ўсе азіраюцца, што кожны, глянуўшы на мяне, смяецца. Я туліўся да сцен, праклінаў доўгі летні дзень, які асудзіў мяне явіцца на вочы маме пры поўным святле. Я абмінуў Луі-польдштрэсэ, каб не наскочыць на знаёмых дзяцей. Я валэндаўся па суседніх вуліцах, колькі мог вытрымаць, пакуль не прыйшла пара вячэраць і мне хоч не хоч давалася вяртацца дамоў; па нашай вуліцы я ляцеў як вецер, апусціўшы галаву, і ні з кім не загаворваў. Дома па чорным калідоры непрыкметна пракраўся да сябе ў пакой і сеў, чакаючы непазбежнага; нават чытаць не хацелася.

Зайшла мама і паклікала вячэраць. Я адчуў, што фраза «не вер вачам сваім», якая часта несвядома ўжываецца ў гаворцы, цяпер набыла глыбокі сэнс. Мама вырачылася на мяне з такім недаверам, быццам я — не я, а нехта немаведама хто, страшэнна знявечаны двойнік, здань, фантом, начны прывід, трэба толькі тройчы перажагнаць яго, і ён знікне, растане ў воблаку чаду, а на яго месцы на крэсле зноў будзе сядзець мілы хлопчык з залатымі кудзёркамі...

Але колькі мама ні церла вочы, хлопчык з залаты-

мі кудзеркамі не паявіўся. Прывід застаўся. Тут яна зразумела, што адбылося, і заплакала:

— Хлопчык мой, што ж гэта ты зноў нарабіў! Такія былі валоскі! На каго ты падобны стаў?! Якія ў цябе вушы?! Горшчык з двума вушкамі! Хоць бы ўжо на прабор пастрыгся! Я ж ужо і бацьку падрыхтавала, што нядоўга тваім локанам красавацца. А ты яму такі ўдар! Як ты на гэта рашыўся? І ў нас не папытаўся...

Мама ўсё прыгаворвала і галасіла, але я яе амаль не слухаў. Мяне збіла з панталыку яе прызнанне, што гэта не яна, а бацька хацеў, каб я насіў тыя «трэпсікі». Значыцца, мама па сваёй добрай волі ўзяла на сябе ўсе турботы з локанамі, цярпела ўвесь мой скрып і ні разу не выдала, што не яна, а бацька быў звадыш.

І раптам мне стала так шкада мамы. Я прытуліўся да яе і сказаў са слязьмі на вачах:

— Мама, я праўда не хацеў. Гэта ўсё так выпадкова выйшла, цырульнік вельмі спяшаўся! — Амбіцыя не дазваляла мне прызнацца, што ў мяне пыталіся на конт стрыжкі і што я даўся ашукаць сябе. — Яны хутка вырастуць, мама, ты ж ведаеш, валасы ў мяне растуць вой як хутка. І хай тады застануцца локаны, я больш не буду сварыцца за іх...

Але мама толькі сумна галавой паківала.

— Ах, Ганс, — сказала яна. — Ты заўсёды так, перапрошваць адразу гатовы... хай бы ты спачатку падумаў, перш чым на што наважыцца! А з тваімі локанамі кончана раз і назаўсёды! — Яна выцерла вочы. — Цяпер ужо нічым не паможаш. Што сталася, тое сталася. Пойдзем да бацькі, сыноч, пойдзем хутчэй, скажам яму да вячэры, пакуль нікога няма...

Яна ўзяла мяне за руку і павяла. Так мама рабіла заўсёды. З дзецьмі ў яе не было ніякіх сакрэтаў ад мужа; калі мы прасілі ў яе хоць дзесяць пфенігаў, яна пыталася ў бацькі. Але яна заўсёды была гатова заступіцца за нас і памірыць з бацькам. Яна пакорна прымала большую долю бацькавага гневу на сваю непавінную галаву, вытрымлівала першую ўспышку, а ўжо толькі потым гаварыла з ім сам-насам і бараніла дзяцей.

Павінен сказаць, што ў гэтым прыватным выпадку мой добры, рахманы бацька мяне вельмі расчараваў.

Мне здалося, што яго гнеў з прычыны «крадзяжу «трэпсікаў» няк не суадносіўся з цяжарам майго злачынства. Ён толькі сказаў, што ў мяне ганебны выгляд, што я падобны на катаржніка! Толькі ў катаржнікаў такія нагола астрыжаныя галовы!! Са мной сорамна выйсьці на людзі!!! Мяне трэба хаваць ад сваякоў і знаёмых! Што ж да нашай паездкі, дык ён не хоча ехаць са мной у адным купэ! Хай мама робіць, як мама хоча, а ён не сядзе на адну лаву з катаржнікам!

Усё гэта было так незвычайна і неспадзявана, што я зусім разгубіўся. Пазней мне даводзілася рабіць і большыя глупствы і нават подласці, аднак бацька, крыху ахалонуўшы ад першага абурэння, заўсёды рабіўся ранейшым, цяроплівым, гатовым падаць руку дапамогі. А цяпер яго нельга было пазнаць: калі я даволі няўклюдна паспрабаваў апраўдацца і, спаслаўшыся на дзешавізну фасону, падаў бацьку дваццаць сэканомленых пфенігаў, ён злосна выбіў іх з маёй рукі. Бацька, які ніколі не памятаў зла, яшчэ доўга, калі ў ім з новай сілай успыхваў гнеў, называў мяне катаржнікам.

Калі сёння я думаю пра гэтыя зусім незразумелыя выбухі, мне пачынае здавацца, што ключ да іх разгадкі — якраз у слове «катаржнік». Бацька быў юрыст, ён быў суддзя, які выносіў прыгаворы па крымінальных справах, і да ліку яго абавязкаў, якія ён успрымаў асабліва хваравіта, належаў і абавязак выносіць смяротныя прыгаворы. Памятаю, як маці ў такія дні старалася, каб у доме было ціха. Афіцыйна нам не гаварылі, чаму гэта раптам стала трэба, каб было цішэй, чым звычайна. Але мы заўсёды выводвалі праўду, не памятаю ўжо як, — ці то дзякуючы маім тайным вылазкам у бацькаў кабінет, ці, можа, дзякуючы выпадковаму слову мамы ў гутарцы з прыслугай.

І мы ціха сядзелі ў нашых пакоях, а калі наставаў вечар і аціхаў шум на вуліцы, мы чулі з кабінета бацькі яго крокі, лёгкія, імклівыя — гадзіну, другую, трэцюю, пакуль не засыналі. Мы ведалі: бацька ўзважвае меру віны і меру пакарання. Часам суд меў толькі факты, заснаваныя на ўскосных доказах, і бацька пытаў сваё сэрца, ці здольна яно судзіць без гневу і непрадзята.

(Магчыма, каго-небудзь здзівіць, што мой бацька,

які мог так скептычна выказвацца пра юрыспрудэнцыю наогул і пра грамадзянскі кодэкс у прыватнасці, да сваёй работы ставіўся амаль са свяшчэннай сур'ёзнасцю. Але тут заўсёды трэба перш за ўсё звяртаць увагу не на словы, а на ўчынкі. Ён любіў Жан-Поля, Вільгельма Раабэ *, Тэадора Фантанэ, — людзей, якім ніяк не ўдавалася абысціся без прыгожай фразы, тых, каму гульня інтэлекту прыносіла радасць і хто, аднак, не менш сур'ёзна верыў у праўду і чалавечнасць.)

Але бацьку прыпадала не толькі выносіць смяротныя прыгаворы; па правілах таго часу, як мне здаецца, ён павінен быў прысутнічаць і пры выкананні іх. Якая гэта была пытка для далікатнага, зверхуспрымлівага чалавека! Аднак далікатнасць ужылася ў ім з мужнасцю: ён ні разу не ўхіліўся ад абавязку, які для яго самога вынікаў з вынесенага прыгавору. Мусіць, яму не адзін раз даводзілася бачыць асуджаных у самых жахлівых умовах, з адметай асуджанага якраз і была нагола стрыжаная галава!

Але гэта толькі мая здагадка, не падмацаваная ніякімі фактамі, і мне здаецца, што ёю можна вытлумачыць прычыну бязмежнага гневу, які ахапіў яго, калі ён убачыў маю «катаржную» стрыжку. Што ён асатанеў толькі ад бяздумнага бацькоўскага гонару — не паверу ніколі. Бацька мой не быў такі!

СЯМ'Я У ДАРОЗЕ

І ВОСЬ ЁН — ГЭТЫ ДЗЕНЬ!

Хоць наш цягнік адпраўляўся са Штэцінскага вакзала толькі а восьмай раніцы, уся сям'я разам з бацькам ужо а палове шостаі паднята з ложкаў, бо пасце-

* Жан-Поль (псеўд. Ёгана Паўля Рыхтэра, 1763—1825) — нямецкі пісьменнік, заснавальнік напрамку ў нямецкай літаратуры, які спалучаў у сабе асветніцкія ідэі з прынцыпамі сентыменталізму. Яго першыя творы — вострая сатыра. Вяршыняй прозы Жан-Поля з'яўляецца раман «Зібенкэз» на тэму пра згубны ўплыў галечы на натуру чалавека.

Вільгельм Раабэ (1831—1910) — нямецкі пісьменнік. У апавесці «Хроніка Вераб'інай вуліцы» апісаны жыхары берлінскіх ускраін, што шукаюць шчасця, галадаюць, гінучь і не трацяць пачуцця гумару. Асноўны твор — трылогія «Галодны пастар», «Абу Тэльфан», «Чумная паводка».

лі таксама трэба ўпакаваць! Пакуль мама са старой Мінай піхаюць і таўкуць іх у велізарны мех з чырвонай парусіны, Крыста на кухні штабялюе бутэрброды. Бутэрброды з каўбасой. Бутэрброды з яйкамі. Бутэрброды з халоднай смажанінай. Бутэрброды з сырам. Але як яна ні шчыруе — мажа, накладвае, мажа, накладвае, — штабялі растуць марудна, бо мы ўвесь час робім набегі на кухню і выскокваем з трафеемі. Нашаму апетыту гэтак жа супыну няма, як і хваляванню. Значыць, праўда — едзем-такі!

Мне раптам стукнула: трэба пагаварыць з парцье. А палове сёмай мы з Эдзі з грукатам імчымся ўніз па лесвіцы і вітаем вечна ваўкаватага домаўправіцеля. І не дзіва, што ён пануры, — ён жа не едзе да мора, ён жыве без канікулаў!

Ужо ці не дзесяты раз я хадайнічаю за сваіх трусікаў — яны ў мяне ў падвале. Асабліва за Мукі, — каб кожны вечар яму давалі свежай моркаўкі, гэта так важна!

Парцье — няўмольны.

— Здаліся мне твае дурныя, вашывыя заморкі!

Я крыўджуся, я пратэстую.

— Аж кішыць! Калі ў цябе вачэй нямаш, вазьмі лупу ды ў вушы заглянь! Там не толькі вошай, там іх цэлае гняздо!

Даканаўшы мяне, парцье прымаецца за Эдзі.

— А, ты? А, твой хамяк? Я во што табе сказаці маю! Што мне твайго хамяка на душу браць! Накарміць — накармлю, напаіць — напаю, але скажу табе: скрынка нікудышняя, так што сам каб ведаў! Калі выскачыць, я з ім навывперадкі не ўлягу! Вельмі мне трэба, каб я яшчэ і даганяў...

Ужо тры месяцы Эдзі гадуе ў пакоі хамяка, у скрынцы з драцяной сеткай. Афіцыйна бацька пра гэта нічога не ведае, як не ведае — афіцыйна! — і пра мой трусятнік. Але мае трусікі — плахенькія, рахманыя, а Эдзеў хамяк Максік — лютасць у жывой скуры! Гэта бестыя толькі шыпіць, плюецца і кусаецца, а Эдзі як душой прыкіпеў да яго. Эдзі думае, што з часам навучыць яго свісцець і танцаваць, як сурка ў цырку.

Эдзі божыцца, што хамяку ў скрынцы — выгода, што ён ні разу не спрабаваў уцячы.

— Ай, не мялі лухты! — бурчыць парцье. — Вось як паедзеш, дык звяруга твая і пачне і пачне. А мне няма калі над ім сядзець і пад хвост заглядваць — што во якая яму выгода ў скрынцы! Будзь я ваш бацька, я б не дазволіў. Гэта ж кара, а не жыццё — трымаць трусаў у цёмным падвале, а хамячаныя ў скрынцы! Але што мне да гэтага! Я не з таварыства аховы жывёл. А калі з імі што якое, дык я ні пры чым! Ясна вам?

Што ж тут няяснага — усё адно іншага кармільца не знойдзеш, і мы мусілі згадзіцца. Крыху засмучаныя, мы з братам зноў падняліся па лесвіцы. Але як толькі я ўбачыў вясёлы вэрхал у кватэры, як тут жа забыў сваю скруху. Уся хатняя гаспадарка была ў расфарміраванні. Пяць істот жаночага роду мітусіліся, бегалі — па ўсім відаць, без пэўнай мэты — то туды, то сюды, нешта ўносілі, нешта выносілі.

Міна:

— Пані саветніца, мне зноў патрэбен ключ да вялікага каша!

Фітэ лезла ўсім пад рукі са сваёй скрыначкай ад цыгар, куды яна склала ўвесь ляльчын гардэроб, патрабавала, каб мама ўладзіла яго ў замкнуты чамадан. Іцэнпліц капалася ў бацькавых кнігах, выбірала пачытаць у дарозе. А Крыста ўсё шмаравала свае бутэроброды.

У прыхожай стаяў бацька і лічыў багаж: і дарма і марна, бо толькі ён называў канчатковую лічбу, як тут жа адно месца выносілі і ўносілі два.

— Луіза! — усклікнуў бацька. — Пара пасылаць па фурмана! Можна, Ганса?

— Адну хвілінку, Артур! Гляну, ці ўклалі купальныя ручнікі.

— Паспяшайся! — папярэдзіў бацька.

Мы з Эдзі тут жа наляцелі на яго: каму з нас будзе дазволена сесці з фурманам на козлы. Бацька сказаў, што там будзе відаць; ад непрывычнай сумятні ён увачавідкі нерваваўся, але ўсімі сіламі стараўся падтрымаць сваю рэпутацыю ўпраўнага арганізатара, у якога ўсё ідзе па пратаколу.

— Я шлю Ганса! — крыкнуў ён, зірнуўшы на гадзіннік. — Больш адкладваць нельга!

— Яшчэ хвілінку, Артур, прашу цябе! Ніяк не ўладзім мех з пасцелямі!

— Ляці, Ганс! — ціха сказаў мне бацька і пайшоў памагаць завязваць мех.

Я збурыўся бегчы ўніз. Эдзі далучыўся без запрашэння. Прыйшлося сцяраць, хоць і не па душы мне была яго кампанія. Бо калі едзеш у карэце адзін, у гэтым ёсць нейкі шык! Удвух — ужо не тое.

Быў першы дзень летніх канікулаў. Увесь Берлін, усе, у каго былі дзеці і хто мог дазволіць сабе зрушыць з месца, — ехалі. Міма нас кацілі карэты, брычкі, дрожкі, фурманы патузвалі лейцы, пацмоквалі — усё занята, усё расхапана. Мы кідаліся туды, сюды, шукалі, лавілі свабодную, стараліся як маглі, бо добра ведалі, як нецяярплівіцца пунктуальны бацька. Але над намі як бы закліцце навісла якое: парожніх карэт хапала, але ніводнай, умяшчальнасць якой падпадала б нашаму багажу. Наогул, гэта павінна была быць грузавая падводзіна, добрая такі дрында з чорнай закрытай будай і з моцнай сеткай зверху, каб можна было ўзбатаваць туды прорву чамаданаў і ўсе мяхі і пасцелі.

Нарэшце на Холендорфплац удалося злавіць такую халабуду. Мы горда падняліся ў «салон» і важна расцеліся на цёмна-сініх падушках. Але тут жа паўскоквалі і прыніклі да акон. Цікава было, як успацелыя бацькі сямействаў, хлопцы, служанкі і парцье лавілі парожнія карэты.

— *Beati possidentes!* — сказаў я Эдзі, горды яшчэ і тым, што ён ведае латынь не настолькі, каб я сам яму не пераклаў: — Шчаслівы, хто валодае!

Так, нам усе навокал зайздросцілі. Па ўсёй дарозе на тратуарах за бастыёнамі чамаданаў і куфраў стаялі сямейныя апалчэнні. Старыя бабулькі ў распачы махалі нашаму фурману парасонамі. Хлопчыкі проста ўскоквалі на прыступку нашай карэты і совалі фурману марку толькі за тое, каб ён вёз іх. А мы трактавалі абардажнікаў па руках, па пальцах, па чым зарвала, пакуль тыя не саскоквалі.

Бацька, высочваючы нас, таксама стаяў на Луіпольдштрасэ каля некалькіх чамаданаў; ён ужо хацеў быў выгаварыць нам за спазненне. Але заступіўся фурман.

— Што вы да хлопцаў маеце! — сказаў ён. — Ім яшчэ пашыкавала, шчасце само ў рукі далася, бо перанялі мяне! Цяпер вы ва ўсім Берліне не знойдзеце

парожняй. Пане парцье,— звярнуўся ён да нашага домаўправіцеля, які з Мінай якраз вывалак велізарны чамадан,— дык што тут у вас цяжэйшага? Ну, што ж, паспрабуем закінуць, ану паддайце!

І яны пачалі ўсцягваць чамадан, цераз кола, цераз козлы, наверх. З пад'езда пацягнуліся дамачадцы з багажом: хто з хатулямі, хто з клумкамі, хто з бярэнкам парасонаў, сярод якіх тырчалі і нашы летаўнія пляжныя лапаткі. Толькі мы з Эдзі не ўдзельнічалі ў гэтым цяганні, мы аглядалі «нашых жарабцоў». Ад славутай пароды Вінету* яны яўна не паходзілі, але я стаяў за тое, што яны ўсходне-прускія, а Эдзі быў за гановарскіх — хаця, што мы ведалі ў тых пародах!

Бацька тым часам пасабляў грузчыкам добрымі парадзімі. Але на галаву сямейства цяпер не звярталі ўвагі, нават Міна і тая не зважала і не слухала. Тады раптам бацька рынуўся ў дом прыспешыць маму.

Нарэшце ўсе сышлі ўніз, нарэшце ўсё было пагружана, нарэшце ўсё было ўвязана-ўпяразана. Нарэшце ўсе расселіся. Я незадаволена крывіўся, бо мяне ўціснулі паміж сяцёр, тым часам як трон-козлы апанаваў Эдзі. Праўда, ён сеў не на самыя козлы, а на пастаўлены каля фурмана чамадан: верх карэты аказаўся ўсё-такі недастаткова ёмісты.

Мама высунулася з акна і давала Міне, якая, перш чым пайсці ў адпачынак, мелася прыбраць кватэру, апошнія настаўленні, якія, пэўна, яшчэ тысячу гадоў назад наказвала сваёй ахмістрыні кожная гаспадыня перад дарогай:

— І дасачыце, Міна, каб вада з кранаў не капала. І яшчэ раз праверце газ, закруціце, каб шчытнёнька ўсё. Ага, а калі будзеце націраць паркет у сталовай, дык спачатку пашаруйце жалезным пілавіннем тое месца, дзе Крыста з шуфліка жар упусціла. Пудынг фрэў Ціта забярэ сама. Кветкі на балконе ўсе састаўце на падлогу, каб фрэў Маркуляйт было лягчэй паліваць. А то і дождж часам пройдзе. І не забудзьцеся сказаць, каб не насілі булачкі і малако. Ага, яшчэ, і скажыце, каб газету пакуль што аддавалі Айхенбергам...

— Паехалі! — крыкнуў бацька фурману.

* Вінету — герой раманаў К. Мая, правадыр індзейцаў.

Коні рушылі, і мама плюхнулася на сядзенне.

— Ай, бацька! — спалохана войкнула яна. — Я напэўна што-небудзь забыла... Сэрцам чую, што нешта хацела...

— Калі што, — рашуча заявіў бацька, — напішаш фразі Ціта адкрытку. Трэба спяшацца, а то спознім-ся на цягнік!

— Налета ўстану на гадзіну раней, — сказала мама. — Ніколі нічога спакойна не зробіш. Я проста ўся закруцілася... Што ж бо я забыла? От жа сэрцам чую, што нешта хацела...

І яна глыбока задумалася.

Тым часам карэта патарахцела па Марцін-Лютэрштрэсэ і ўжо разварочвалася на Люцаўплац. Уся плошча была заліта сонцам. Фантан Геркулеса ўжо шумеў і бушаваў усім сваім характам, рассыпаў тысячы бліскучых зялёных, жоўтых і блакітных пырскаў. У пясочніцах грэблася дзятва. А мы ўжо сёння пад вечар будзем гуляць на марскім пяску!

Калі ж мы яшчэ жывавей пашыбавалі па Гоф'егералее, мне ўсё навокал здалося нейкім нерэальным. Яно праўда — я сяджу ў карэце, еду з бацькамі, сёстрамі і братам да мора, але ці еду на самай справе Я? Год гарадскога жыцця так уеўся ў косці, што ўсё на вуліцы як бы мроілася.

У мяне было дзіўнае адчуванне, быццам я яшчэ дома, на Луіпольдштрэсэ. Быццам бачу, як стаю ў сябе ў пакоі — я, і ў той жа час нібыта і не я, бо я ж еду ў карэце праз Тыргартэн! І на мяне раптам найшло, як ужо не раз находзіла — праўда, слабей, — што ёсць, калі папраўдзе, два Гансы Фалады, два абсалютна аднолькавыя Гансы Фалады, і з абодвума адбываецца адно і тое, але перажываюць яны гэта па-рознаму.

Я і раней спрабаваў дадумаць гэту думку да канца, аднак мне не ўдавалася. Бо калі ёсць два аднолькавыя Гансы, дык яны павінны жыць у тых жа самых бацькоў, у тым самым горадзе, і не толькі ў тым самым горадзе. На той жа самай вуліцы, у адным і тым жа доме і — кола ўсё больш і больш звужвалася — у тым самым пакоі. Яны павінны спаць на адным ложку, хадзіць у адной скуру, гаварыць адным языком, — а ў такім разе другі Ганс Фалада павінен быць мною.

Але гэта не так, бо я не адчуваю яго, таго другога,

а як бы бачу збоку. Ён павінен быць гэтакі самы, але адначасова і іншы, бо бачу я яго не ў сабе, а па-за сабою. Ён таксама — я, але і ў яго ёсць свае «Я», не зусім такое жыццёвае, як маё «Я», якое цяпер ехала ў карэце на Штэцінскі вакзал. Ён быў як цень, як прывід. Альбо як двойнік.

Часам у гэтым адчуванні таілася нешта, што палохала, як калі б маё другое «Я» нечага натварыла, з чым я не мог пагадзіцца, а маё першае «Я» павінна было за гэта адказваць, нібыта вінаваты быў я сам. Але цяпер, уціснуты ў перапоўненую карэту, яснай летняй раніцай, я адчуваў мала не збавенне, бо я пакінуў таго другога «Я» ў кватэры, панылага, незадаволенага. Я быў глыбока шчаслівы, што ехаў ад яго ўпэўнены, на сустрэчу лету, у такую мясціну, дзе напэўна не будзе другога «Я».

Я ведаў, што канікулы будуць шчаслівыя. Я глядзеў на дрэвы Тыргартэна, на зялёную лістоту, светлыя сукенкі, і мне зрабілася так весела, як яшчэ ніколі. Усё ўва мне спявала: «Я еду на канікулы! Бывай, Берлін! Бывай, Берліне!! Бывай, школа! У маім пакоі застаўся другі Ганс Фалада, якога я заўсёды павінен саромецца, і я еду ад яго! Божа, які я шчаслівы!»

Упершыню за ўсе гады я адчуў сябе ў поўным суладдзі з самім сабою. Не было ніякай раздвоенасці, разарванасці, ніякіх сумненняў... Я быў па-сапраўднаму шчаслівы...

Пазней мы не раз ехалі па Берліне ў карэце на летнія канікулы. І не раз успамінаў я перажытае мною пачуццё. Я нават спрабаваў ажывіць яго ў сабе зноў. Нават падказваў сабе: «Я еду! Я сапраўды еду! Еду на канікулы! Еду ад усяго ўпэўнены!»

Але адчуванне рэальнага і нерэальнага больш ніколі не вярталася, ніколі больш я не перажываў ранейшага шчасця.

Праўда, у той дзень яно вельмі хутка знікла.

Але вось і Штэцінскі вакзал. Мы ўжо не адзінокая карэта, нас ужо цэлы вайсковы абоз. З усіх бакавых вуліц патокі карэт і брычак вывяргаюцца на Інвалідэнштрасэ.

Фітэ і я, высунуўшыся з акон, вышукваем вачыма, ці пападзеца карэта, нагружаная вышэй за нашу, але — ура! вышэйшай не відаць. Наша ўзяла!

Мама нарэшце ўспомніла, што забыла.

— У буфеце засталася паўпірага, я ж хацела ўзяць яго на дарогу! Напішу Таці, хай забярэ сабе. Шкада, калі прападзе...

Бацька крыху нервова інструктуе:

— Дзеці, не адыходзьцеся ад мамы! Вы таксама, Крыста! Луіза, ты з дзецьмі чакай у зале каля лесвіцы. З багажом я ўпраўлюся сам. Спадзяюся, у купе, якое я заказаў, нікога лішняга не будзе!

Мы спыняемся каля Штэцінскага.

— Насільшчык! — крычыць бацька.

А Штэцінскі бурліць і віруе. Перад намі карэты разгружаюцца, за намі — карэты, якія хочуць разгрузіцца і напіраюць на нас. І ніводнага насільшчыка, які б кінуўся на бацькаў кліч.

— Эй, вытрасайцеся хутчэй! — крычыць фурман за намі. — Ці вы за стаянку заплацілі?!!

Бацька з ходу мяняе ранейшыя дыспазіцыі.

— Фурман, згружайце чамаданы. Крыста, давайце разам паглядзім, чым яму дапамагчы. Луіза, не пускай ад сябе дзяцей, возьмеш ручное што. Пералічы рэчы!

Мы тут толькі частка натоўпу, які віруе, бушуе, бажыць, крычыць, бурліць і пеніцца. Нечакана я ўтыкаюся носам у живот нейкага пана. Жывот мяккі. Чалавек падымае мяне і гаворыць: «Хлопчык, не спі!» — і ўсаджвае на чамадан, з якога мяне тут жа зганяюць, бо ён не наш.

Бацька ў суполцы з Крыстай мардуюцца над велізарным куфрам. Зубы яго (бацькі, вядома) сцяты, вострыя кончыкі вусаў дрыжаць.

— Асцярожна, Крысечка! Не кідайце, золатка, ён не калода!

Праз натоўп спакойна прадзіраецца «сіні», спыняецца каля нас і гаворыць бацьку, паляпаўшы яго па плечуку:

— Эй, вы! Тут нельга згружацца! Вы застаўляеце праход!

Я атарапеў: звычайны паліцэйскі паляпвае бацьку запанібрата і гаворыць «эй, вы!». Ужо б я яму адказаў, не тое што бацька. «Эй, вы! — сказаў бы важна. — Я — камергерыхтрат!»

А бацька ледзь не ў распачы:

— Не даклікацца насільшчыка!

— Спалі б даўжэй! — заяўляе паліцэйскі, што зусім ужо несправядліва, бо мы ўсталі рана. — Вы хоць багаж адгэтуль прыміце! І не марудзьце!

І перш чым бацька паспявае адказаць, «сіняга» ўжо няма.

Тым часам пасварыліся мама і Эдзі. Эдзі загадвалі несці чамаданчык і вязку парасонаў, а Эдзі — не ды не. Адно руку ён заклаў, як пасля прышчэпкі, за крысо летняга паліто і гаворыць, што выцяў аб козлы. Таму рукой гэтай нічога несці не можа. Мама хоча агледзець раны, а Эдзі ўпёрся — не ды не, не будзе распрацацца пры ўсіх. І ўсё адшываецца далей ад мамы. Мне смешна, як ён хавае руку пад паліто...

Бацькі няма, і мы без мужчынскай абароны вымушаны моўчкі цяпець лаянку і грубасць вазакоў і пасажыраў. А я дрыжу і думаю, што будзе, калі вернецца «сіні» і застане нас каля гары чамаданаў. З асцярогі я хаваюся за чужыя спіны: лепш не прызнавацца, што ты з сям'і, якую клянуць і бэсцяць пад загнетку. Але ўсёвідущае вока мамы, якое штохвіліны пералічвае сваіх пылянятак, адразу заўважае згубу. Яна аклікае мяне, і я мушу зноў стаяць каля яе, у эпіцэнтры калатэчы. Нечакана для сябе я пачынаю вінаваціць бацьку, што ён усё робіць навыварат. Вечна ў нас не як у людзей. Ужо нават заднія пабралі насільшчыкаў і пераносяцца...

Вось і наш фурман узбунтаваўся. Яму трэба ехаць, і ён патрабуе з мамы платы. А мама без бацькавай рэзалюцыі не рашаецца расплачвацца: а раптам той яшчэ патрэбен. Фурман пачынае бузіць, а я, замест таго каб на яго раззвацца, саромеюся за маму...

Ну, дзякаваць богу — вось і бацька! З ім двое насільшчыкаў з вялізнай тачкай. Бацька бледны, разгублены, але кончыкі яго вусаў больш не дрыжаць. У адно імгненне багаж перакладзены, і тачка коціцца да вакзала. Бацька разлічыўся з фурманам, які адразу з грубіяна ператварыўся ў ветлівага чалавека. На развітанне ён нават падняў свой лакараваны цыліндр, пажадаў нам шчаслівай дарогі і добрага адпачынку.

Пад камандаваннем мамы мы спяшым да лесвіцы на перон. Кожны з нас — акрамя Эдзі, які пастанавіў такі па-свойму, — нясе сама мала па дзве рэчы, а Крыс-

та і мама нават па тры-чатыры. Каля лесвіцы ўсё згружаецца, утвараючы бастыён,— але яго адразу даводзіцца бурыць, бо мы засланілі дарогу і нас зноў цкуюць і ганяць.

Я падымаюся на дзве-тры прыступкі і трымаюся за парэнчы. З узвышэння гляджу на разбушаваную, на развіраваную залу, на бясконцае, перамяшанае скопішча галоў. Спрабую разгледзець бацьку каля доўгага бар'ера багажнага аддзялення сярод соцень пасажыраў, якія там стаяць у тры-чатыры рады. Але дарма. За гарамі чамаданаў нічога ўбачыць нельга. Тады я гляджу ў бок кас. Каля ўсіх акенцаў тлумяцца людзі — куламеса! Яшчэ добра, што бацьку туды не трэба. У нас ёсць білеты, нават заказана купэ!

А што, калі там ужо расселіся іншыя, як было летась? Водзяцца ж людзі без сораму, якія здзіраюць з акон наклейкі з надпісам «Заказана», а пасля галаву на калодку кладуць, што нічога наклеена не было. І тады пачынаюцца бясконцыя перагаворы, з кожнай хвілінай яны распаляюцца ўсё больш і больш, а бацька, як я ўжо казаў, быў зусім няздатны на гвалты і авантуры. Колькі б і як бы ні лаяліся іншыя, бацька заўсёды гаварыў ціха і ветліва. Я б на яго месцы такое выдаў! І вечна яно так: толькі мы выберамся з дому з яго ўжо абрыдлым парадкам, як адразу ўзнікае небяспека. Мы ўжо — ніхто. Нават на бацьку, які ў нас быў увасабленнем рышпекту, ніхто не зважаў; усё пэўнае рабілася няпэўным.

— Ганс! — крыкнула мама, і (гэта ж трэба!) бацька ўжо тут, з намі!

Багаж здадзены. Яшчэ разгарачаны боем бацька паведамляе, што багаж паедзе нашым цягніком,— гэта яму цвёрда абяцалі насілышчыкі.

— Як толькі вы сядзеце ў купэ, я пайду да багажнага вагона і асабіста прасачу, каб было пагружана.

— Дай бог, дай бог! — сказала мама і глыбока ўздыхнула.— А то як жа мы сёння ноч пераначуем?

Пачынаецца шэсце на перон, да цягніка.

— Сёмая платформа! — спяшыць падказаць бацька.

Мама і Фітэ ідуць у авангардзе, мы з бацькам замыкаем працэсію. Але маршыраваць самкнутым строём немагчыма. Увесь час укліняюцца чужыя. Зноў

згуртавацца нам удаецца толькі каля будкі кантралёра. Бацька паказвае білеты і прапускае атрад перад сабою, пералічваючы дамачадцаў паштучна, па галовах. Нечакана спалохана:

— Луіза! Павінна быць сямёра, а нас шэсць! Дзе Эдуард?

— Эдзі?! — кліча мама. — Эдзі!! Божухны, ён жа толькі што быў тут! Ты яго на лесвіцы не бачыў?

— Не ведаю! — гаворыць бацька і разгублена азіраецца.

— Давай! Давай! Праходзьце! — прыспешвае кантралёр. — Не рабіце затору! Аслабаніце праход! Аслаба-ніце!

— Калі ты бачыў Эдзі апошні раз? — крычыць бацька.

— Не ведаю! Як ішлі да лесвіцы, яшчэ быў... здаецца!

— Ну, або туды, або сюды! — энергічна заяўляюць бацьку. — Нельга ж праз вас адных спыняць увесь рух!

— Я пабягу шукаць! — крычыць бацька, і гэта гучыць як апошні завет. — А вы ў вагон!

І ён дае нырца ў натоўп, як плывец у вір.

Усе прыгнечаныя, мы ідзём уздоўж бясконцага састава. Мама спрабуе дапытацца, калі хто апошні раз бачыў Эдзі, нібыта гэта мае якое значэнне.

— А яго чамаданчык тут? Не? Таксама няма? Ах божа, мой хлопчык! Вечна з ім!.. Хоць бы не папаў да благіх людзей! Бедны бацька! Ён так любіць, калі ўсё ідзе ціха і гладка! А сёння ўсё дагары нагамі...

— Мама, — кажу я. — Пачынаюцца заказныя купэ. Паглядзім наша прозвішча!

Шукаем нядоўга — вось акно, а на ім наклеяка з нашым прозвішчам.

— Дзякуй богу! — уздыхае мама. — Хоць тут без прыгод! І купэ, здаецца, яшчэ не занята!

Але, адчыніўшы дзверы, бачым, што там ужо нехта ёсць. І хто б вы думалі?.. Наш дарагі браток Эдзі!!

— Эдзі! — атарапела ахае мама. — Як ты сюды залез?

— О! — гаворыць Эдзі. — На лесвіцы мяне затаўклі. І я падумаў, ці не пабегчы лепш наперад, буду вартаваць купэ. І ведаеш, мам, якраз у пару, тут ужо тры разы соваліся нейкія!

— Але як ты без білета прайшоў кантроль, Эдзі?..

— О, мама! — зноў сказаў Эдзі. — Вельмі проста! Я сказаў, што тата ззаду, — я ж не зманіў, тата ішоў ззаду!

— Твой тата не прыйшоў, — строга гаворыць мама. — Твой тата бегае, шукае цябе, шалахвоста, па ўсім вакзале... Ганс, бяжы накажы бацьку... Не, ты яшчэ малы. Фітэ... Не, лепш Іцэнпліц... Не, і ты малая, не ўбачыш праз галовы! Крыста, бяжыце, скажыце пану саветніку...

— Ах, пані саветніца, калі ласка, калі ласка, не пасылайце мяне! Я згублюся, я не знайду пана саветніка! І цягнік паедзе, а ў мяне знаёмых у Берліне няма, і дарогі на Луіпольдштрасэ я не ведаю...

У Крысты ўжо нагарнуліся слёзы.

— Добра, я сама! — пакорліва кажа мама. — Але каб ніхто мне з купэ ні нагою! А калі хто чужы пакнецца, скажаце, што ўсе месцы аплачаны і заняты. А калі кандуктар папросіць білеты, скажаце, што бацька зараз прыйдзе! Эдзі, злева каля акна сядзе бацька, перасядзь...

І, перш чым паміж намі, братамі і сёстрамі, пасявае разыграцца баталія за месцы каля акна, мама знікае ў натоўпе на пероне. Мы адчуваем сябе пакінутымі, забытымі. А што, калі цягнік памчыцца, а бацька і маці не паспеюць? А ў нас ні грошай, а ў нас ні білетаў, і што нам рабіць?..

— Ганс! — таямніча шэпча Эдзі. — Пусці мяне сесці да акна, га?..

— Ага, бягом!

— Ну, перасядзьма! — просіць ён. — Мне пільна трэба... Вось паглядзі!

І ён паказвае ўніз, якраз пад тое месца ля акна, адкуль яго ссадзіла мама.

Я заглядваю пад лаўку, і тут жа мне насустрач чужа знаёмае, крыху прыглушанае шыпенне.

— Ты ўзяў хамяка? — здзіўлена пытаюся я.

— А як жа інакш! Не мог жа я пакінуць яго Маркуляйту... ты сам чуў, што гаварыў гэты стары трухляк! Усю дарогу я трымаў хамяка за пазухай... мордачку, канечне, заматаў анучкай. Паветра хапала, а ўкусіць не мог!

— А калі тата ўбачыць?..

— О!.. Як толькі ад'едзем, тата ўжо яго не выкіне! А ў Граалі ён нікому заважаць не будзе. Я злаўлю яшчэ самачку, а як будуць маленькія, прадам іх у зоо-магазін. За маладняк даюць прорву грошай!

— Добра, тады садзі яго пад маю лаўку! — рашуча кажу я. — Але глядзі, каб гэтыя дурніцы не згледзелі, а то наробяць крыку! «Дурніцы» — сёстры — дзякаваць богу, заняты, уткнуліся ў акно выглядаць бацькоў і пазіраюць на гадзіннік.

— Яшчэ восем мінут! — гаворыць Іцэнпліц. — Калі не прыйдуць, камандаваць буду я. Я — старэйшая!

— А от і не ты! — пярэчу я. — Крыста старэйшая!

— Крыста, ты хочаш камандаваць? — пытае Іцэнпліц нашу семнаццацігадовую сеньёру. — Вось бачыш, Ганс, яна не хоча, яна і не ўмее. Яна наогул ні ў чым такім не разбіраецца!

— Ну, і што ж ты скамандуеш?

— Усім выйсці з вагона да таго, як цягнік рушыць!

— Але! Ты сёння галавастая! Ты сёння найгалавасцейшая! — кажу я з усёй братэрскай ветлівасцю. — Толькі забылася, што мама сказала нам, каб з купэ ні нагою!

— Але ж не можам мы ехаць адны!

— Чаму гэта не? Купэ сабе паедзе пустое, калі та та заплаціў за яго? А тады яму яшчэ раз плаці за ўсіх семярых? А ён жа з мамай можа і ўнагонку за намі. Можа, яны дагоняць нас яшчэ да Гэльбензандэ, калі сядуць на скоры. Па-мойму, нават шыкарна, калі мы хоць раз паедзем самі! Гэта ж проста здорава, праўда, Эдзі?!

— Вядома! — рэхам адгукаецца Эдзі, які думае толькі пра свайго схаванага хамяка. — Хоць ты мне дзесяць разоў камандуй, Іцэнпліц, а калі мама сказала — не, дык і не, я з месца не ўстану!

— Але ж мы не можам ехаць! — падтрымлівае сястру Фітэ. — У нас і білетаў няма.

— Ужо толькі чатыры хвіліны! Глядзі, кандуктары ўжо зачыняюць дзверы! Крыста, ехаць нам ці выходзіць?

— А я ведаю? — скавыча Крыста. — Але да чужых людзей з аднымі вамі я не паеду! І адна з вамі не паеду, вы ж мяне ніколі не слухаецеся!

— Вось бачыш, Ганс! — трыумфую Іцэнпліц. — Крыста таксама — каб выходзіць!

— Не, не, я з вамі не выйду! — енчыць «тхімка». — І не пайду з вамі, там людзей-людзей... Вы сабе паўцякаеце, а куды ж я падзенуся, адна?

— Канстатую факт, — урачыста заяўляю я, горды сваёю праніклівасцю, — што Крыста не хоча ехаць і не хоча выходзіць. Чаго ж табе, Крысцечка, урэшце хочацца?

— А я ведаю? Што вы мяне ўсё пытаеце і пытаеце? Адно скажу, калі пан саветнік зараз не вернецца, я паеду да сябе дамоў! Дужа мне трэба швэндацца па свеце, я вам не сірата якая... у мяне бацькі ёсць... харошыя... я да іх паеду... што мела я швэндацца, дык...

Але, дзякаваць богу, вярнуўся пан саветнік з паняй саветнічыхай. Ад радасці, што паспеў, бацька толькі збольшага, жартам, насварыўся на Эдзі ды злёгка пакруціў за вуха. Пакуль мама раскладвала падушкі, шыкуючы бацьку ўтульнае месцейка каля акна (мы ехалі, зразумела, трэцім класам), пакуль бацька мяняў цяжкі суконны пінжак на лёгкі люстрынавы і фетравы капялюш на лёгкае кепі, якое бараніла ад скразняку яго чэрап, што ўжо прасвечваў праз парадзелыя валасы, пакуль Іцэнпліц умошчвалася ямчэй, каб засесці за «Залатую Эльзу» Марліт*, пакуль Фітэ выпрошвала ў Крысты сваю вялікую ляльку, якой таксама трэба было крышку палюбавацца з акна, Эдзі ў непрывычна застылай позе сядзеў на маім месцы каля акна і загароджваў нагамі прытулак хамяка, якога ён шнурком прывязаў да трубы абагравальнай батарэі, а я выглядваў у адчыненае акно дзвярэй, — заканчвалася пасадка, і аціхаў гармідар на пероне, і апошнія пасажыры паспешліва ўпіхвалі ў вагон багаж і ўскоквалі самі. Вось ужо пазачынялі ўсе дзверы, пачуўся залівісты свісток обер-кандуктара, і паравоз, запыхцеўшы, зрушыў вагоны з месца.

Вось поезд ужо бяжыць вальней, набірае разгон, яшчэ моцна грукоча на стрэлках, і я з цікавасцю ўзі-

* Яўгенія Марліт (псеўд. Яўгеніі Іон, 1825—1887) — нямецкая пісьменніца, аўтар папулярных у бюргерскіх колах 60—70 гг. сентыментальных раманаў «Тайна старой дзевы», «Стэпавая прынцэса» і інш.

раюся ў цесныя, закурэлыя берлінскія завулкі і закануркі, якія здаваліся мне цяпер, калі я ехаў да мора, асабліва жахлівымі. Мне было шкада людзей, якія там жывуць. Я здзіўляўся, як гэта мы пражылі амаль цэлы год на чацвёртым паверсе такога ж самага дома на Луіпольдштрасэ.

Але вось агляд стаў шырэйшы, і я ўбачыў могільнік абшчыны французскага сабора і царквы св. Гедвігі. Крыху засмучаны, я павярнуўся да бацькі:

— Калі мы зноў убачым гэты могільнік, летнія канікулы скончацца.

— Затое наступныя будуць бліжэй на шэсць тыдняў! — засмяяўся бацька і соладка пацягнуўся ў сваім кутку. — Не ўпадай у элегічны настрой, сыне, радуйся таму, што маеш! Хай не турбуе цябе няпэўнасць будучыні, як і непазбежны «кол» за бліжэйшую кантрольную па алгебры. Адкінь свой марны клопат — і храпі спакойна. Паўтара месяца — гэта бездань часу, Гансе, давай цешыцца, не будзем псаваць сабе настрой рознымі могілкамі. — І бацька пільна паглядзеў на злачынца Эдзі.

Толькі што нас ганарыста абагнаў скоры поезд. Я з зайздрасцю паглядзеў услед яму, але тут жа забыў сваю маленькую крыўду за марнасць зямных радасцей і ўсклікнуў:

— Ах, тата, і чаму мы ніколі не ездзім скорым? Мне страх як хочацца хоць разок праехацца скорым!

Бацька ўсміхнуўся ўсімі сваімі маршчынкамі каля вачэй.

— А навошта, сыне мой? І там і тут ты сядзіш на драўлянай лаве, але там ты за гэта плаціш даражэй і маеш менш асалоды, бо на тры гадзіны раней прыбываеш на месца. Навошта нам дарыць чыгунцы гэтыя тры гадзіны?

Я не ўпэўнены, што бацька на самай справе думаў так. Можа, і не ашчадлівасць была прычынай таго, што ён заўсёды вазіў нас пасажырскім. Уся яго натура супярэчыла спешцы і мітусні. Яму падабалася, калі поезд спыняўся на кожным паўстанку. Бацька выглядаў у акно і, прасачыўшы, як дзве-тры сялянкі з кашамі паспешна ўлазілі ў вагоны, садзіўся на месца, задаволены, што назіранне зроблена і з яго можна будзе сплесці цікавую пагудку. Якое-небудзь развітальнае

слова, сказанае спехам, цяжкая для разгадкі праблема — што ў жанчын у кашах? — адзінокая карова, якая высунула мысу ў дзверы таварнага вагона, — усё гэта і тысячы іншых драбніц давалі яму добры харч для вясёлых высноў.

І тое праўда (цяпер мне гэта ўспамінаецца), што бацька асабліва быў прыхільны да кніг Генрыха Зэйдэля*, гэтага патрыярха філасофіі ўтульнасці і буднага шчасця маленькага чалавека, пісьменніка, чый занадта танны аптымізм сёння ўжо не смакуе. Падобна таму, як зэйдэлеўскі Леберэхт Хюнхен, з'ядаючы адно яйка, цешыць сябе ўявай, што разам з гэтым яйкам зямлі знікнуць сотні будучых курыных пакаленняў — і ўсё гэта толькі дзеля таго, каб ён, Леберэхт, быў сыты, дзеля ягонай вантробы (ён называў гэта «ням-ням і жлуктай»!), і таму ён мае поўнае права прыроўніваць сябе да боства, так і мой бацька, якому рэдка калі ўдавалася адарвацца ад сваёй працы, піў нектар з кожнай кветачкі. Кожны чалавек яму быў цікавы, кожная птушка яго радавала, на кожным сметніку ён знаходзіў кветкі, якіх ніхто, апрача яго, не заўважаў. Дык з якой жа рацыі яму адмаўляцца ад трэцяга класа пасажырскага пезда, калі гэта дае столькі прыемнай спажывы?!

Мама вярнулася з разведкі. Яна шукала «тую ўстанову», якая ў нас, дзяцей, называецца проста «тое месца». Калі сем-восем гадзін падрад сядзіш у цягніку з чатырма — не, з пяццю дзецьмі (бо нельга ж лічыць Крысту дарослай!), дык праблема «таго месца» робіцца вельмі актуальнай. Але мама прынесла суцяшальныя весткі.

— Яно тут, зусім побач, — паведаміла яна паўшэптам, улічваючы пікантнасць тэмы. — Адно на два купэ, на нас і суседзяў, значыць, не будзе ўвесь час занята. Праўда, у іх пяцёра дзяцей і старэйшаму не больш дзесяці... Людзі мілыя, я з імі слоўцам перакінулася, але ў фраў не надта тонкі густ, на ёй вельмі шмат украс. Яны едуць у Брунсгаўптэн ужо пятае, ка-

* Генрых Зэйдэль (1842—1906) — нямецкі пісьменнік. Гумарыстычна Зэйдэль малюе ідылічнае жыццё дробнага бюргерства; любімыя яго героі — дзівакі і наіўныя летуценнікі. Найбольш папулярная серыя апавяданняў «Леберэхт Хюнхен».

залі, лета падрад,— гэта ж трэба! І вельмі задаволены Брунсгаўптэнам, казалі, там усё лягчэй дастаць, чым у Граалі. У іх там ёсць нават прыстань, а гэта так цікава дзецям, калі прычальвае параход, казалі... Далібог, вельмі далікатныя людзі, хоць і шмат украс на фраў... Дзеці, ідучы міма суседняга купэ, каб мне кожнае віталася з суседзямі, чуеце, што я сказала!

Мамаіна данясенне пра суседзяў я слухаў напаўвуха. Я думаў пра ранейшыя падарожжы, калі мы былі зусім малыя. У тых часы, мусіць, яшчэ не ва ўсіх вагонах былі прадугледжаны «тыя ўстановы», і што было рабіць беднай матулі з дзецьмі, калі ім хацелася «туды», а ніякага «туды» не было!

Так, вось *мы* заўсёды ездзім са спецыяльнай прыладай, якая ў нас называлася «гумовым капшучком». Адкуль ён у нас узяўся — ці то самі купілі, ці хто падарыў, зрэшты, я ўжо не ведаю. Каштаваў ён, напэўна, нядзёшава, але колькі б там ні каштаваў, «капшучок» быў нашай сямейнай рэліквіяй і застаўся ў нас, нягледзячы на ўсе яго яўныя канструкцыйныя хібы. Вынаходцу гэтага дарожнага горшчыка, відаць, апантала адна неадчэпная ідэя — што ў падарожнікаў заўсёды мала месца ў чамаданах. Таму ён сканструяваў свой апарат па прынцыпу *chapeau claqué*: пры націсканні на бакавыя сценкі ён складваўся, як памянёны французскі капялюш-шапакляк. Націснеш яшчэ раз, і ён распружыніцца, расправіцца, яго грубая гумовая абалонка напнецца, паслужліва падстаўляючы акруглае гняздоўе — дарэчы, вельмі вабная цацка для дзіцячых гульняў, але гуляць з ёю нам не дазвалялася.

Аднак вынаходца, відаць, не разлічыў, што за эканомію месца спажыўцу давядзецца расплачвацца дарагой цаной страху. Горшчык прызначаўся для паездак, а паездкі, як нам вядома, пераважна адбываюцца не ў нерухомах збудаваннях, а ў пастаўленых на колы салонах, якія болей-меней шпарка перамяшчаюцца па зямной паверхні. Нават на чыгунцы, рэйкі якой з'яўляюцца, на нашу людскую думку, ідэальна гладкім шляхам, вагон часам хістаецца, трасецца на паваротах, бываюць нечаканыя штуршкі, калі машыніст рэзка бярэ на тармазы.

Ну і няхай! Сярэдняю раўнамерную нагрузку «капшучок» надзейна вытрымліваў, асабліва калі спажы-

век разбіраўся ў законах балансавання і ўмеў карыстацца аграгатам на кукішках у напаўузважаемым становішчы, лёгка абавіраючыся ніжнімі канечнасцямі аб падлогу і ў той жа час лунаючы ў паветры. Але калі ціск на бакавыя сценкі рэзка перасягаў крытычны крэс пры нечаканым, напрыклад, павароце цягніка, дык горшчычак уключаў функцыі памянёнага шапакляка. Ён імгненна складаўся, і субстанцыя...

Не, павінен сказаць, што яшчэ малым дзіцем я адчуваў злосны і каварны нораў гэтага «капшучка». Ён так і падбіраў зручны момант, каб захлопнуцца і напаскудзіць. Прычым спачатку нават пераносіў даволі моцныя штуршкі, каб прыспаць пільнасць ахвяры, спакусіць яе ўяўнай бяспекай карыстання і дазволіць *laisser faire, laisser aller* — ідзі наўсцяж, тралюй гасцінцам — раптам — «ах!», і ўсе ўскрыквалі!

Мае бацькі, загартаваныя ў суровых выпрабаваннях, няблага напрактыкаваліся абыходзіцца з гэтай раздуранай пачварай і ўмелі апырэджаць усе яе спатры. Яны становіліся абавал дзіцяці і падтрымлівалі тое: адно пад правую пашку, другое — пад левую.

А бацька яшчэ і бадзёру паддаваў:

— Ну, давай, давай хутчэй, Ганс, ну, пастарайся! Я толькі што выглядваў у акно, перад намі якраз даволі ладны адрэзак роўных пучей!

Але не паспявалі мы аглядзецца, як цягнік раптам або рэзка тармазіў, або ўваходзіў у віраж — і ўсе дружна ахалі, усе!

Сёй-той спытае, чаму мае бацькі пасля такога горкага вопыту не выкінулі навамодную гумавую прыладу і не вярнуліся да выпрабаванай жыццём эмаліраванай бляшанай пасудзіны, якая, хоць і займала больш месца, але даўно зарэкамендавала сябе ўстойлівасцю і надзейнасцю. Шчыра кажучы, я і сам не ведаю, але, мусіць, такі ўжо ён, чалавек, што яму нарэшце робяцца дарагімі нават яго пакуты, і без іх ён пражыць не здужае. Да таго ж мы падрасталі, гэта трэба было ўлічваць. А эмаліраваны горшчык азначаў новую куплю; дома ў нас быў толькі фаянсавы — яго называлі фарфаравай вазай, — упрыгожаны разнастайнымі кветцамі ў разнастайных камбінацыях. Маці гаварыла:

— Ай, толькі ж адзін гэты астатні год, бацька. Налета дзеці падраснуць і змогуць выбегчы на станцыі

альбо перацярпець. А пакуль што нам трэба больш пільнавацца...

Так бо яно так, але паспрабуй упільнай гэты чортаў пляскач! «Капшучок» быў пільнейшы. Вой, каб цябе зямля сырая,— зноў!..

Мы ўжо другі раз паснедалі і з'елі ў тры разы болей, чым з'ядалі дома; усе дзюбаюць носам, каторае нават спіць. Насупраць мяне сядзіць Крыста, у яе на каленях галава Фітэ, а да пляча прыхілілася Іцэнпліц і дрэмле, разявіўшы рот. Крыста сядзіць, як ідал. Апорай ёй служыць заціснуты ў каленях грубы вясковы парасон, уторкнуты ў падлогу. Яе вялікія чырвоныя далоні цвёрда ляжаць на тронку парасона, які зроблены пад птушыную галаву. Але, нягледзячы на застылую позу, Крыста таксама спіць. Яна заплюшчыла вочы і мірна шморгае носам.

Эдзі спіць у сваім кутку, накінуўшы ад сонца на твар канец занавескі. Бацька таксама заплюшчыў вочы і выцягнуў ногі. Гэта яму добра ўдаецца, бо мама пайшла пагаманіць у суседняе купэ.

А цягнік ідзе і ідзе. Яго раўнамерны перастук «ра-та-там, ра-та-там!» складваецца ў маёй соннай памяці ў «скара буду там, скара буду там!». Вочы зліпаюцца, я адчуваю, што вось-вось засну.

Але каб зусім супакоіцца — ніяк не магу, не дае заснуць нейкі шолах у купэ. І шолах гэты не ад цягніка. Я мармычу сабе: «Скара буду там! Ра-та-там! Уррра!» І зноў прыслухоўваюся. Адкрываю вочы, якія быў зусім заплюшчыў. Азіраюся, спрабую высветліць, адкуль ідзе гэты нязвыклы шолах.

І тут нешта бачу на падлозе. Гэтае нешта сядзіць і трымае ў пярэдных лапках агрызак яблыка і борздзенька-жвавенька абрабляе яго зубкамі. О божа, хамяк! Мы зусім пра яго забыліся, і Эдзі і я! Хамяк адва-заўся!

Я гляджу на Эдзі, але яго амаль не відаць за занавескай, ён моцна спіць. Будзіць яго няма ніякага сэнсу, хутчэй прачнецца ўсё купэ, чым ён. Эдзі я ведаю! Мы ставілі каля яго будзільнік — самы галасісты ў доме, прычым ставілі на перавернутую талерку, каб мацней бразгатала. І хоць ты яго шылам пары, таго Эдзі,— спіць! Яго можна разбудзіць, толькі калі абліць вадой ці сцягнуць з ложка на падлогу.

Не, Эдзі я не дабуджуся, ды і не хочацца. А хамяк вельмі пацешны. Што ж, калі заснуць не ўдалося, буду назіраць за ім. Незвычайная сітуацыя, стукат і грукат колаў, здаецца, зусім не турбуюць нашага Максіка, ён трымаецца мірна і даверліва, нібыта сядзіць каля сваёй норкі на родным пшанічным палетку.

Агрызак выканаў свой абавязак, ён з'едзены. Хамяк падбіраецца да туфляў Крысты і абнюхвае іх; ён хуценька пачмыхвае бела-ружовым раздвоеным пыскам і то ашчэрвае, то хавае доўгія жоўтыя разцы — і тут адкрывае, што паміж туфлямі ёсць праход у цемру, пад лаўку. Хамяк скарыстаўся ім і знік з маіх вачэй. Некалькі хвілін я прыслухоўваюся. Але нічога не чуваць, ніякіх падзей. Які ж ён нудны хамяк, я гэта заўсёды казаў Эдзі. Трусік ніколі б не сядзеў так доўга ў цемнаце, нічога не робячы! Не, хамяк павінен нешта зрабіць, каб павесяліць у гэты сонны папалудзень, нездарма ж я дзеля яго саступіў Эдзі месца каля акна!

Абшукваю вачыма купэ. У багажнай сетцы надмноў ляжыць бацькаў кій. Дастаю яго, соваю паміж туфляў Крысты, тычу пад лаўку. Гулка гудзе труба, і чуецца злоснае сыканне, якое даказвае, што я пацэліў не толькі ў жалеза. Хамяк — звярок смелы, зноў вылазіць на святло і атакуе кій. Сеўшы на заднія лапкі і ашчэрыўшы зубкі, ён спрабуе схопіць кій. Гэта вялізная жоўта-карычневая штука не палохае яго, але злуе, і ён шалее ўсё больш і больш. Гэта ж трэба так — маленькі камячок з мяса, тлушчу і зубоў збіраецца праглынуць метровы кій!

Я соваю палкай, чапаю хамяка — то галавы, то грукат, — як ён шалее ад злосці, як надзьмуліся яго зашчочныя мяшкі! Цудоўная гульня: я — маленькі бог! Я ўварваўся ў маленькі хамячыны свет з нечым новым. Але Максік не здаецца, не, ён зноў і зноў кідаецца ў бой з дагэтуль не бачаным страшыдлам. Ён не баіцца. А я літасцівы бог, хамяк і не падазрае, што адзін удар гэтым кіем, з якім ён так зацята змагаецца, — і яго маленькаму жыццечку канец. Я ж краваю яго лёгенька...

Потым апускаю палку. Максік не адразу разумее, што пагроза мінулася. Пярэднімі лапкамі, падобнымі на рукі, ён усё яшчэ лупцуе кій, дзярэ яго зубамі...

А кій спакойны, ён больш не хоча дражніцца. Паступова супакойваецца і хамяк, абнюхвае кій: ах, ды гэ-та ж усяго толькі звычайная палка, якую і есці нельга, колькі разоў ён натыкаўся на такія дзеравяшкі ў полі, яна нежывая, гэта не вораг! Хамяк пагардліва адварочваецца ад кія.

І вось ён, усё абнюхваючы, адпраўляецца ў падарожжа па купэ. Там, дзе можна, лавіруе паміж туфлямі, а там, дзе не, пералазіць цераз. Усе моцна спяць. На дарозе то там, то тут хамяк знаходзіць крошкі хлеба ад нашага сняданка. І кожны раз ён спачатку абнюхвае іх, а пасля адпраўляе ў зашчочныя мяшкі.

Пасля таго як бог у маёй асобе ўвагнаў хамяка ў гнеў, мне ўжо хочацца яго накарміць, бо ён, напэўна, галодны. Але Максік далёка ад мяне, у другім канцы купэ, каля бацькі. Я напружана сачу: што ж ён цяпер будзе рабіць, бо выцягнутыя ногі бацькі ўтвараюць бар'ер.

Спачатку Максік абнюхвае бацькавы чаравікі. І хоць ён стаіць да мяне спінкай, я бачу, якая агідная яму — вакса. Крыху павагаўшыся, ён паварочваецца да штаноў. Яны яму здаюцца больш сімпатычнымі; можа, нагадалі яму ўсю тую мяккую і пушыстую ўсячыну, якой яго хамячыха нацягала ў норку на падсцілку. Тут мне перахапіла дыханне: хамячок, здаецца, збіраецца шмыгнуць у цёплую цёмную нару бацькавай калашыны, але не, Максік перадумаў. Ён лезе на нагу. Я, канечне, думаю, што ён толькі хоча адолець перашкоду, каб дабрацца да граніц сваёй дзяржавы. Але Максіка апантала ідэя вышыні: ён караскаецца ўгору па бацькавай назе.

Як шкада, што Эдзі спіць, што, апрача мяне, ніхто не бачыць гэтай карціны і мне няма з кім падзяліцца лішкам пачуццяў. Ніхто ж пасля веры не дасць, што Максік лазіў па бацькавых штанах, зноў скажуць, што выдумляю. Але ж ён лезе! Сярод белага дня, пры ясным сонцы — ніякай тут выдумкі — хамяк лезе па бацькавай назе, па назе камергерыхтрата! — праўда, крыху танклявай!

Бацька наогул спіць чуйна, і, хоць ён яшчэ не прачнуўся, але відаць, што казытка патрывожыла яго сон: ён перастаўляе нагу — з выцягнутага становішча ў вертыкальнае. Максік ледзь быў не сарваўся, але яго

кіпцікі моцна ўчапіліся ў сукно, ён ціха сядзіць, не разумеючы, што, зрэшты, здарылася.

Потым працягвае ўзыходжанне. Яму ўдаецца скарыць адвесную сцяну каленнай чашачкі, і вось ён ужо пераводзіць дух на каленным плато. Ён азірае ландшафт, які адкрыўся перад ім. Цяжка сказаць, ці спадабалася яму панарама, ва ўсякім разе, цікаўнасць і прага пазнання яшчэ не патолена. І ён ідзе далей.

Абедзве рукі бацькі мірна пакояцца на каленях. Гэта маленькія і далікатныя рукі, яны вельмі падабаюцца мне. Ні разу я не бачыў іх бруднымі, пазногці заўсёды адпаліраваны; а мае рукі падобны на лапы, і — дзе там да паліроўкі! — каб хоць чыстыя былі... Магчыма, увагу хамяка прыкавала белізна гэтых рук, магчыма, пярсцёнак-пячатка з прыгожым чырвоным каменем, на якім выгравіраваны наш радавы герб, — пярсцёнак дастаўся бацьку ў спадчыну. На чатырох гранях — крук для падвешвання катла, садовая альтанка, да якой вядзе рад дрэў, авечыя нажніцы і вартавая чапля з каменем у левай лапе: калі чапля засне, камень выпадзе, ударыць па правай назе і разбудзіць.

Ну вядома, хамяка вабіць пярсцёнак. Хамяк падбіраецца да рук, некалькі хвілін разглядвае іх, задзірае пысак і прабуе пах, пасля апускае носік і абнюхвае руку. Рука крыху адхіляецца ўбок. Бацька адчуў дотык носіка і, мусіць, падумаў на муху.

Хамяк адразу прымае баявую пазіцыю, але рука зноў засынае разам з яе ўладаром. Нельга сказаць, што Максіку яна не падабаецца, ён яшчэ раз абнюхвае яе — рука зноў крыху адхіляецца, але хамяк залазіць на яе і заглядвае ў рукаў.

У гэты момант рука мяняе сваю пазіцыю і страсе Максіка. Хамяк падае на бацькавы калені. Рука ўсялякую наносіць два-тры ўдары, хамяк шыпіць і ўпіваецца зубамі...

Я імгненна закрываю вочы і пагружаюся ў глыбокі сон...

І чую, як бацька ўскрыквае:

— Што гэта?! Мяне ўкусілі! — І на ўвесь голас: — Што гэта? Ты адпусціш мяне, маленькая бестыя?!

Чую, як нешта плюхаецца на падлогу, чуецца піск Максіка, поўны яраснага пратэсту, і бацькаў здзіўлены голас:

— Хамяк! Тут, у купэ, хамяк! Дзякуй богу! А то я падумаў, што пацук...

Па шولاхах я здагадваюся, што сёстры і Крыста прачнуліся. Але я сплю сабе далей, спакойна пахропвае і Эдзі.

— Дзеці, дзеці, мяне ўкусілі! — кажа бацька. — Але гэта хамяк. Будзем спадзявацца, у яго чыстыя зубы, інакш у мяне будзе заражэнне крыві... Ды не, яго не відно, зашыўся недзе пад лаўку... Скажыце, вы не ведаеце, ці не браў з сабою Эдуард (Ого! Ужо Эдуард, а не Эдзі!) свайго хамяка? Толькі прашу гаварыць праўду!

— Эдуардаў хамяк? Не, тата, — кажа Іцэнпліц. — Не думаю. Ён збіраўся пакінуць яго геру Маркуляйту.

— Збіраўся, але ці сабраўся?

— Раніцай яны з Гансам бегалі ўніз, да Маркуляйтаў, — паведамляе Фітэ. — Але, можа, тата... Калі мы сядзелі адны ў купэ яшчэ на вакзале, без цябе, Эдзі з Гансам усё нечагась шалталіся!

(«Ах ты ябеда, ну пачакай жа ў мяне! Вось прыедзем у Грааль, я табе накідаю ў кудлы ваўчукоў!»)

Бацька задумаўся — нездарма ж ён быў калісьці следчы.

— Эдзі на вакзале ўвесь час рабіў выгляд, што падрапаў руку і хаваў яе пад паліто... А тут, у вагоне, ні разу не паскардзіўся, — зусім на Эдзі не падобна!

— Ведаеш, тат, Эдзі, мусіць, пабег наперадзе нас на перон... каб, канечне, схаваць яго тут у купэ, — падкінула паленца ў агонь Іцэнпліц.

(«Будзе і табе, паклёпа! От ужо каму пакладзём на бутэрброд дажджавога чарвяка!»)

— Ён, — падсумоўвае бацька. — Падазрэнне, мяркуючы па ўсім, абгрунтаванае.

Павысіўшы голас:

— Эдзі!

Эдзі храпе.

— Эдзі!!

Храпе.

— Эдзі!!!

Храпе.

— Іцэнпліц, раскатурхай яго. Можаш наступіць яму на нагу, не бойся. Як баліць палец...

Бацькаў голас яшчэ гучней:

— А ты, сыне мой Гансе, не плюшчы хітрых вочак! Я ж бачу, не спіш, у цябе дрыжаць павекі!.. Ну што, Ганс? Эдзеў хамяк?

— Які хамяк? — пытаюся і соладка пазяхаю.— А што, хамяк тут? Во файна!

— Папярэджваю цябе, Ганс! — ласкава гаворыць бацька.— Не спрабуй хлусіць, манюка з цябе заўсёды быў нікудышні, калі толькі сам не верыў у свае выдумкі. А зараз ты не верыш.

— Але я і праўда нічога не ведаю, тата! Хамяк?.. Я спаў...

Дзякуй богу, выручыў мяне Эдзі. З крыкам, у якім скамбінаваліся боль і злосць, ён выхапіўся з-пад занавескі.

— Ты што, здурэла? — накінуўся ён на Іцэнпліц.— Чаго шчыпаешся!.. Пачакай, я цябе як ушчыпну, дык...

— Эдзі! — строга сказаў бацька.— Эдзі, дзе твой хамяк?

Эдзі акінуў купэ спалоханым позіркам і прамаўчаў.

— Эдзі! — узвысіў голас бацька.— Я ў каго пытаюся? — дзе твой хамяк?.. Ён у Маркуляйтаў, як ты абяцаў маме, ці, можа... едзе за кампанію ў Грааль?

Эдзі чырванеў усё больш і больш. Ён скеміў, што нешта адбылося, але не мог сарыентавацца, на якую долю праўды яму можна прызнавацца.

— Эдзі! — цяпер ужо крыкнуў бацька.— Я ў цябе трэці раз пытаюся: дзе твой хамяк?!! Ты ж не будзеш ад яго адракацца?.. Вось падзівіся! — І бацька раскруціў з пальца акрываўленую хусцінку.— Эдуард, мяне ўкусіў хамяк... Ці не твой часам?..

— Тата, мой хамяк не кусаецца! — крыху збянтэжана паспяшаўся апраўдацца Эдзі.— Ён ніколі не кусаецца. Мяне ні разу! А Маркуляйт казаў сёння пра яго такую брыдоту, ён бы напэўна замарыў яго голадам. Гэта ж катаванне, дык я і падумаў...

— Эдуард! — сказаў бацька.— Сёння ты хлусіш не першы раз. Рука твая цэлая і здаровая, у купэ ты паляцеў не для таго, каб пільнаваць месцы. Я не раю табе ісці па гэтай дарожцы, гэта можа вельмі азмрочыць твае канікулы... Скажы шчыра, Эдзі: ты ашукаў нас?

— Ага, тата.

— Ты разумеў, што я не дазволю браць хамяка?

— Ага, тата.

— А трымаць яго ў скрынцы — гэта ці не катаванне жывой істоты? Падумай як след, Эдзі!

— Ага, тата, мусіць... Але ён заўсёды здаваўся мне такім задаволеным... як на хамяка, дак... Увогуле, яны ўсе крыху бурчаць...

— Мне ён задаволеным не здаўся, — сказаў бацька, глянуўшы на свой палец. — Даю табе пятнаццаць хвілін на акупленне ўсіх тваіх сённяшніх грахоў. Ты зловіш хамяка — не, не ўсе, адзін ты! — і на бліжэйшай станцыі выпусціш на волю. Мы якраз едзем па сельскай мясцовасці, і хамяку твайму хопіць задаволку...

— Тата, — узмаліўся Эдзі, — можа, я давязу яго да Грааля? Я хацеў злавіць яму самачку, яму не будзе так самотна...

— Адмаўляюся, — строга сказаў бацька, — адмаўляюся нават уявіць сабе нашу берлінскую кватэру ў выглядзе хамячніка. Розум адмаўляецца мой, адмаўляецца фантазія, уся мая істота рашуча паўстае супроць гэтага. Ты чуў, Эдзі! Пятнаццаць хвілін...

Бацька ўсеўся ямчэй, дастаў з кішэні «Тэгліхэ рундшаў» і схаваўся за газетай, як бы выключаючы гэтым усякую далейшую дыскусію.

Эдзі гэта зразумеў. Цяжка ўздыхнуўшы, ён нагнуўся пад лаўку і пачаў клікаць хамяка. Але Максік як анямеў, ён не хацеў адгукацца на голас гаспадара. Сляпы і глухі, як усё, што народжана ў зямлі, ён і не здагадаўся, што гэты голас упершыню прадвяшчаў яму нешта прыемнае: блізкую свабоду. Ён забіўся ў дальні куток, за ацяпляльную трубу і сядзеў там, як у непрыступнай крэпасці. Чулася толькі злоснае шыпенне.

Я моўчкі падаў Эдзі бацькаў кій. Эдзі торкнуў у кут, і шыпенне стала больш лютым. Потым хамяк пакінуў непрыдатную цяпер для абароны пазіцыю, але толькі для таго, каб заняць другую пад лаўкай на супраць, дзе сядзеў бацька. Нарэшце мы зразумелі, што бацькаў загад — Эдзі павінен злавіць хамяка — выканаць немагчыма. Паляваць на Максіка выйшлі ўсе, уключаючы бацьку.

Нялёгка шасці пасажырам у цесным купэ вагона лавіць маленькага раз'юшанага звярка, які, ашчэрыўшы зубы, носіцца з кута ў кут. Пагоня галоўным чынам вялася на каленях, што яўна не на карысць нашым дарожным гарнітурам, на якіх яшчэ раніцай не было ніводнай плямінкі.

Мама, калі вярнулася з суседняга купэ, падзяліла гэту думку. Яна ўскрыкнула ад жаху, разгледзеўшы нас, ахопленых азартам, у хмары пылу, з палкамі і парасонамі.

— Бацька!.. Іцэнпліц, устаньце! — усклікнула яна. — Фітэ, твая сукенка! Ганс, перастань... Эдзі... Крыста, што вы робіце?! Нас там яшчэ дзіва брала, за сцяной, што гэта тут за валтузня такая...

Пакуль мы палявалі, бацька ўсё растлумачыў маме. Яна глыбока ўздыхнула:

— Хлопчык, хлопчык, і вечна ты наробиш.

Цягнік заповоліў бег, спыніўся. Мы выглянулі ў акно: сасновы гай. Ніякай станцыі, маленькі хляўчук — і ўсё.

— Адчыняйце ж дзверы! — пачуўся нечы голас.

Дзверы адчыніліся.

— Глядзіце, каб ніхто не вываліўся! — папярэдзіла мама.

Але адзін такі вываліўся, і гэта быў хамяк, які атрымаў прыцэльны ўдар. Некалькі імгненняў ён быў заслонены ад нас прыступкамі вагона. Але тут жа мы яго ўбачылі зноў. Ён борздзенька перабег пасыпаную жоўтым друзам пляцоўку, на хвілінку спыніўся перад плотам, але адразу знайшоў пралаз...

Яшчэ раз мы яго ўбачылі, калі Максік ушалёстваў па адхоне ў бок лесу. Потым ён знік у верасе і жаўтазеллі, знік на свабодзе...

— Так, Луіза, — сказаў бацька, калі мы ад'ехалі, і зручней расцеўся ў сваім куце. — Цяпер можна і папалуднаваць. Нешта недзе я нібыта чуў пра смажаных куранят. Думаю, нас ужо нішто больш не ўзрушыць, калі, канечне, Ганс не прыхаваў дзе-небудзь сваіх трусоў...

Я гнеўна абурыўся.

— З вамі ніколі нічога не ведаеш наперад, — міралюбна сказаў бацька. — Самае лепшае — заўсёды чакаць горшага, а пакуль яго няма, цешыцца спакойнай

хвілінкай як незаслужаным шчасцем. Звычайна ж, Ганс, кожны летні сезон пачынаецца з твайго аварыйнага дэбюту!

ЛЕТНІЯ КАНІКУЛЫ

КАЛІ БАЦЬКА КАЗАЎ: НЕ ХВАЛІ ДЗЕНЬ ДА ВЕчара, маючы наўме, што сёе-тое з прыкрых нешанцовак я маю ў рэзерве, дык апасенні яго мелі пад сабою грунт. Бо яно і праўда: мне змалку нядолілася, як заклятаму якому. Як рэдка каму, мне было наканавана спатыкацца на роўным месцы, падаць там, дзе другога сілком не ўкладзеш. Калі б выпала каму зламаць нагу, лежачы ў ложку, дык гэта быў бы я!

Памятаю, ехалі мы аднаго разу на летнія канікулы, і суседам нашым па купэ быў нейкі спартсмен-рыбалоў. Бацька, які пасля судовых папер жыва цікавіўся ўсімі праявамі жыцця, падбухторыў таго расказаць нам пра сваё захапленне. Той ахвотна клюнуў і пайшоў і паехаў, як святы Пятро, не разбіраючы дарогі. Рыбіны, якія ён шморгаў з вады, былі з руку і па ходу расказу яшчэ больш распухалі, таўшчэлі, даўжэлі і з ціхамірных насельніц рэк і азёр ператвараліся ў крыважэрныя страшыдлы з во такімі зусікамі!

Бацька быў удзячны слухач такіх самахвалаў, а іх байкі прымаў з паблаглівай ухмылачкай. Ён і сам быў не без граху: любіў часам датачыць, дзе і не вяжацца. Расказваючы розныя анекдоты, пагудкі, смешныя бязглуздзіцы, ён ніколі не чапляўся за поўную дакладнасць. Колькі мы ні слухалі, яго гісторыі ніколі не паўтараліся ў адной рэдакцыі. Голая праўда была бацьку толькі сыравінай, з якое ён ляпіў свае творы.

Гісторыі ўскладняліся, абрасталі падрабязнасцямі, у іх узнікалі нечаканыя загібы, тонкія нюансы, новы сэнс. Але калі яны змяняліся настолькі, што, як тыя паўфунтовыя шчупакі рыбалова, ператвараліся ў кітоў, тады хто-небудзь з сям'і крычаў: «Порхаўка!» І ўсе хорам: «Зараз лошне!» — і клаліся ад смеху.

А ўсё таму, што аднаго разу ў Гарцы на прагулцы мы надыбалі на вялізныя-вялізаныя порхаўкі. Гэта

былі дзівосныя грыбы, самыя вялікія — ну, далібог, не раўнуючы як галовы! Але калі бацька пачынаў расказваць, іх распірала і распірала, і «галавы» ўжо не хавала для параўнання. Спытана порхаўкі былі з гарбуз, потым ужо з добрыя такія гарбузкі. Калі ж бацька з сур'ёзным тварам заявіў, што ён наступіў на порхаўку і праваліўся ў яе па калені, калі ён абмаляваў, як бездапаможна стаяў у непрагляднай хмары жоўта-зялёнага пылу, якая на некалькі хвілін цалкам схавала яго ад сямейства, вось тут і выскачыла слова «порхаўка» як сімвал бацькавых выдуманак!

Бацька слухаў наш хор спакойна, з усмешкай. Перабольшванне ў нявінных расказах было адзіным экscэсам, які дапускала яго фантазія. «А чаго вам яшчэ трэба?! — пытаўся ён весела. — Шкоды ад гэтага ніякай, а забавы шмат. Порхаўкі з дзіцячую галаву — не вялікае дзіва, а вось такая, каб у яе праваліўся чалавек, гэта, скажу я вам, — штука!»

Але калі бацька сам даваў волю сваёй фантазіі, дык ён з выразам самага глыбокага даверу ўмеў слухаць любую небывальшчыну. Наш рыбалюў таму і шчыраваў, што займеў такога слухача. Ён дастаў свой чамаданчык і пачаў паказваць нам штучных мушак і бліскучых рыбак, якіх ён закідваў замест чарвякоў і жыўцоў. І бацькі і мы ахалі, разглядаючы гэтыя бліскучыя самаробкі. Найбольш падабаліся мушкі — як жывыя. Праўда, яны зусім не былі падобныя на хатніх мух; зробленыя з маленькіх птушыных пёрак, яны больш нагадвалі стракатых калібры з той розніцай, што пад яркімі пёркамі ў іх былі схаваны па тры-чатыры серабрыстыя сталёвыя кручкі з зазубрынамі.

Мухі пераходзілі з рук у рукі — і што ні муха, то больш дзівосаў, — мы наперабой хвалілі, каму якая спадабалася. А рыбалюў тым часам расказваў, што ён закідае мушак так, каб яны ляцелі над самай вадой ды яшчэ і брунжалі. Рыба выскаквае з вады — хап мушку, а мушка — хап рыбку, і рыбка — у вядзерцы, па-зя-хае.

Халера яго ведае, як яно так сталася, але стракатая мушка прыняла за рыбу і мяне, я таксама хапнуў кручок! Прыгожая муха з чырвонарудымі пёркамі ўпілася кручкамі ў мякаць вялікага пальца. Як на якое дзіва, я ўтаропіўся на справу рук сваіх. У першы мо-

мант я не так адчуў боль, як атарапеў: як магло такое здарыцца! Я ж і падумаць нічога такога не падумаў...

Але тут мама заўважыла маю разгубленасць і тое, якім асталопам я глядзеў на муху на пальцы, і спалохана войкнула:

— Хлопчык мой, што ты нарабіў?! А божачкі вы мае, а што ж гэта зноў з табою!

Мамін вокліч прыкаваў да мяне агульную ўвагу. Бацька ўрачыста абвясціў:

— Я ж так і ведаў! Надта ж бо спакойна пачаўся гэты дзень. Табе баліць, Ганс? Паспрабуй пацягну, можа, ён неглыбока засеў і адразу выйдзе!

Але рыбалоў запратэставаў:

— Не, не, не цягні, не выйдзе! Муху можна толькі выказаць. На кручку завусені. Во, і засела на добры сантыметр!.. І як табе так собіла, хлопча, і як дацякло?..

— Сам не ведаю! — сціпла адказаў я і ўсё-такі лёгенька крануў муху. Адразу забалела мацней, зазубрыны, мусіць, упіліся яшчэ глыбей.

— Выказаць? — спытаў бацька. — Але ж гэта трэба, каб зрабіў урач.

— Вядома, але нам яшчэ пяць гадзін дарогі, і наўрад ці хлопчык так доўга вытрывае з мухай на пальцы! Скажы, хлопчык, ты ж смелы хлопчык, ці пацерпіш ты да дзядзечкі доктара?

Пачуўшы гэты зычлівы, але нехлямяжы заклік, я ў момант страціў усю сваю мужнасць. І муха забалела...

— Не! — сказаў я, ужо гатовы да плачу. — Я не выцерплю! І рэзаць не дамся! Хай гэта дурная муха сама злезе! Я больш не магу!

— Ганс! — строга сказаў бацька. — Ты ж не будзеш плакаць? Не, плакаць ты не будзеш! Я гэта ведаю! Ты — смелы хлопчык!

Гэта быў край. Я заплакаў уголас і кінуўся маме на шыю.

— Я не смелы хлопчык! Не хачу быць смелым! Я хачу, каб дурная муха злезла!

(Павінен напамінь, што было мне дзевяць год.)

І вось пачаліся шумныя дэбаты паміж «вялікімі». Найлепш, вядома, было б сысці на бліжэйшай станцыі і звярнуцца да ўрача. Але бацька ўпёрся: нельга ж, каб усе сямёра пакінулі купленыя месцы ў канікуляр-

ным цягніку — ён быў упэўнены, што пры такім на-шэсці адпускнікоў мы не дастанем білетаў ні сёння, ні заўтра. Мама была за тое, каб я пацярпеў з мухай да нашай станцыі.

Але я ўжо не плакаў — я верашчаў, я заходзіўся, я сінеў, я канчаўся — і наўрад ці можна было дачакацца нашай станцыі. Калі б дарослыя менш спагада-лі і не рабілі з той мухі немаведама чаго, як з мяне мужчыну, дык чаму б? — пасядзеў бы, пацярпеў бы і да станцыі, што мне, шкода? Але, як толькі я зразу-меў, што сталася нешта вельмі нядобрае, тут мне і за-балела, тут маю смеласць як вылізала... Я загар-лаў!..

Заставаўся адзін ратунак: паслухацца мудрай па-рады прымаўкі: «Была б у хаце швайка, падсвінка нейк прыдушым», — і прыступаць да аперацыі. У такіх практычных справах бацька быў як дзіця малое: з ад-наго боку, ён баяўся заражэння крыві, з другога — хацеў спачатку высветліць юрыдычную праблему: як паставіцца рыбалоў да «псавання ягонай маёмасці ў выглядзе зазубранай мухі».

Рыбалоў адрокся ад іску поціскам плячэй і падаў маме вялікі нож з чаранком з аленевага рога.

— Бярэ, як брытва! Рабіце надрэз адразу, каб глы-бей! А то будзе адна пакута!

Гэты кансіліум над самым вухам пацыента прывёў да таго, што мой плач зайшоў у лямант. Я схаваў ру-ку, я не даваўся. Усе ўгаворы пайшлі намарна... Ані прыступу... Я аж гізунты рваў...

— Але ж ты добры хлопчык, Ганс, — спрабавала падласціцца мама. — Пабаліць, можа, крышачку, і не будзе табе гэтай штукі!

— Я ведаю, што ты мужны, — гнуў сваю лінію бацька. — Трэба толькі захацець, Ганс.

— Калі ты дасі выразаць муху, я падару табе свой нож, — паабяцаў рыбалоў. — Такого добрага нажа ў цябе напэўна не было ніколі.

Лямант прыціх, праз смугу слёз я скасавурыўся на аленевы чаранок.

Але ў бацькі гэта тузанула педагагічную жылку.

— Не, — запярэчыў ён. — Вы вельмі добры чалавек, але ж так нельга. Па-першае, такі нож, я б сказаў на-ват кінжал, у руках майго сына ўяўляў бы пагрозу

грамадскаму парадку. Па-другое, педагогіка не дапускае, каб дзеці выконвалі за ўзнагароду тое, што дыкуюцца адчуваннем абавязку.

Зноў лямант.

— Ганс! — сказаў бацька. — Ты ведаеш свой абавязак! Цяпер твой абавязак — быць мужным. Сваёй нязграбнасцю ты сам спрычыніў свой боль, сам павінен яго і перацерпець.

Я вішчаў, як пад швайкай.

— Я сам выму муху! — рашуча заявіў бацька, але пры гэтым увачавідкі пабялеў. — Дай сюды палец, Ганс! Я хачу, каб ты даў мне палец! Каму я сказаў, дай сюды...

Рыбалоў быў глыбока пакрыўджаны, што бацька так энергічна адхіліў яго велікадушны дарунак. Напэўна, яму нялёгка было б расстацца з нажом.

— Не дасць ён вам рукі, — крыху з'едліва сказаў ён. — І я б не даў. Бо чаму, зрэшты, ён не павінен атрымаць узнагароду? Мы ж таксама бяром, калі робім што-небудзь добрае.

Ад лабай атакі бацька пахіснуўся, але ўстаяў.

— Абавязак не купляецца, — сказаў ён урачыста. — Ганс, зараз ты дасі мне свой палец...

А я і не шманаў. Я адчуваў слабасць бацькавай пазіцыі. Тут, у цягніку, пры спадарожніку, які яўна ўзбунтаваўся, бацька не ўкладзе мяне на аперацыйны стол. І я не здаваўся, я толькі ўпарта глядзеў на яго і крычаў...

Бацька бездапаможна зірнуў на мяне і сказаў крыху пакрыўджана:

— Ну і добра, сядзі сабе са сваёй мухай, калі табе падабаецца.

І адкінуўся на біла лаўкі.

Некалькі хвілін у купэ панавала маўчанне. Толькі я ціха ўсхліпваў. Адхіляючы хірургічныя паслугі, я не ўлічыў, што муха сама з пальца не зляціць.

Вось тут мне якраз і забалела. Параненае месца пачырванела і прыпухла. Як часта ў жыцці я задумваўся: чаму я спачатку сапсую ўсё, а потым толькі даходжу розумам да сутнасці. Я заўсёды кіраваўся першым імпульсам, а пазней, стоячы над грудай развалін цярпліва разважаў.

Маці пяшчотна шапнула мне на вуха:

— Сынok, давай пойдзем «туды». Можa, разом і выцягнем.

Гэта ўжо быў ратунак. Але гонар не дазваляў прыняць руку дапамогі адразу. Мамае прыйшлося доўга мяне ўгаворваць, перш чым я згадзіўся на тое, чаго мне самому вельмі хацелася. Пры поўным маўчанні ўсяго купэ мы ўсталі і пайшлі «туды».

— Ну, садзіся і сядзі роўна, не круціся, — сказала мама. — Бо стаяць абаім тут цесна. А цяпер дай мне як след аглядзець тваю руку. Трэба ж нам ведаць, як да яго падступіцца, да кручка гэтага, каб табе не балела.

— Там аж чатыры кручкі! — падкрэсліў я цяжкасць ранення. — І кожны так рэжа, так рэжа, мам!

— Дзіва што, — паспачувала мама. — Мне было б лепш, каб гэтая штука ўпілася ў мяне, а не ў цябе... Ну як табе, хлопчык? Можa, зробім адным чыкам?..

Я недаверліва паглядзеў на маму. Потым сказаў рашуча:

— Рэж, мам, рэж! Але не адразу глыбока! Я пабачу, ці можна цярэць.

— Лепш бы, можa, сынok, — засумнявалася мама і баязліва паглядзела на нож у руцэ, — каб адразу — раз, і ўсё...

— Не, спярша толькі крышку! — загадаў я. — Я ж не ведаю, можa, я яшчэ і не дамся, калі моцна забаліць...

Мама нясмела прыставіла нож да пальца. Я заплюшчыў вочы і зноў лыпнуў, як толькі лязо дакранулася да скуры. Мама глыбока ўздыхнула і разнула.

— Вой-я-ёй! — завішчаў я і адхапіў руку.

— Сынok, я ж толькі драпнула, — спалохалася мама.

— Але ж як баліць! — я цікаўна паглядзеў на разрэз, з якога кропля па кроплі сачылася кроў. А ў душы я нават здзівіўся, што зусім і не забалела. Для пробы я пацягнуў муху. Але яна як села, так і засела. Вось калі я пацягнуў, тады і забалела. — Разні яшчэ разоk, мам! — літасціва згадзіўся я. — Але зноў толькі крышку.

Мама моўчкі ўзяла маю руку, прыставіла нож і адвяла яго.

— Не магу, сынku! — ўсклікнула яна ў распачы. —

Не магу я так, пакрышачку! Альбо давай адразу як след, альбо... Інакш я не магу.

Яна ўся аж тварам зблела.

— Давай нож сюды! — сказаў я. — Я змагу. Калі сам сябе рэжаш, баліць напаўменш.

Я ўзяў нож, прыставіў яго да пальца і, адчуваючы, што мама з сумненнем сочыць за мной, разануў на самай справе. Як горка я памыляўся, калі думаў, што рэзаць сябе самага — лягчэй!

Баліць у дзесяць разоў больш! У сто разоў! А можа, і ў тысячу! А кроў дудкай б'е і цячэ ровам! Апрача таго, цяжэй адважыцца — самому сабе прычыніць боль, прасцей падставіць руку пад нож.

Але я сам сябе злавіў і цяпер, седзячы на вечку унітаза, распорваў сабе палец. Кожны кручок выкалупваў паасобку. Кроў залівала рану, і яе ўжо нельга было разгледзець. Але я пацягваў за муху, і востры боль у тым месцы паказваў дакладна, дзе засеў кручок і дзе трэба рэзаць.

Мама даўно ўжо не магла глядзець на гэтую муку. Яна прачыніла акно і адвяла вочы. І час ад часу толькі распачна пыталася:

— Ну як, яшчэ не дастаў?

А я толькі пакрэктваў у адказ.

Пада мною ў пуштаце са свістам праносіліся рэйкі, грукаталі стрэлкі, праз адчыненае акно чулася брунжанне тэлеграфных правадоў, а я сядзеў і са злосцю і болям калупаў свой палец. Гэта быў узор гераічнай баязлівасці. Што меў я адзін раз разрэзаць глыбока і сцярпець імгненны боль, дык я раздзяліў яго на сто доўгіх порцый. І баязліва і адважна!

Але вось нарэшце! Апошнім намаганнем я зняў муху з якараў!

— Вось, выцягнуў, мама! — сказаў я, і мне тут жа зрабілася дрэнна.

Потым я з усімі сядзеў у куце і пакрысе ачуньваў. Пра маю асечку не кукарэкалі. Толькі час ад часу чый-небудзь цікаўны позірк спыняўся на забінтаванай руцэ, потым на мне. Рыбалоў дачакаўся, калі мы вернемся, і пры першай жа нагодзе панура развітаўся і сышоў з пезда, а можа, проста перасеў у іншае купэ.

Бацька, здаецца, не сказаў ні слова, затое купіў мне каньяку, з чаго я заключыў сабе, што ён задаво-

лены мною. Сёння я, канечне, разумею, што не адзін толькі мой гераізм даў яму падставу парадавацца за мяне. Я ж, дзякуй богу, не мог піць той яго каньяк, інакш мне стала б і праўда дрэнна.

Гэта была адна з маіх дарожных аварый. Без іх, лёгкіх і цяжкіх, не абыходзілася ніводнага разу. Як ні шкадавалі мяне мама з татам, яны ўсё-такі пачыналі верыць, што ўсе мае нягоды — нябёсаў насланні.

Аднаго разу паехалі мы на лета ў Ной-Глобзаў, яшчэ не адкрытую берлінцамі ў дрымучым лесе вёсачку, але пакінутую ўжо ранейшымі насельнікамі — гутнікамі. Была яна крыху наўзбоч ад Штэхліна; да яе вялі вузкія, амаль зусім зарослыя лясныя дарогі.

Гэта быў самы закінуты, самы пустэльны і самы прыгожы закутачак — нешта лепшае і ўявіць сабе нельга. Тут можна было гадзінамі хадзіць па-над морам па сцэжках і не сустрэць ні чалавека, ні слядоў яго пасялення. У адным месцы быў запушчаны прычал, які далёка заходзіў у мора. Мы вельмі любілі на ім сядзець; зверху дубцамі паролі крабаў, якіх шмат капашылася на глеістым дне. Часам які-небудзь вельмі ўжо злосны чапляўся за дубец, і мы яго выцягвалі на свет божы.

Сёстры, бывала, наробяць віску і наўскач ад «брыдкіх палохалаў»; а мы, хлопцы, неўзабаве набілі руку хапаць крабаў за «талію», гэта значыць, пад ключнямі, каб тыя не цапалі за пальцы, — і неслі ў кошыку дамоў. Дома за вячэрай імі ласаваўся бацька. Сам я ў той час не адважваўся каштаваць іх, хоць і чырванеліся яны ў месцы вельмі апетытна. Пазней мяне спакусілі спачатку ракавыя шыйкі, а потым і крабы. Сёння ж ем — толькі падай ды падай, але, на жаль, падаюць рэдка...

Дом, у якім мы жылі, быў увесь, з чатырма пакоямі і кухняй, здадзены нам. Бацька зняў яго, напэўна ж загадзя не агледзеўшы. Гаспадара я не памятаю, але наўрад ці ён у той час быў у вёсцы, інакш нават наш далікатны бацечка ўзбурыўся б. Пафарбаваны ў жоўтае дамок, абапал дзвярэй якога было па два акны, а перад фасадам расло некалькі старых ліп, глядзеўся даволі прыгожа; а тое, што ўсе канікулы мама будзе адна гаспадыняй на кухні, радала найбольш.

Але першую ноч у гэтым доме я не забуду, колькі

на свеце буду. На дварэ разветрылася і ўхлёстваў дождж, і вось, ужо ўтульна разлёгшыся ў ложках, мы заўважылі, што расхлябілася не толькі на дварэ. Са столі спачатку закапала, потым паліло спарней, і неўзабаве з усіх пакояў пачуліся дзіцячыя крыкі:

— Мама, мне капае на твар!.. Мам, я ўжо мокры!..

З кухні назвалакалі місак, каструль, аднак, ці ж гэта ратунак у добры дождж! Бо расстаўленае на коўдры і пухавікі начынне кулялася куды папала, як толькі хто, задрамаўшы і забыўшыся, шчасліва выцягваўся. І тут зноў крык!

Акрамя таго, мы аказаліся зусім не без падсуседаў, больш таго — нас была мізэрная меншасць. Як толькі мама пагасіла свечкі, з усіх нор і дзірак дружнымі табарамі палезлі мышы і пацукі і пачалі шныпарыць і гойсаць па ўсіх пакоях, не зважаючы — ці хто спіць, ці дрэмле. Здавалася, яны хацелі праверыць кожную рэч, якую мы прывезлі, не баяліся нас, скакалі і сігалі па ложках. І ўсё гэта пад злавеснае шапаценне гардзін на вокнах, бо вецер — не мы, вецер свабодна арыентаваўся ва ўсіх шчылінах і дзірках у сценах, дыханне буры даставала нас і ў ложках...

У фінальнай сцэне ўсё выглядала так: мы сядзім, абклаўшыся падушкамі, пападтыкаўшыся коўдрамі, дзверы ў пакоях на ўсю сцежу, каб можна было абменьвацца ўражаннямі і добрымі парадзімі. Каля кожнага запалена свечка (электрычнасці ў Ной-Глобзаве яшчэ не прыдумалі), у кожнага над галавой растапыраны парасон, па якім рытмічна тукаюць кроплі. А на кожным пухавіку горкай складзены цяжкія снарады. Як толькі дзе-небудзь зашабуршыць — туды і ляціць снарад; потым каго-небудзь з нас, хлопцаў, камандзіраваці сабраць усе рэчы і разнесці іх па пазіцыях для далейшага ўжытку.

З таго часу я ні разу не быў у Ной-Глобзаве, але чуў, што ён стаў курортам з усім навамодным камфортам, які толькі бывае. Сумняваюся толькі, што каму-небудзь з берлінскіх хлапчукоў выпадзе шчасце перажыць там такую вясёлую, прыгодніцкую ноч, як нам, падшыванцам.

На раніцу — дзякаваць богу, дождж перастаў — бацька, якому ноч здалася менш пацешнай і вясёлай, рушыў у краму. Вярнуўся з гіпсам і пустымі бутэль-

камі. Бутэлькі дробна пабілі, перамяшалі асколкі з гіпсавай кашай і гэтым квэцалам замазалі ў доме і знадворку дзесяткі мышыных і пацучыных нор.

— Гіпс пацук перагрызе,— паясніў мне бацька,— а вось шкло — няхай, на здароўе!

А як надсцілалі дзіравы дах, я ўжо не памятаю.

Мы доўга глядзелі, як бацька калупаецца з непрывычнай яму працай. Памятаю, мне вельмі падабалася, што, бач, ён і гэта ўмее. Шкляное крошыва на пацучыныя зубы — гэта, ведаеце, трэба даўмецца! Не, бацька ведаў і ўмеў усё на свеце!

Нагледзеўшыся ўдосыць гэтых дзівосаў, мы пашыбавалі адкрываць ненаселеныя землі — самая-самая забава першага дня канікулаў на новым месцы. Падрасавалі спярша няўроблены палетак за домам, дзе так дурманіў дух лета і сонца,— там расло мора сухалюбікі з рэзкім, як чаборным, пахам. Потым вылезлі на ўзлесе і на гэтым узлесе знайшлі нешта фантастычнае: нейкі гібрыд альтанкі і садовага павільёна, прымітыўную, паўразваленую будыніну, як нарочна прыдуманую пад разбойніцкі замак.

Усярэдзіне было змрочна і сыра (і брудна); усе мы ўселіся на ўслон і ў адзін голас пастанавілі, што канікулы гэтым разам «грандыёзныя». А што яшчэ будзе, што яшчэ будзе!..

Каля ўслона ляжаў вялізны замшэлы жарон. Раней ён, мусіць, быў тут замест стала, але пень, на які яго ўзбатавалі, струхлеў, і цяпер жарон вылежваўся на зямлі. Даволі-такі вялікая і цяжкая камянюка, не менш метра ўпоперак, але гэта толькі падмацавала нашу думку, што жарон як сумысля так створаны, каб яго качаць. Ад разбойніцкага замка ішоў пахілы адхон да нашага дома, там каля сцяны поркаўся бацька, адгэтуль гледзячы — зусім драбнюткі. І мы падумалі: як хораша будзе дакаціць жарон аж туды!

— А там знойдзем вялікі пень, усцягнем на яго жарон, і ў нас будзе стол пад самымі дзвярыма — вечарам добра гуляць на ім у «альма-сальта»!

Праграма была прынята на ўра! Усім гамузам паставілі жарон на рабро і пакацілі да дзвярэй. Гэта ўжо ішло лягчэй. Іцэнпліц і Эдзі папіхалі ззаду. Фітэ пасабляла з аднаго боку, я — з другога. Пад дзвярыма быў парожак. Жарон, коцячыся, напнуўся, пахіснуўся і...

— Трымай, Ганс! — крыкнулі ўсе разам.

Але калі падае жарон вагою кілаграмаў пад восем-дзесят, дзесяцігадовае хлапчо яго, ясна, не ўтрымае. Жарон упаў, упаў і я, а калі сітуацыя праяснілася і шум улёгся, выявілася, што жарон ляжаў пластам і прыціснуў мне руку. Хай сабе і не руку, а толькі пальцы, але сваімі сіламі я не мог вырабіцца.

— Ратуйце! Ратуйце! — закрычаў я. — Вой, не магу! Пальцы ўшчаміла!

Мае мілыя сястрычкі з братам аб'яднанымі сіламі маглі б, вядома, падняць камень, але, нарабіўшы ліха і ўбачыўшы мой раскислы ад болю твар, яны перапалохаліся. Першы збурыўся бегчы Эдзі. За ім падмялася і Фітэ. А Іцэнпліц яшчэ паспела пашкадаваць мяне: «Вой, Гансік, мілы!», пагладзіла па плячку — і вось ужо ўсе трое ў дзікай паніцы наўскапыта пручь упрочкі, толькі шалахцяць кусты зялёныя... І зноў цішыня ў прыродзе!..

А я курчыўся каля жарона і свабоднай рукой спрабаваў падняць яго, каб вызваліць пальцы. Балела так, што аж млела; кожны, каму калі ўшчамляла пальцы ў дзвярах, дасць мне веры. І з кожнай хвілінай балела больш і больш.

Я меў поўнае права крычаць на ўсё горла, і я крываўся сваім правам, як на ражон насаджаны. Хаця мне ў маім праметэўскім становішчы не было відаць бацькі, ён быў мой апошні шанц: я спадзяваўся, што бацька пачуе мой галас. І праўда, ён прыбег адразу. Не кажучы ні слова, бацька адным рыўком падняў камень, вызваліў мяне, падхапіў на рукі і, дрыготкага, прытуліў да грудзей. Потым пяшчотна ўзяў маю руку ў сваю.

— Бедны мой хлопчык, — сказаў ён. — Які жах... Паплач, паплач слёзкамі, крычы, не саромейся, табе цяпер можна... Божа мой, хацеў бы я ведаць, і чаго гэта доля твая такая горкая, і за што цябе лёс так карае?..

Я паглядзеў на яго і праз слёзы ўбачыў, што і сам ён вось-вось заплача, а твар яго белы-белы. Я раптам адчуў, што бацька вельмі шкадуе мяне, і шкадуе, мусіць, зусім не так, як іншых дзяцей, за ўсё мае гароты, вялікія і малыя, — бо, што дастаецца цяжка, тое даражэй за дармовае.

— Вой, як баліць, аж-аж... тата,— сказаў я.— Але я больш не буду плакаць.— І раптам спалохаўшыся: — А пальцаў не адымуць?

— Вядома, не! — супакоіў мяне бацька.— Праўда, вось гэтыя тры пазногцікі,— бач, як пасіненлі, яны злезуць. Але думаю, вырастуць яшчэ лепшыя. А ты бачыш, як яно ўсё ўкладваецца,— загаворваў мяне бацька, тым часам непрыкметна ведучы дадому,— ты ўшчаміў правую руку, Ганс! А гэта вельмі кепска для цябе ж, бо цяпер ты не зможаш заняцца на канікулах урокамі, вось дзе бяда дык бяда. Бяда не пальцы, самая бяда — гэта што ўрокі!..

Я зноў скасавурыўся на бацьку. Убачыўшы хітрыя маршчынкі каля яго вачэй, я, хоць і вельмі балела, не мог не заўсміхацца.

— І праўда, тата, што бяда, то бяда, жахоцце цэлае,— сказаў я, ужо смеючыся ўголас.— А мне так хацелася гадзінкі тры ў дзень пасядзець за кніжкамі.

— Шкада, шкада, але што тут парадзіш,— сказаў бацька.— Адна надзея, што ты перажывеш гора як мужчына.

І бацька стрымаў слова. Хаця рука мая загоілася тыдні праз два, я за ўсе канікулы ручку ў рукі не ўзяў. Затое сёстры і брат... Бацька словам не заікнуўся, каб папытаць іх, ці не маюць яны якога дачынення да майго няшчасця,— мусіць, ён бачыў, як яны гізавалі цераз карчэўе... Вось яны ў тых канікулы папасядзелі над сшыткамі і кнігамі — і не таму, што былі вінаватыя (вінаватыя мы былі ўсе аднолькава), а, бадай, за свае ганебныя лататы.

У параўнанні з тым жаронам мой сёлетні дэбют у Граалі быў дзіцячай забаўкай. Проста я, можа, ці не занадта шпарка разбегаў вакол дома, а за вуглом было якраз адчынена акно; як і ў кожным сялянскім доме, аканіцы тут адчыняліся на двор, а не ўсярэдзіну, як у гарадскіх дамах. Да таго ж акно гэта было зашчэплена на ветравы кручок.

Дык вось: я выскачыў з-за вугла, а на ўзроўні майго лоба аказаўся шырокі ніжні брусак аконнай рамы, так званы сцёкавы карніз. Шыбіна са звонам пырснула ва ўсе бакі, але кручок атаку вытрымаў, а сам аграсар упаў павержаны на зямлю, дзе праваліўся мінулы са тры, не ведаючы, дзе ён, што з ім; хто яго так...

І нож прыкладвалі, і сякеру, а гуз рос і рос. Цэлае лета мяне называлі — «рагаты Ганс».

— Калі сёлета толькі гэтым і абыдзеца, — сказаў бацька маме, уздыхнуўшы, — буду дзякаваць пану госпаду богу, садзецелю нашаму літасціваму!

І калі не схібіла мая памяць, дык у тое лета гузякай і абышлося. Ніякіх іншых канфузаў я не прыгадваю.

У першы ж вечар пасля прыезду бацька пайшоў з намі да мора, а мама з Крыстай засталіся слаць пасцелі. Было яшчэ светла, і мы з радасным гікам гойсалі па прасёлку каля засеянага палетка, рвалі чырвоны мак і блакітныя валошкі, ружовы куколь і белы серпарэзнік. Мы былі дзеці вялікага горада, нам здавалася дзівоснай раскошай і раскошным дзівам, што ўсё гэта расло «за так», што не трэба нікому плаціць.

Бацька тым часам няспешна ішоў па дарозе, а мы то забягалі наперад, то адставалі. Ён радаваўся нашаму шчасцю і толькі споразу ціхім голасам напамінаў, што нават дзеля самых прыгожых кветак нельга таптаць збажыну. Я ўспомніў тую прыгожую казку Андэрсена пра дзяўчынку, якая наступіла на хлеб, і задаволіўся кветкамі, якія раслі абапал дарогі. І сёння мне робіцца горка, калі я бачу бяздумна патаптаныя пасевы ці луг. Бацькавы настаўленні глыбока заселі ў маёй галаве, і сцерці іх немагчыма!

Але вось мы ўваходзім у лес, і адразу робіцца цямней. Мы трымаемся гуртам каля бацькі і прыслухоўваемся: ці не чуто марскога прыбою. Але бацька кажа, што прыбою сёння не будзе, бо днём было бязветрана. А мы ўсё роўна не трацім надзеі і слухаем...

Высокі хвойнік паступова паніжаецца, ён як бы спускаецца да мора велізарнай пахілай страхой, усе дрэвы сагнуліся ў бок сушы. Усё ніжэйшыя, усё больш крывулістыя, пацярэбленыя, і вось ужо пачынае прагальвацца.

Мы зрываемся ў бег, навывперадкі, кожнаму хочацца першым паспець да мора. Сосны кончыліся, мы грузнем у глыбокім сыпучым пяску, падымаемся на дзюну. Пад нагамі шабуршыць узбярэжная трава, у твар вее пяшчотны халадок.

І вось я на дзюне, і, як кожны год, калі мы прыязджаем да мора, мяне ахоплівае даўно знаёмае, але

кожны раз бударажлівае адчуванне неахопнай, неагляднай прасторы. Спачатку я нічога, апрача яе, не бачу і не адчуваю, яна такая вялікая, што нідзе не канчаецца, нават там, дзе неба змыкаецца з вадою. Маё маленькае хлапечкае сэрца ўсхвалявана калоціцца: гэта ж я стаю тут, гэта ж я ўсё бачу, увесь гэты неабсяг мой, і я яго часцінка, і без мяне ён не быў бы такі, як цяпер. Я ўвесь цалкам пад уладаю чагосьці вечнага, нязбытнага. Я не мог бы апісаць усё словамі, але я адчуваю...

Я маленькі кволы хлопчык, на мяне валяцца ўсе няшчасці... Але вось я стаю на дзюне, як самы дужы і моцны чалавек, і ўсё гэта адчуваю... Кожны год, калі я стаю над морам, я двойчы, тройчы перажываю адчуванне, што я жыву, што павінен жыць вечна. Што без мяне не было б такога свету. Гэта нейкае цмянае, горкае пачуццё, якое выклікае ў душы злагаду.

І толькі калі я збягаю з дзюны, калі бачу маленькія хвалі, што набягаюць на роўны пляскаты бераг, калі шукаю ракушкі альбо абмытыя і абкачаныя ў моры жаўтаватыя каменьчыкі, вельмі падобныя на бурштын, — тады гэта дзіўнае пачуццё адступаецца. Калі я гляджу на мора зблізку, тысячы розных драбнот засланяюць яго. Але яно было ў мяне, я адчуваў яго, і адчуванне засталася са мною...

Падыходзіць бацька. Ён бярэ мяне за руку і вядзе ўніз да брата і сясцёр, якія ўжо даўно збеглі да берага. Па дарозе ціха пытае:

— Прыгожа, Ганс?

— Так велічна, тата! — адказваю.

— Праўда, велічна, — згаджаецца бацька. — Вельмі велічна. Калі ты вернешся ў Берлін, не забудзь, што на свеце ёсць такая веліч. На свеце шмат велічнага, Ганс, асабліва для чалавека, які ўмее гэта адчуць, і не толькі на моры ці ў гарах. А і ў кнігах, і ў музыцы, і ў карцінах, і ў скульптуры... і асабліва ў людзях. Колькі было велічных людзей, Ганс!..

Я яшчэ хацеў дапытацца ў бацькі, ці няма цяпер велічных людзей, але мы спусціліся ўніз да брата і сясцёр, і ўсякая веліч панікла пад напорам надзённага: ці можна нам пабегаць па вадзе?..

— Толькі пяць мінут, тата, ну, можна?..

Бацька вагаецца: бо што на гэта скажа мама. Ён

не ведае, чым мы павыціраемся. І ці не прастудзімся. Але потым усё ж дазваляе, і праз хвіліну мы ў вадзе, у пяшчотнай яе прахалодзе, плёхаем босыя па мяккім пяску. Мы шчаслівыя. Вядома, дзе пяць мінут, там і дзесяць, і, вядома, Ганс, як ні стараўся ахавацца, а замачыў падкасаныя штаны. Але на такія драбніцы ніхто не зважае. Нават паміж братамі і сёстрамі не ўзнікае звыклых сутычак...

Праз гадзіну я ўжо ў ложку. Эдзі спіць: сёння ён устаў раней чым калі і пазней чым калі лёг. Мне таксама здалася, што я стаміўся да смерці, але вось ляжу, а заснуць не магу: усё прыслухоўваюся да незнаёмых шولاхаў. Акно шырока адчынена, чую ціхі шэлект з невялікага гародчыка. У хляве бразгае ланцуг, на які прывязана карова, а праз колькі двароў брэша сабака. Такое шчасце, што спаць не хочацца. Так бы вось і ляжаў, і ляжаў, бо шчасце праспаць шкада.

Але тут я вылічваю, што наперадзе ў мяне яшчэ трыццаць дзевяць дзён канікулаў, поўных шчасця (гэта калі не ўлічваць дня ад'езду), і калі штодня буду не спаць па пятнаццаць гадзін, дык, перамножыўшы, складзе пяцьсот восемдзсят пяць гадзін шчасця, без школы, без усякіх іншых турбот. Лічба гэта здаецца такой велізарнай, што шчасцю і канца не відаць, асабліва калі згадаць, як доўга цягнецца ўрок латыні. Дзень ад'езду і пачатак школьных заняткаў такія ж далёкія, як месяц, мяккае святло якога нібы снегам сцелецца за акном.

Прачынаюся раніцай, і, перш чым паспяваю пралупіць вочы, птушкі ў садзе ўжо напамінаюць, што я на канікулах, што наперадзе ў мяне бясконца доўгі радасны дзень — адзін з трыццаці дзевяці. Мне здаецца, што яшчэ зусім рана, я чую, як соладка пасопвае Эдзі. Але вось дзверы адчыняюцца, уваходзіць мама.

— Ану, уставайце, лежні! Скора дзевяць! Хто з вас пойдзе ў катух па яйкі?

Мы абодва выскокваем з ложкаў, і першы дзень канікулаў пачынаецца.

І гэтыя канікулы далі нам усё, што загадзя абяцалі, яны былі такія ж цудоўныя, як і ўсе іншыя, праведзеныя ўсёй сям'ёй. Бацька, нягледзячы на свой куфэрак з папкамі, заўсёды знаходзіў для нас час, ды і мама часта сядзела з намі, хаця пры гэтым або рэ-

зала стручкі фасолі, або лушчыла гарох. Канікулы вельмі збліжалі дзяцей з бацькамі. Мала было ўсякіх непаразуменняў, і дурэлі мы меней. Канечне, мы часам капрызлі, калі нас адрывалі ад цікавай забавы і заганялі за ўрокі, — бацька строга сачыў, каб мы хоць патрошку займаліся, — але як толькі закрывалі сшыткі, тут і крыўда праходзіла.

Кожную раніцу хадзілі да мора, а папалудні, ледзь не штодня, надоўга ішлі ў лес. Бацька не ведаў стомы, ён прыдумваў усё новыя і новыя мэты паходаў і новыя дарогі да старых мэт. Калі дзень выдаваўся занадта гарачы, мы ішлі ў цяністую засень на ўзлессі, і там бацька пачынаў расказваць. А расказваць ён умеў і любіў, і нам, новаму маладому пакаленню, асабліва даспадобы было якраз тое, што гэта былі не проста байкі, а што ўсё расказанае непасрэдна тычылася нашага жыцця. Бацькавыя расказы адкрывалі нам вочы на свет, і свет рабіўся больш зразумелы.

Так, аднаго разу гэта была гісторыя пра збажыну, пра тое, як расліны паспрачаліся, каторая з іх чалавеку больш патрэбная. Яны дамовіліся, што кожнай па чарзе не будзе адзін год. І вось раптам не стала курам ячменю, а коням аўса, і яны амаль усе павыміралі. Потым бацька расказаў, што гаварылі берлінцы, калі перасталі прадаваць булчкі і куханы, і як засумавалі дзеці без пірожных з пшанічнай мукі. Але горш за ўсё было, калі не ўрадзіла жыта, калі не было чаго малоць у млыне і ў пекара не стала мукі на хлеб. І вось, калі давялося замест хлеба есці адны булчкі і куханы, берлінцы загаварылі інакш! А як абрыдлі дзецям пірожныя! Цяжкія, ліхія пачаліся дні, калі не ўрадзіла жыта!

Па дарозе дамоў мы ўжо з добрай пашанай глядзелі на кожны палетак. Мы навучыліся адрозніваць залаціста-жоўтую мяцёлку аўса ад гладкага асцістага ячменнага коласа, залацісты чатырохгранны колас пшаніцы ад высокага бялёсага — жытнёвага, у якім зеленаватыя зярняткі тырчалі наўскасяк, нібы цэліліся ў зямлю.

А то яшчэ бацька расказваў пра электрычнасць. Пра яе ён ведаў тысячы гісторый: як яе спачатку адкрылі, маленькую, нібы карліцу, як сёння на велізарных станцыях яе вынаджваюць з вугалю або з рады,

як яе можна прымусіць рабіць тысячы карысных спраў. Бацька столькі іх ведаў, гэтых розных гісторый, што часам мы проста заказвалі якую-небудзь тэму: як там усё было з тым адкрыццём Амерыкі, і ці можа чалавек навучыцца лётаць. Бацька ведаў усё-ўсё на свеце...

Я тады з павагай думаў пра тэхнічны часопіс «Праметэй», які нам прыносілі дамоў кожны тыдзень і які бацька рэгулярна чытаў; яго цікавіла ўсё, хоць ён і быў юрыст. Ён не хацеў адставаць ад свайго часу, імкнуўся зразумець, што адбываецца...

А калі выпадаў халодны дажджлівы дзень і мы сноўдаліся з пакою ў пакой, блыталіся пад нагамі ў мамы і бясконца назаліліся ёй, бацька даставаў з куфэрка якую-небудзь кнігу, перабіраўся з намі на вышкі ці ў свіран і там гадзінамі да хрыпаты чытаў уголас. Якіх толькі кніг я не наслухаўся за канікулы! «Айвенга» Вальтэра Скота, усяго Макса Эйта*, пра піраміды і паравыя плугі, пра беднага краўца Верблінгера з Ульма, якому так хацелася навучыцца лётаць. Але найбольш мяне ўразіла кніга Густава Фрэйтага «Прыход і расход». Бацька чытаў яе, як артыст, на галасы: Фейтэль Іцык страшэнна вішчаў і пырскаў слінай, стары барон Ротзатэль крыху бурчаў і агрызаўся, як мой дзядзька, падпалкоўнік фон Розен, калі гневаўся, ліхвяр Эрэнталь гаварыў ціха, ялейна, і толькі бадзёры голас самага геройскага героя Антона Вольфарта нечым нагадваў бацькаў.

Часам бацька перапыняў чытанне, і мы слухалі нашы першыя лекцыі пра закладное і падатковае права, даведваліся, чым адрозніваецца закладная ад аблігацыі. Я ганарыўся, што ўмеў дасканала разабрацца ў цёмных махінацыях старога Ротзатэля, і на ўсё жыццё засвоіў асновы ведаў па камерцыі, якія бацька выклаў мімаходзь. Больш за ўсё, аднак, я ў душы захапляўся герам фон Фінкам, хоць часам мяне раздражняў яго фанабэрысты, дзёрзкі тон. Я б хацеў стаць такім, як гер фон Фінк: непераможны спартсмен, да таго ж багаты, выдатна валодае сабой, а якое высакародства!

* Макс Эйт (1836—1906) — нямецкі інжынер і пісьменнік. Разам з англічанінам Фаўлерам сканструяваў паравы плуг. Аўтар дарожных запісак «У патоку нашага часу. З пісьмаў інжынера», рамана «Кравец з Ульма».

Але ж, божа мой, як хутка ляцяць канікулы! Не паспеў устаць, як цябе зноў заганяюць у ложак! А тут і чарніцы паспелі. З лесу мы вярталіся з чорнымі губамі і — як гэта засмучала маму! — з плямамі на белых у блакітную палоску блузах. А пасля некалькіх дажджоў пайшлі грыбы. Гэта каранастае лясное племя лезла з зямлі на кожным кроку, і бацька вучыў нас адрозніваць грыбы праўдзівыя ад воўчых.

О, гэта бясконцае паляванне на грыбы: усё глыбей і глыбей у гушчобу, без дарог, без сцежак! Спынішся на хвілінку перавесці дух, ад безлічы паклонаў кроў шуміць у вушах, але табе здаецца, нібыта шум ідзе аднекуль звонку, нібы ты чуеш голас самога лесу; а лес і лета пяюць урачысты харал у гонар Стваральнасці, і кожны камарык падцягвае ім.

А шчасце, а радасць адкрывання, калі пасля доўгіх блуканняў лясная зямля раптам зажаўцее цэлым высевам лісічак! Часам яны растуць кругамі, нагадваючы вёскі пасярод раўніны, часам цягнуцца доўгай вуліцай, якая неспадзявана абрываецца, немаведама чаму, і ты можаш мінут пятнаццаць сноўдацца і не напаткаеш ніводнай!

А вось баравікі, гэтыя спаважныя самотнікі ў карычневых капелюшах, часам яны сустракаюць цябе з цэлым вывадкам дзетак, што абселі камлюкаватага бацьку. Як нецярпліва зразаеш іх і глядзіш на белы зрэз: ці не чарвівы. А потым доўга ходзім па лугах, вышукваючы печурыц; мы ўжо ведаем, якія яны: лясныя, лугавыя і авечыя. Найбольш нам падабаліся авечыя, хоць у іх назве нешта падазронае.

Калі вечарам, стомленыя, галодныя, мы вярталіся дамоў з сеткамі і кашамі, мама толькі цяжка ўздыхала: работы цяпер а работы! Бо грыбы трэба адразу перамыць і пачысціць, каб яны не папсаваліся на цяпле. І вось жаночая палавіна сям'і прымаецца за працу, нават Іцэнпліц і Фітэ бяруцца за нажы. А мы, хлопцы, дастаем вялікія цыравальныя іголкі і нанізваем ачышчаныя і парэзаныя грыбы на доўгія шнуркі, на якіх яны і будуць сушыцца. Вядома, яны потым моршчацца, чарнеюць, робяцца непрыгожыя, але затое зімой, у супе, соўсе або ў запяканцы яны ўваскрэснуць з добрым водарам вільготнай лясной зямлі!

Як ляцяць дні! А хіба мы не купаемся ў моры?

Яшчэ як купаемся! Яшчэ колькі купаемся! Грааль ужо нясмела пачынае заікацца пра сябе як пра марскі курорт — ужо хоч не хоч купайся, бо курорт жа! Прайшло, праўда, з таго часу амаль сорок гадоў — зрэшты, ці ж гэта час? — але, тым не меней, тады глядзелі на купанне зусім не так, як цяпер! Перакупацца лічылася шкодным, бо «выпалосквала» чалавека, купацца трэба было абачліва, каб не вельмі доўга і не вельмі часта!

І таму так павялося, што купаліся мы сама большае два-тры разы на тыдзень, але я не магу сказаць, што рэдкае купанне адшчыкнула нам хоць дробачку канікулярнага шчасця. Плаваць ніхто з нас не плаваў, апрача, бадай што, бацькі, а яму якраз і не след было купацца ад слабога здароўя. Так што купанне было хутчэй цяжкім абавязкам. Але што ты парадзіш, — раз прыехалі на мора, трэба купацца, хоць трэсні, а толькі ж плёхацца босымі нагамі ў вадзе прыемней!

Больш таго, я быў у вельмі цяжкім выбары. Былі там дзве невялічкія купальні, адна жаночая, адна мужчынская, і за падзелаў палоў у іх сачылі самым строгім чынам. Ідэя купацца проста з берага была такая амаральная, што яшчэ не пусціла бурбалак ні ў адным мазгу. Трапляліся, вядома, асобныя распуснікі, якія ў купальны сезон шасталі па дзюнах і падглядвалі дамскую купальню ў падзорныя трубка, але яны былі толькі выключэнне; вартавыя рыбакі неўзабаве вывудзілі гэтых цікаўных пракуд, і іх пакарала ўсеагульная пагарда. Ды, зразумела, і плён іх віжовак нават праз падзорныя трубка не мог быць вялікі, бо ў тыя часы дамы яшчэ насілі тыя пацешныя, звычайна чырвонага колеру купальнікі з нагавачкамі ніжэй калянаў. Паўзверх апраналі яшчэ нейкую лёлю, і ўсё гэта, падперазанае пасачкам, як бы прыплясканае да цела, блішчае ад вады, выглядала больш камічна, чым спакусліва.

Як я ўжо казаў, я апынуўся ў цяжкім выбары. Бо калі сур'ёзна, дык я ўжо вырас з дамскай купальні, а пускаць мяне аднаго ў мужчынскую і даверыць мяне каварнай стыхіі тым болей было рызыкаўна! Часам маме ўдавалася пераканаць пляжную наглядчыцу, што мне яшчэ няма дзесяці, і тады мы ўсе чацвёрта шабоўталіся каля мамы, як качаньты вакол качкі. Пырсацца не дазвалялася, каб, барані божа, не на-

мачыць галаву! І заходзіць у ваду глыбей, чым па пуп, таксама барані божа! Мы ўжо добра запомнілі, што нават у самы ціхі летні дзень, як бы там гладка на моры ні было, а можа накаціцца раптам вялізны вал, бывае нават — дзевяты. Ды і само марское дно як усё роўна тое рэшата, у ямінах, і ў кожную дзіця можа ўваліцца, яўкнуць не паспеўшы!

Таму і было купанне больш нядобрай змусай, чым радаснай звабай, і мы кожны раз з вялікай ахвотай зноў убіраліся ў вопратку і перлі да нашага «замка», поўныя трывогі: ці не апанаваў яго які-небудзь шалапут, пакуль мы прымалі салёныя ванны.

Хоць у Грааль тады наехала яшчэ няшмат, але барацьба за шыкарны замак на ўзлессі зацялася жорстка, і нам зусім не хацелася, каб пайшла марна ўся наша клапацня з узвядзеннем вала і капаннем рова — а мы ўжо маглі вытрымаць і доўгую аблогу, і генеральны штурм!

Мы радаваліся, калі, вярнуўшыся, знаходзілі ў замку поўны парадак, абураліся, калі бачылі, што ўкрадзена кладка цераз роў (яе мы таксама ўкралі) або знікла калодка, на якой любіла сядзець мама. Неадкладна наладжвалі глыбокую разведку, рассылалі шпіёнаў і як толькі выяўлялі месца захавання крадзенага, дык у залежнасці ад таго, кім быў новы ўладальнік і якія меў сілы, мы ўжывалі то просьбу, то грозьбу, то гвалт. Сёлетнія канікулы тым былі яшчэ ладныя, што мы, чацвёрэ дзяцей, неспадзявана згуртаваліся ў адну кагорту. Канікулы не толькі збліжалі нас з бацькамі, але і стваралі паміж братамі і сёстрамі адзінства, прынамсі, хоць у адносінах да іншых людзей. У Берліне мы былі дзве вялікія дзяржавы; для дасягнення пэўных мэт мы аб'ядноўваліся двое на двое або і трое на адно. Але, як толькі мэта была дасягнута, саюз тут жа і распадаўся, і калі я толькі што змагаўся з Іцэнпліц супроць Эдзі і Фітэ, дык праз паўгадзіны ўжо ў хаўрусе з Эдзі мог учыніць грабежніцкі набег на старэйшую сястру.

Тут, у Граалі, усё было інакш. Каб чаго-небудзь дамагчыся, нам трэба было трымацца суполкі. Учацвярых мы былі магутнай дзяржавай, зачапіць якую не адважыўся б самы дзёрзкі берлінскі вулічны басяк (самая нізкая ацэнка па нашай шкале). Праблема ка-

мандавання несумненна вырашалася пакутліва, дабіцца паслушэнства было зусім няпроста, бо кожнае куды больш ахвотна камандавала, чым слухалася. Але ў прынцыпе на ваеннай нарадзе вырашалася, каму камандаваць той ці іншай аперацыяй: хто даваў найлепшую парадку.

Мама, зразумела, ненавідзела ўсе гэтыя баявыя дзеянні, яе дзеткам брыдка біцца; але ж і зусім неабавязкова біцца на вачах у слабых жанчын. Дзюнаў вакол поўна, усе пустыя, ды і калі шлёпаеш па вадзе, лягчэй выдаецца нагода зрабіць падсечку таму, хто ў цябе ў чорным спісе. Як правіла, геры бацькі не выстаўлялі ўзаемных прэтэнзій, нават калі ганебныя справы іх атожылкаў былі даказаны. Кожная сям'я любіла трымацца наадасобку, «мы ж бо не так ужо і ведаем гэтых людзей!», мяркуючы па ўсім, «яны такія добрыя цацы, а таму, канечне, лепей за ўсё не звязвацца!».

Пяцьсот восемдзесят пяць гадзін здаюцца ў першы дзень канікулаў бясконцасцю, але як хутка яны пралятаюць. Ужо сёй-той возьме ды скажа: «На тым тыдні едзе дамоў», або бацька на шпацыры зверне ўвагу: «Добра паглядзіце, дзеці! Наўрад ці мы сёлета ўбачым гэта яшчэ раз», і ўсё радзей і радзей нам нагадваюць, што трэба садзіцца за ўрокі. Бацькі ўжо глядзяць на нас праз пальцы, даюць нам поўніцай нацешыцца рэшткамі канікулаў. Яшчэ раз абмяркоўваем, ці зробім мы нарэшце да ад'езду падарожжа на парусніку з рыбаком Байдэрам. Чацвёрэ дзяцей — каторы ўжо год! — вельмі просяць, але зноў нічога не выходзіць: а ну ж праз гэту жахлівую марскую хваробу сарвецца дакладна назначаны ад'езд. (А няхай жа ж бы!)

— Можа, летам, дзеці! І праўда, цяпер позна ўжо! Вы толькі ўявіце сабе, як мама не паспее ўпакавацца! Яе так хутка закалыхвае. Я думаю, што лепш тым летам...

Пасля маці асцярожна дадае:

— Калі мы налета зноў сюды прыедзем. Усё так падаражала проці леташняга. Я патрацілася на гаспадарку больш, чым у Берліне. І потым я зусім не ўпэўнена, што нам удалася зняць дом па старой цане. Гаспадары ўжо намякалі...

Апошнія дні, самыя апошнія! У кожнага з нас унікае патрэба адасобіцца, употайкі адведаць свой лубімы закутачак. Я ведаю адну прагаліну ў высокім бары і туды іду. Горача, скоро полудзень. Я кідаюся на сухую зямлю, задзіраю галаву, прыжмурваю вочы і гляджу ў зіхатлівую высь. Нада мною вялікая хваёвая галіна, праз іголки, праз маленькія лапкі мне відзён нябесны блакіт. Ён зыркаціць ад гарачыні. У небе нерухома застыла белая аблачына.

І зноў мне здаецца, нібыта я чую глухі летні гул бору, чую яго дыханне, як у сябе ў грудзях, яго прыбой, як у мора, яго парывы, як у ветры, ён то наплывае, то аціхае, як усё жывое. І больш нічога? Не, нічога больш. Толькі цішыня і недзе далёкі, глыбокі перазвон. Я ляжу расслаблены, здаецца, сонца расплавіла ўсё мае цела і яно хоча ўрасці ў цёплы пясок. Няма больш нічога: ні бацькоў, ні сясцёр, ні брата, ні школы, ні Берліна, ёсць толькі лета, цяпло і я — часцінка гэтага лета, у якім мне хочацца растварыцца назаўсёды.

А потым мы сядзім у цягніку, які вязе нас дахаты. Дахаты? Берлін жа — не хата, не дом, Берлін — месца, дзе жывуць, дзе селяцца, а ніякі не дом. Але дзіўна: чым далей імчыць нас цягнік ад мора і лесу, тым лягчэй думкі пра пакінутае шчасце замяняюцца думкамі пра горад. Думаю пра кнігі: я даўно не трымаў іх у руках. На канікулах мне прыдумалася, што кнігі можна расставіць зусім у іншым парадку — не ў алфавітным, па прозвішчах аўтараў, а па зместу: асобна пра падарожжы, асобна казкі, асобна пра індзейцаў. Мне ўжо рупіць хутчэй заняцца гэтым, а тут яшчэ прыгадваю, што ў Берліне, перад ад'ездам, я пачаў новую кнігу. Вось ужо калі дарвуся!

І заўтра ж адведаю ўсіх сяброў і дружбакоў, бо заўтра яшчэ не трэба ў школу. Бацька заўсёды быў супроць таго, каб ад'язджаць на самы паследак, у апошні дзень. Дзецям таксама трэба даць асвойтацца перад школай! Што ж, заўтра паслухаем, што там вычваралі на канікулах мае сябры, а я раскажу пра свае прыгоды. У думках я ўжо пачынаю адбор таго, што варта пераказу.

На гэты раз з карэтаю ніякай праблемы не было, не трэба бегаць, шукаць, лавіць. Чамаданы і пасцельны

мех успёрты наверх, і цяпер на козлах я, усё па справядлівасці. Пад нагамі ў мяне ружовае бляшанае вядзерца, якое мы бралі на пляж. Вечарам перад ад'ездам мы з Эдзі набіралі ў яго ракушак, бо бацька забараніў перавоз трох замораных рыбак, якія павінны былі даць пачатак берлінскаму акварыуму.

Я гляджу на ракушкі, гляджу на вуліцу... Яшчэ толькі полудзень, і свеціць сонца, аднак яго святло здаецца мне нейкім бляклым. Палавіна вуліцы зацэнена, дамы там шэрыя, панурыя. Але і тыя, што на сонцы, не вельмі яркія, больш падобна на тое, што румынамі і бяліламі яны прыкрылі свае бязлітасна аголеныя хібы. Настрой псуецца: вось толькі што я радаваўся вяртанню дамоў, а цяпер на мяне найшла нейкая паныласць! Я зноў гляджу на ракушкі...

Міна і гер Маркуляйт ужо стаяць каля пад'езда. Мы прыехалі ўакурат, і нас пунктуальна сустракаюць, звыклы парадак зноў бярэ ў рукі лейцы. Ледзь адбыўшы цырыманіял вітанняў, я іду ў свой пакой. Ціхенька зачыняю за сабою дзверы і азіраюся. Так усё нязвыкла... Міна, вядома, усё прыбрала генеральна, пахне воскам і вадкім мылам. Адно крэсла не на месцы, і ўжо ад дзвярэй я бачу, што кнігі на паліцы складзены абы-як. Партрэт Бісмарка скасабочыўся...

Але каб жа ж толькі гэта...

Бо не толькі, а... Дзіўна... Мне здаецца, быццам мой пакой не прымае мяне, быццам ён і ведаць мяне не хоча... Гляджу на крэсла каля секрэтэра. Сядзенне прымята, нібы на крэсле толькі што сядзелі, і той, хто сядзеў,— мой вораг, я гэта адчуваю! Сапраўды, дзіўна... што ж тады было, што ж я адчуваў, калі ў першы дзень канікулаў ехаў цераз Тыргартэн? Спрабую ўспомніць. Нібыта я пакінуў сябе тут, нібыта бачыў сябе самога з кнігаю ў руцэ каля акна.

Баязліва гляджу на акно, але там нікога няма. І ўсё-такі нехта тут ёсць! За канікулы я ні разу не адчуў гэтага другога Я, нават не ўспомніў пра яго! Але толькі вярнуўся дамоў, як Ён прымае мяне холадна і ваража, вось які Ён. Яшчэ на Інвалідэнштрасэ, калі прыцьмілася сонечнае святло, я адчуў Яго набліжэнне.

Значыцца, цяпер мне зноў давядзецца жыць з Ім, цэлы год, да другіх вялікіх канікулаў! А часам Ён будзе рабіцца мною, так што ўжо я сам сабе буду вора-

гам! Ну як гэта перанесці?.. І нікога, з кім можна было б падзяліцца! Нікога, хто хоць бы трошачкі зразумеў мяне!

Я выйшаў і ціха прычыніў за сабою дзверы. У мяне не хапала духу ўступіць у бой з варожай атмасферай майго пакоя. Раздумваю, куды пайсці. І ўспамінаю пра сваіх трусікаў, пра тыя даверлівыя істоты, якія мяне любяць!

Стрымгалоў лячу ў падвал, падбягаю да скрынак. А яны пустыя, на дне гнілая салома, пажоўклая капусцна ды агрызак морквіны са слядамі зубоў Мукі. Праз задні двор панура валакуся да парцье.

— Гер Маркуляйт,— кажу наўмысна бадзёра.— А дзе мае трусікі?

— Твае трусікі? Прапалі! — Гер Маркуляйт свіснуў, каб паказаць, што іх сапраўды няма.— Вошы іх заелі! Я ж пісаў твайму бацьку, а ён адпісаў, каб я іх прадаў. Заплацілі за іх марку дваццаць у малым звярынцы на Вінтэрфельдштрасэ. Больш не далі, бо надта ж яны завашывелі. Вось грошы, на, бяры. Ну чаго ты скіс, хлопча...

— Дзякую, гер Маркуляйт,— кажу я.— Пакіньце іх сабе за вашы турботы...

Павольна вяртаюся цераз двор у падвал. Саджуся на скрынку і гляджу ў пустыя трусіныя клеткі. Вочы заплываюць слязьмі, але чамусьці далей не плачацца; так усё бязрадна, так няўцешна...

Канікулы скончыліся...

БАБУЛЯ

З ДЗВЮХ ПАР ДЗЯДОЎ З БАБУЛЯМІ, ШТО БЫВАЮЦЬ у кожнага нармальнага чалавека, нябёсы ўбераглі майму маленству толькі маму маёй мамы. Трое астатніх паўміралі, не паспеўшы пакінуць хоць які след у маёй памяці. Затое ўсе яны як бы ўвасобіліся ў адной гэтаі бабулі. Бадай, толькі ў казках такія бываюць — у ёй адной спалучыліся якасці ўсіх трох нябожчыкаў, і яна нястомна, з патроенай шчодрасцю выпраменьвала клопаты, цярпенне і любоў на ўсіх сваіх унукаў, а іх у яе было шмат.

Вядома, нам, унукам, бабуля заўсёды здавалася дрымуча-старажытнай. Як і ўсе дзеці, я не разумеў розніцы ўзросту, усе і ў трыццаць, і ў сорок, і ў пяцьдзесят былі ў мяне старыя. Але тое, што бабуля была старажытная, старэй за бацьку і за маці — я на свае вочы бачыў. Такою яна і засталася ў памяці: маленькая, рухавая і ўвішная бабуся, заўсёды ўся ў чорным, а на галоўцы — чорны карункавы каптурок са шкляруснай наголкай. У яе быў тонкі, светлы, як пошчак, галасок, — калі бабуля гаварыла, здавалася — птушка цвіркоча. Аднаго гэтага голасу было даволі, каб нястомна слухаць яе казкі.

Пазней мы, дзеці, заўважылі, што бабуля не толькі цвіркоча, у яе мове было нейкае адценне, яна гаварыла не як усе. А ўсё таму, што ў бабулі была гановерская гаворка, і калі нават, на думку гановерцаў, у іх (г. зн., гановерцаў) найчысцейшая, як сляза з арфы, нямецкая мова, дык на нашу, дзіцячую, думку бабуліны «ст», «сп» (замест «шт», «шп») і «а», якое яна вымаўляла, як нешта сярэдняе паміж усімі астатнімі галоснымі, былі невычэрпнай крыніцай вясёлай забавы. Як часта на шпацырах мы падыходзілі да бабулі і нявінна выслушваліся:

— Бэбуськэ, э можнэ мы пэднесём твой шэль?

І добрая наша «бэбуськэ», чыё сэрца і думкі не дапускала, што ўнучак можа з яе пазбыткаваць, дабрадушна адказвала:

— Дзекую, мой хлопчык, бэдэй не трэбэ, нек пэхэлэдэлэ сённэ.

І зламыснік, якога аж распірала ад смеху, вяртаўся да змоўшчыкаў. Чакалі хвілінкі тры і пасылалі наступнага:

— Бэбуськэ, э можнэ пэднесці твой шэль?

Яму дзякавалі нязменна ласкава.

Альбо мы пачыналі сюсюкаць і гаркавіць, пакуль язык не адымала: спага, спарыць, спіль, спіён, споры, спроты, стаб, станы, стурм, стука, стык... Бабуля нічога не чула. А калі што і заўважала, бо часам жа чула, дык толькі пасміхалася: ат, забаўкі дзіцячыя, а наогул яе ўнукі — узор ветлівасці, пашукай такіх!

Гэта сціпласць, ласкавасць, чулае сэрца, дабрадушнасць і адасобленасць ад зямнога зла асланялі бабулю ад усіх нягод, якія выпалі на яе долю. І ўжо для

яе не існавала нічога благога, нічога цяжкага. Усё можна перацярпець, бо больш, чым чалавек можа, ён на сябе і не накладае. Але што бабуля здолела несці сваю ношку, дык гэта напэўна дзякуючы наіўнай прастадушнай хрысціянскай непакіснай веры, якая пасялілася ў яе сэрцы; яна верыла, што ўсё зрэшты і ўрэшце абярнецца да лепшага. Бабуліна вера была без паняверкі, без прыгожых славесаў, яна нікому не заважала, нікому дарогі не заступала. Бабуля заўсёды і ўсё рабіла па-хрысціянску, але ніколі пра хрысціянства не гаварыла.

Тое, што мае бацькі адышлі ад царквы, а мы, дзеці, пайшлі па іх слядах, мусіць, а можа, і напэўна засмучала яе. Але яна не гаварыла пра гэта. Бог сам ведае, каму і што ён дазваляе; і не яе турбота ўмешвацца ў промыслы божыя. Наязджаючы да нас у госці, яна, канечне, ні ў чым не адступалася ад сваіх звычак, але ўсё сваё рабіла неяк зусім непрыкметна. Непрыкметна ў нядзельку рана сыходзіла ў кірху, непрыкметна ў абед і за вячэрай схіляла галаву, складала рукі і ціха шаптала застольную малітву. І я павінен сказаць, што як бы мы, дзеці, ні любілі пацяшацца з бабчыных маленькіх дзівотаў, на яе маленнях маўчалі як нямыя. Нават цішком скасавурыцца не адважваліся. Праўда, можа, гэта таму, што бацька абсёк бы любую нашу нетактоўнасць. Ён быў з той пароды людзей, хто дае кожнаму поўнае права цешыцца з выгод жыцця на свой манер і лад, і асабліва недапушчальнай яму здавалася любая апека ў пытаннях веравызнання. Ён і нас заўсёды выхоўваў так, каб мы шчыра паважалі думкі і меркаванні іншых людзей, хай нават зусім далёкія ад нашых, а калі не маглі іх паважаць, дык, прынамсі, выслухоўвалі моўчкі.

Бабуля стала зусім старая, такая старая, якою мне яна ўяўлялася, калі я быў зусім малы і калі, дарэчы, яна была ў росквіце здаровых сіл і гадоў. Яна нарадзілася ў 1838 годзе, перажыла чатыры вайны: дацкую, аўстрыйскую, французскую і першую сусветную. Пад усе гэтыя войны спраўна падрасталі яе сыны, унукі і праўнукі, а войны спраўна іх падмяталі. Яна пісала ім пісьмы, яна адпраўляла ім пасылачкі, яна вязала, пякла, а калі каго забівалі, аплаквала... А потым суцяшалася. Яна ўжо на вяку сваім столькіх па-

хавала: братоў і сясцёр, дзяцей і дзяцей дзяцей; засталася ўжо толькі адна яна, старэнькая-старэнькая. Затое як разросся яе род! Дваццаць адзін унук і два-наццаць праўнукаў! Не, бабулі не было чаго баяцца, бабулінаму роду не было зводу! Ногі хадзілі, вочы свяцілі, кроў яшчэ бушавала і адваёўвала сваё месца ў жыцці...

Мяне заўсёды глыбока кранала, што бабуля, якая жыла на мізэрную пенсію пастарскай удавы і была надта гордая, каб прымаць дапамогу ад дзяцей, што яна, дазваляючы сабе толькі крышачку з неабходнага, вымушаная ашчаджаць на самым патрэбным, пасылала кожнаму ўнуку і праўнуку па талеру ў дзень нараджэння і на каляды. Здаецца, яно і нямнога, але калі жывеш на трыста талераў у год і калі штогод адпраўляеш па пошце два разы па трыццаць талераў, дык атрымліваецца шмат. Нават зашмат, бо дорыцца не з наакопленняга, а з надзённага.

— Але ж у гэтым шчасце маё, Луіза,— сказала яна аднаго разу, калі мама запратэставала.— Калі я не змагу больш дарыць, дык які сэнс і жыць. І дзеткі няхай ведаюць, што ў іх ёсць бабуля.

Перада мною дзве бабуліны картачкі. На першай яна — яшчэ маладая жанчына, на другой — дзевяностагадовая ўдава. Знешне, што датычыцца адзення, здымкі вельмі падобныя. На абодвух бабуля ў чорным, усё жыццё яна насіла толькі чорнае,— жонцы пастара, а пасля яго ўдаве нішто іншае неяк не лічыла. Каптурык таксама фігуруе двойчы. У маладой — гэта яшчэ з чорнай аксаміткі і адкінутай на патыліцу шаўковай вуалеткі. А на старой — чорны карункавы з чорным шклярусам, пра які я ўжо казаў.

Але твар, твар! Як можа змяніць чалавечы твар нават самае сціплае, самае набожнае, цалкам прысвечанае любові да бліжняга жыццё! На мяне глядзіць маладая жанчына з валявым тварам. Падбародак як вытачаны, даволі вялікі нос — роўны і чоткі. Вусны з крыху паднятымі куточкамі сціснутыя, але ў іх ёсць нешта зычлівае, нейкая затоеная прыязная ўсмішка. Толькі вочы строгія... пазіраюць... А вось побач партрэт старой; калі б не ведаў, ніколі б веры не даў, што той самы, толькі пастарэлы твар. Рот расцягнуўся, губы зусім станчэлі, падбародак ужо — падбароддзе,

карацейшае і шыршае. Буйны нос як бы схаваўся ў маршчыны, што асыпалі яго з усіх бакоў; о, жыццё пераарала гэты твар удоўж і ўпоперак. Вось яно, па-корліва пражытае, глядзіць на вас! Вось — прыхаваная скруха! Вось на свет божы выступілі гадамі тое-ныя турботы і трывогі! Нясказаныя словы, нявыказаны боль — якім горкім ад іх здаецца рот! Затое вочы — і гэта самае дзівоснае! — вочы, якія ў маладой глядзелі строга і амаль журботна, цяпер усміхаюцца! Як быццам яны паменшалі ад навіслых павек, але яны ўсміхаюцца з такой дабрынёй і любоўю, нібы запас любові, які яна шчодро раздавала дзевяноста гадоў, зусім не ўбавіўся, а наадварот — павялічыўся. У гэтых вачах свеціцца вечная пераможнасць духу над целаю, любові над тленам. Стары твар больш нагадвае лішаістую кару старадрэвіны, чым чалавечы твар, а вочы прамяняцца, як і ў той першы дзень, калі ў іх загарэўся абуджаны дух.

Доўгае жыццё пралегла паміж імі, гэтымі двума тварамі, і не вельмі яно лашчыла чалавека. Дачка вясковага пастара за пастара і замуж пайшла. Шчаслівыя гады ў вёсцы, ціхае жыццё, бестурбоціца: дзеці, поле, быдла, невялічкая парафія ў беднай абшчыне на ўлонні мірнай зямлі. Але, мусіць, задача здалася мужу занадта простаю і сціплай, і ён уважыў голасу неба. Пастар рашыў ехаць у Цэле, да апошніх з самых апошніх адвержанцаў, да самых прапашчых. Ён паставіў быць духоўным пастырам катаржнікаў.

Яго асцерагаюць: чалавек вы хваравіты, чалавек вы кволы — на шчоках магільныя ружы цвітуць, як тады гаварылі, але стараліся не напамінаць пра гэта ў вочы. Ён не слухае, сям'я перабіраецца ў Цэле, пасяляецца пры турме. У адной старой песні ёсць такія радкі:

У Цэле хорам збудаваны —
Бывай навекі, мой каханы!..

Хорам у Цэле не абярог мужа, пастар памёр. Але любоў на гэтым не скончылася, пачалося ўдоўства на шэсць дзесяткаў год. Муж памёр, яна засталася, пяцёра дзяцей на руках, а пенсія такая мізэрная! Пачыналася самае цяжкае, непазбежнае: трэба было рас-

стацца з трыма дзецьмі, адправіць іх да добра забяспечаных сваякоў, сярод адпраўленых — мая мама. Удава засталася з сынам і дачкою.

Жыццё скончылася, жаночае жыццё; спадарожніцы пастара давялося вучыцца ўдоўству, жыць далей ужо толькі для іншых, больш не думаць пра сябе. А колькі мар і надзей пахавала! Стары твар сам расказвае пра іх. Трое дзяцей не ў сям'і — колькі журбы і трывогі, — і пра гэта расказвае твар. У доме вечная нястача, над кожным пфенігам дрыжы, ашчаджай на ўсім — і пра гэта расказвае стары твар. А сэрца жыве, любоў перамагае, з дзяцей нешта людскае выходзіць. Вось ужо і ўнукі пайшлі, а пра ўнукаў старое юнае сэрца думае інакш, чым пра дзяцей...

Я заўсёды лічыў жорсткай несправядлівасцю лёсу, што такому пяшчотнаму сэрцу не дадзена было перастаць біцца мірна і спакойна. Апошнія месяцы, ужо як жыць канчала, гэта рахманая, богабаязная душа гарэла, як у пекле. Пакутавала яна страшэнна, мучылася дзень і ноч. Калі ёй давалі напіцца халоднага, яна голасам крычала, што ў горла льюць расплаўленае жалеза. Усе, хто быў каля яе, парабіліся чарцямі, сам бог адварнуўся ад яе. Яна была праклята на векі за свае непамыслы грахі. Яна ніколі ўжо не сустрэне свайго мужа і дзяцей, яна будзе вечна ў геене вогнянай. Для ўсіх было збавеннем, калі яна памерла на дзевяноста пятым годзе.

Думаю і спадзяюся, што цяпер яна атрымала спакой.

І таму я лічу, што будзе прыстойна, калі я раскажу некалькі гісторый з жыцця бабулі, якія паказваюць яе з больш-менш вясёлага боку, праўда, калі і глядзець збоку. Для бабулі гэта былі вельмі сур'ёзныя падзеі; такога ўжо яна, бабуля, была крою, што пачуццё гумару ў ёй і не завязалася. Што такое жарт, бабуля не разумела.

Калі нам хацелася раскатурхаць бабулю, мы прыставалі да яе і прасілі расказаць страхотную гісторыю пра маленькую Эльфрыду. У часы, калі здарылася тая трагедыя, Эльфрыдзе, меншанькай бабулінай доньцы, было гады два, а быў яшчэ і брацік чатырох год, і яго звалі Готхальд. Готхальд як старэйшы мужчына часта прыглядаў за сястрычкай, бо маці вечна не было калі.

На радасць усім і сабе ён ахвотна і ўдала няньчыўся з малою.

Але вось аднаго разу Готхальд выявіў, што яго сястрычка, прабачце, схадзіла сюсі. А было ўсё так, што самаму Готхальду гэтага рабіць у штонікі не дазвалялася, а калі з ім такое часам здаралася — вой колькі было тарараму! — Готхальда каралі. Эльфрыдзе ў яе гадах мокрыя майтачкі яшчэ б даравалі, прынамсі, бабуля з гэтага не рабіла сусветнай трагедыі. Але ж Готхальд гэтага не ведаў; шкадуючы малое і каб убе-рагчы сястрычку ад плескачоў, ён пачаў мазгаваць, што б такое прыдумаць.

Пара была зімовая, у печы палаў агонь, дзверцы распаліліся ледзь не да чырвонага. Готхальд ужо быў даволі талковы хлопчык, ужо кеміў, што мокрае сушаць цяплом, але ён яшчэ не мог уцяміць, што пры сушэнні трэба дакладна суадносіць тэмпературу цёплага з прыродай таго, што мае быць пасушана. Але адзінае, пра што думаў Готхальд, гэта — як уратаваць Эльфрыду ад плескачоў.

Падхапіўшы сястрычку, Готхальд шчыльненька прытуліў яе мяккенькім да гарачых дзверцаў. Нейкае імгненне адчуванне цеплыні было яшчэ прыемнае, але толькі вельмі кароткае імгненне, бо ўжо ў наступнае Эльфрыда раздзірала душу немым лямантам. Готхальд усхвалявана ўгаворваў яе падсушыцца, інакш — вой, што будзе, што будзе! — і яшчэ мацней прыціскаў да дзверцаў. Эльфрыда аж ссінула ад крыку, яна ўжо скварчала!

Дзякаваць богу, надбегла бабуля і ўратавала пакутніцу ад ачышчальнага агню. Сур'ёзным голасам, з перахліпам у горле бабуля распавядала нам, як гаротная Эльфрыда пасля гэтай сушкі восем тыдняў пралажала на жываце і што знак ад дзверцаў так і застаўся на ўсё жыццё.

Нас, дзяцей, аж душыла ад смеху, і мы да сінякоў адбівалі адно аднаму пад сталом ногі. Калі ж да нас наязджала цётка Эльфі, якая з таго часу вельмі падрасла і стала кампактная, хто-небудзь з нас заўсёды пракрадваўся ў тыл і задуменна разглядваў яе. Як нам хацелася папрасіць цётку Эльфі, каб яна хоць раз паказала нам знакі тых дзверцаў, але, дзякаваць богу, добры анёл трымаў нас на лейцах — бо цётка Эльфі

вой як сачыла за прыстойнасцю! У нас гэта называлася — дыгі-дыгі, дайці хвігі!

А той самы дзядзька Готхальд, здаецца, і ў сталым веку застаўся прыхільнікам крутых выхаваўчых метадаў. Я жахаўся ад гневу, калі яго дзеці расказвалі, як ён раз і назаўсёды адвучваў іх ад свавольстваў з агнём. Дзядзька Готхальд, вядома, жыў у сельскай парафіі, дом яго быў пад страхой, да дома, як завезена, прыбудаваны хлявы, дзе многа саломы і сена, — у такіх дварах агонь — вялікае ліха. А тым часам усе дзеці з пэўнага ўзросту дападаюць да забавак з агнём. І вось калі дзядзьку Готхальду здавалася, што яго чарговае чада ўжо дасталася да гэтай узроставай мяжы, ён клікаў дзіця ў пакой, запальваў дзве-тры сярнічкі і сваёй жалезнай рукою трымаў дзіцячы пальчык над полымем. І ніякай увагі на страх, крык, боль; ён толькі прыгаворваў:

— Вось, цяпера ты ведацьмеш, як баліць, калі сваліш з агнём! Вось яно як баліць! А не сваволь з агнём ніколі, а не сваволь!

На яго месцы я б лепш стаў пагарэльцам, чым унушаў сваім дзецям страх перад пажарам такім, далікатна кажучы, практычным метадам. Працэдура, якую дзядзька паслядоўна праводзіў з усімі сваімі шасцю дзецьмі, не зусім пасуе да яго вобраза. Бо дзядзька Готхальд хоць і быў дужы і мажны асілак, сапраўдны вясковы пастар ніжнесаксонскай гадоўлі, які, абуўшы боты з адтапыранымі халявамі, сам араў свой палетак, як мала хто ўмеў пагутарыць з мужчынамі пра пасевы і ўраджай, але ён шчыра любіў дзяцей і быў, дарэчы, вясёлы чалавек са здаровым пачуццём гумару. Але я больш думаю, што панічны страх перад пажарам быў вынікам перажытага ім у дзяцінстве пажару, а паколькі прыгода тая звязана з бабуляй, гэта значыць, з маці дзядзькі Готхальда, дык раскажу і пра гэта.

Было тое яшчэ да таго, як бабуля з дзядулем перабраліся ў Цэле, у «хорам збудаваны», калі яны жылі ў сельскай парафіі ў доме пад страхой. Полудзень, бацька і пяцёра дзяцей сядзяць за сталом, разам з парабкамі і парабчанкамі. Блізіцца навальніца, у акно відаць сіне-чорныя хмары, у пакоі цямнее, як надвечоркам.

Але бабулю гэта не турбуе: усе мы ў руках госпада

бога. Яна налівае суп з вялікага горшчыка. Тут за акном як блісне, у пакоі на імгненне хоць вочы заплюшчы, і адразу як з тысячы гармат — ба-бах! Усе падскокваюць, усе крычаць:

— Во гримнула! Во дало!

І раптам у пакоі, які пасля бліскавіцы зажмурыўся ў зыркую цемру, зноў робіцца светла, і святло гэта нейкае мігатлівае, языкастае, чырвонае.

— Гарым! — крычаць зноў усе разам і мігам вымятаюцца на двор.

І праўда, гарэла, уся стрэха была ў полымі. У сяле ўжо б'юць у звон, але кожнаму, хто бачыць агонь, ясна, што з яго ўжо нічога не ўратуеш! Так яно і было: дом, як бач, згарэў да нішчаты, дзед з бабуляй засталіся ў чым стаялі — за душу бярыся, за кішэню ўжо і не дрыжы...

Але яшчэ калі гарэла, усе адвялі вочы ад страхі — спахапіліся: божухны, а дзе ж пастарыха? У першыя хвіліны трывогі ніхто пра яе не падумаў. А тут раптам усе ўбачылі, што пастарыхі няма. Яе гукаюць, яе клічуць, яе шукаюць у садзе, заглядваюць у шыбы, бліскучыя ад агню: няма пастарыхі, нідзе нямашака. Вось ужо і да акон не даступіцца, так нясцерпна пыша жарам. А дзед ірвецца, ён у роспачы рвецца ў дом. Няма бабулі, няма маці яго дзяцей!

Парабкі не пускаюць:

— Нельга, нельга, гер пастар! Туды ўжо не ўвайсці! А ўвойдзеце — не выйдзеце! Гляньце, ужо і кроквы пасыпаліся! Падумайце пра дзетак, гер пастар!

Але дзеда не ўтрымаць. Ён вырываецца і бяжыць да ахопленага полымем дома...

І тут у расчыненых дзвярах матэрыялізуецца бабуля! І яна зусім нікуды не спяшаецца. Яна спакойна і асцярожна — каптурык непарушна пакоіцца на гладка прычасанай на прабор галаве — крочыць праз пекла. Ступаць сапраўды трэба асцярожна, бо яна абяруч трымае той вялізны горшчык з супам!

Яе сустракае бура прывітальных воклічаў, але бабуля не разумее гэтай радасці. А што з ёю магло здарыцца? Калі ўжо громам не забіла, дык ясна, што гасподзь бог не забярэ матулю ў пяцярых беспрытульных дзетак! І гэтак жа спакойна яна ўспрымае сам пажар, які паглынае ўвесь іх набытак. На тое воля Госпада,

Яму лепей ведаць, што даць, што забраць, што добра і што блага!

— Мама!..— крычаць дзеці.— Нашто табе супніца?! Навошта ты яе вынесла?..

— Вой, дзеткі,— адказвае яна спакойным звонкім голасам,— хай мы і пагарэлі, але ж есці-такі трэба! Вось я і падумала...

Усе ў захапленні ад самавалодання пані пастарыхі, яна ж і сапраўды патрапляе падумаць пра ўсё і ніколі не траціць духу. У першую хвіліну нікому не прыходзіць у галаву, што, мусіць, куды разумней было б уратаваць той мізер грошай, што ляжалі ў шуфлядзе, альбо ўхапіць паліто ці якую другую адзежыну дзецям, каб не моклі цяпер на дажджы, што якраз успорыўся пад канец пажару. Што-што, а накарміць пастараву сям'іцу — накармілі б у кожным доме. Але ж не! Бач, якая вытрымка ў пані пастарыхі, яна — сама спакайната!

Але пасля выявілася, што ніякага самавалодання ў бабулі не было і што яна нават вытрымку страціла. Што, нягледзячы на знешні спакой, яна ўсё-такі дзейнічала як на злом галавы... Паднялі вечка супніцы і...

Пагарэльцы тым часам перабраліся пад нечы дах, бо ратаваць у доме не было чаго... І вось калі з супніцы знялі вечка, дык убачылі, што ў смакавітым гановерскім гарохавым супе з шынкай і клёцкамі плавае бабуліна вязанне! Бач, а як спакойна крочыла пані пастарыха праз вогненную стыхію, якой няўзрушлівай здавалася! Аднак у душы яе была поўная неразбярэха, бабуся ратавала тое, што было пад рукою: падбуктораная нейкім першабытным інстынктам гаспадыні, яна схапіла вязанне і сунула яго ў суп!

О, як усе ад смеху бакі рвалі,— нават пасля ўнукі, слухаючы прыгоду пра бабуліна самавалоданне, качаліся і заходзіліся да слёз! А бабуля толькі ўсміхалася, не крыўдзілася, але зусім не разумела камізму сітуацыі.

— Але ж я такі давязала вашаму дзеду шкарпэтку! — гаварыла яна з гонарам.

— А суп, бабуся, а суп? Раскажы, што было з супам?

— А што было?.. А я ўжо і не памятаю, што было

з супам, дзеткі. А мусібыць, мы яго з'елі. Вельмі ж ён быў удаўся, не суп, а раз'ядзенне, шкада было б, што мела дабро прападаць...

Калі здагадка мая правільная, дык вясёлая прыгода з выратаваным супам, бадай што, і не засела ў памяці дзядзькі Готхальда, яна зацьмілася тым жудасным пажарам, які сплюндрыў увесь набытак яго бацькоў. Не ведаю, як там у іх склалася са страхоўкай, але я чуў, што яны шмат гадоў пасля жылі ў вялікай нястачы. І, можа, якраз таму мне здаецца магчымым, што той пажар, за якім пачалася доўгая нэндза, якая ніяк не давала забыць усё, што адбылося, зрабіў на дзіця такое глыбокае ўражанне, што, нават пасталеўшы, мой дзядзька ад аднаго толькі панічнага страху часам вырабляў такое, што зусім не клалася ў яго характар. Я ж казаў ужо, што дзядзька Готхальд быў чалавек не проста гарласты, але і гарэзлівы, а гарэзлівасць наўрад ці пасуе да жорсткасці. Асабіста я — так, прынамсі, кажа мая дарагая матуля, больш таго, дае галаву на адрэз — выліты дзядзька, што характарам, а што яшчэ больш тварам; мяне аж калоціць, калі я падумаю, што і мне на ўсё жыццё наканавана быць з твару падобным на нейкага гіцля і з такім тварам гойсаць па белым свеце. Ці не таму я і паспрабаваў даць сабе нейкае тлумачэнне дзядзькавай жорсткасці.

А ўвогуле ўспамінаць пра дзядзьку Готхальда не надта прыемна. Бо дзядзька — гэта той чалавек, які аднаго разу таямніча знік і следу па сабе не пакінуў, і ніхто дагэтуль не ведае, калі ён памёр і дзе пахаваны. Жыў ён, поўны імпульсу і сілы, у сваёй гановерскай сельскай абшчыне, у прыгожай, даволі зможнай вёсачцы, дзе яго кожны ведаў, кожны шановаў. Ворагаў у яго не было. Не было ў ім і нічога падступнага — усё яго жыццё цякло на людскім вобмацку.

І вось гэты самы дзядзька аднойчы садзіцца ў цягнік, каб ехаць у Гановер на пастарскую канферэнцыю, — калі не памыляюся, такія канферэнцыі называліся сінодамі. Удзел у гэтых сінодах быў абавязковы, але абавязак той дзядзька выконваў як з прымусу. І не таму, што трэба было ехаць у вялікі горад, не за непазбежныя сустрэчы з царкоўнай братвой, не за даўжэзасныя прамовы, якія трэба было слухаць, —

дзядзька не трываў тых паездак праз гера генерал-суперінтэнданта*.

Гер генерал-суперінтэндант быў мілы, добры дзядок, дзядзька нічога не меў да яго, адно толькі, што той быў ужо стараваты. Генерал-супер вечна нешта нюніў і пырскаў слінай, так што стаяць каля яго, калі ён прамаўляў, зусім не рэкамендавалася, — можна было, вядома, і ўцерціся, але якраз гэтага і нельга рабіць, бо прыстойнасць жа, бо такт! І вось гэтая старая разваліна ўбіла сабе ў глуды — сустракаць на кожным сінодзе ўсіх сваіх пастараў братэрскім пацалункам, ну, скажам, як бы, напрыклад, Хрыстос сваіх верных вучняў на вячэрняй трапезе. Старое гэта падла падплывала да кожнага пастара, ласкава выскалялася, — калі можна так далікатна назваць агідную грывасу, — глаголіла: «Дарагі браце, багаславі цябе пан бог!» — і «запечатлявала» брата ў са-аменькі пысак.

Дзядзьку майго аж выварочвала ад гэтага «запечатлення». Я сам, на свае вось гэтыя вушы чуў, як дзядзька апісваў цырыманіял цётцы; пры слове «абсусліў» цётка абурана ўстала і сказала: «Готхальд, ты забываеш, тут дзеці!» — і выйшла.

Але дзядзька мой быў, як гавораць у нас у Паўночнай Германіі, — «рванае вуха», што можна перакласці як «рваная ноздра, сабе наўме, сабакамі падшыты», дык з бегам часу ён напрактыкаваўся ўвінацца ад генералсуперінтэнданцкіх бусяў. Ён уціскваўся ў гамуз братоў-пастараў і, як толькі пачыналася працэдура, дзелавіта перамяшчаўся то ўправа, то ўлева, і калі высокае духоўнае начальства набліжалася да яго з ялейнымі словамі: «Дарагі браце, багаславі цябе пан бог!» — дзядзька Готхальд, з анэльскай усмешкай гледзячы ў прападобнае аблічча, таксама выдаваў порцыю ялею: «Дарагі браце, мы — ужо!»

Але ў той раз дзядзьку не было патрэбы ў такіх змустах і хітрыках, бо ён зусім не з'явіўся на сінод. Ніводзін чалавек так і не даведаўся, дзе мой дзядзька сышоў з цягніка, хаця шмат хто бачыў, як ён садзіўся. Гэта быў пасажырскі да Гановера, дарогі ўсяго паў-

* Генерал-суперінтэндант — духоўная асоба (у пратэстантаў), якая стаіць на чале царкоўнай акругі.

тары гадзіны, у вагонах ехала шмат духоўнай братвы, а яшчэ больш знаёмых вяскоўцаў, а ніхто так і не бачыў дзядзьку з той самай хвіліны, як ён садзіўся. З яе, той хвіліны, ён і знік, нібы ў паветры растварыўся. А быў жа дзядзька здаравенны корч, гмах-мужчыніска, такога цяжка не прыкмеціць. Бывала, загаворыць, дык у тым канцы вёскі хрысцянца. А калі ў кабінеце ўкручваў мазгі якой-небудзь вясковай маладзіцы, цётка выпраўляла з дому ўсіх дзяцей — дзеці ж такія ласыя на ўсё благое!

І вось — ні следу ні ведаў! Ні почуту пра якую б хоць там прычыну, якіх у такіх выпадках — і з прозвішчам і без — заўсёды хапае. Каб якая любоўная авантура, каб расчараванне ў жыцці, каб табе звычайны будны клопат, каб грэх які, дык жа не — нават у дарогу не збіраўся. На яго пульце засталася толькі казань на бліжэйшую нядзелю, закончаная на тры чвэрці... І ніякага знаку, ніякай зачэпкі — прапаў чалавек, як і не было чалавека...

Тут ужо і зусім не цяжка зразумець, што мне не вельмі даспадобы насіць на сабе маску асобы, якая загадкава знікла. Мала хто не верыць у прымету, што ў людзей з падобнымі тварамі падобны і лёс. Колькі пісана ў газетах розных дзівосаў пра падабенства жыццёвых дарог у блізнят. Чаго толькі я змалку не перадумаў, уяўляючы сабе ўсё, што магло стацца з дзядзькам! Цэлыя раманы панапрыдумваў, лежачы ў ложку, — што там той ваш Карл Май з яго фантазіяй! Як я з дзядзькавай сям'ёй чакаў, тыдзень у тыдзень, месяц у месяц — каб хоць якая вестка, але ні весткі, ні вестачкі так і не прыйшло!..

Пакуль з месяцаў не склаліся гады, пакуль прапалага не абвясцілі мёртвым, пакуль спакваля не пачалі яго забываць... Адна бабуля не забывала. «Хто ведае, — таямніча шаптала яна часам нам, падрослым ужо дзецям, — хто ведае... Можна, не мне гаварыць пра гэта... Але як сэрцам чую — жывы мой Готхальд, жывы, і як сэрца кажа — пабачуся...»

Калі твая дзіцячая вера, бабуля, не падманула цябе, дык ты ўбачыла яго, Готхальда!

Часам, у малыя канікулы, мама з кім-небудзь з намі ездзіла да бабулі ў Цэле. Шчыра кажучы, гасціны тыя былі цяжкай ношай як для гасцей, так і для гас-

падыні, бо ў бабулі было ўсяго два маленькія пакоікі і зусім ніякіх дастаткаў, каб карміць прорву гасцей. Але яна ўпарта настойвала, каб пасля кожнага яе візіту ў Берлін мы рабілі візіт у адказ. Бо пры ўсёй сваёй ціхмянасці яна была гордая. Яна нічога не прымала за так, яе просяць, яна — ані блізка.

Нас, дзяцей, вядома, забаўляла, як мы ўладкоўваліся ў малюсенькіх, старамодных нават на тыя часы пакоіках. Па-першае, не хапала спальных месцаў, і мяне клалі на трох крэслах, якія ставілі ў рад. Звечара гэты ложак яшчэ ўнушаў давер, але сярод ночы ён пачынаў злоўжываць даверам, і я пекатам каціўся на падлогу. Тыя ночы, якія яшчэ заставаліся ад канікулаў, я спаў ужо на падлозе. І гэта было цудоўна. Бо кожны раз, засынаючы, я ўяўляў сабе, што ляжу ў прэрыі каля вогнішча, і так прыемна было адчуваць пад сабой цвёрдыя дошкі, накрытыя посцілкай.

Што да ежы, дык у бабулі мы цяпелі такую нястачу, што зрабіла б гонар беламу паляўнічаму, якога высочваюць індзейцы. Мама строга наказвала мне, каб на бабулінае пытанне, ці наеўся я, я адказваў, што наеўся, што ўжо больш не лезе. Але бабуля страціла ўяўленне пра тое, што такое добры хлапечы апетыт, што «больш не лезе» — гэта яшчэ зусім не «наеўся».

І хоць маме было вельмі прыкра, але давялося ісці на сякі-такі падман, і вечарам, калі ўсе ляжалі ў пасцелях, мы з мамай потайкам «вячэралі» з кулька, зверчанага з прамасленай паперы. О, як гэта было добра, што мама хоць раз рабілася маёй спадарожніцай на коўзкай дарожцы. Але яна «наадрэз не бачыла» нічога добрага ў гэтым, па-першае, з педагогічных меркаванняў, па-другое, таму, што не любіла ашукваць сваю маму. А што яна мела рабіць, калі бабуля са старэчай упартасцю адхіляла ўсякую нашу дапамогу, нават проста прадуктамі.

— Вы мае госці! — абурана заяўляла яна. — Я б з сорама згарэла, калі б яшчэ грошы з вас брала.

Ужо сама закупка дадатковага правіянту была складанай праблемай, бо бабуля пачынала непакоіцца, калі мы знікалі з яе вачэй. Нам проста не дазвалялася нікуды адлучацца.

— Гэты нядоўгі час нам трэба пабыць разам! — гаварыла яна.

Але сапраўдныя цяжкасці пачыналіся пасля таго, як нам удавалася пранесці кантрабанду ў дом, бо яе трэба было схваць да вечара, а ў бабулі быў выдатны нюх.

Памятаю, як аднаго разу вечарам бабуля раптам пачала насцярожана прынюхвацца.

— Дзюўна, дзюўна, чэму гэта тут пэхне лювернэй кэўбэсой!

Ліверная каўбаса ляжала наверху, на кафельнай печы, і зусім яна не пахла. А бабуля такі ўнюхала, і гэта, па-мойму, даказвае, што і яна ў дні нашага візіту не вельмі раз'ядалася. Мама паспрабавала нечым загаварыць бабулю, але марна. Бабуля зноў павяла носам.

— Дзюўна, дзюўна, чэму тут пэхне лювернэй кэўбэсой?

І бабуля пачала пятляць па пакоі, як паляўнічы сабака па следзе.

— Не ведэю, не ведэю, — мармытала яна, набліжаючыся да печы.

Мама пахаладзела ад страху. Яна сама была маці некалькіх падлеткаў, але слухалася сваёй маці гэтак жа, як мы бацькі. Затое я цешыўся па-каралеўску. Бабуля, верная сваёй натуры, не падазравала нас ані ў чым, проста яе зацікавіў феномен нязвыклага для яе кватэры паху. Калі бабуля настолькі наблізілася да печы, што можна было крыкнуць «гарыць!», як гэта робяць дзеці ў гульні «холадна — гарача», маме прыйшла выратавальная думка адчыніць акно... Пах выветрыўся, і бабуля села вязаць...

Але гэта яшчэ не быў поўны ратунак. Як толькі мы абсели каўбасу, думаючы, што бабуля ўжо заснула, тут дзверы раптам адчыніліся, і на парозе, як здань, паявілася бабуля ў начной кофце і ніжняй спадніцы.

— Дзюўна, не ведэю чэму, эле зноў пэхне лювернэй кэўбэсэй! Вы спюце?..

Мы спруцянелі; у кожнага ў руцэ круглая булка, у другой — здрадніцкі кавалак. Мама пасля прызналася мне, што праглынула б каўбасу адным коўтам, калі б бабуля дапетрыла запаліць свечку. Але бабуля была чалавек далікатны і ўмела лічыцца са спакоем гасцей. Яшчэ некалькі хвілін мы чулі, як яна прынюхваецца і мармыча, потым дзверы зачыніліся, і ў

суседнім пакоі ціха зарыпеў ложка. З гэтага дня наш дадатковы рацыён складаўся з прадуктаў без рэзкага паху.

Калі б толькі ўсё тое, чым нас частавала бабуля за сталом, было смачнае! На жаль, гэта было не так! Не тое каб бабуля дрэнна гатавала — не, наадварот, але яна страшэнна эканоміла! Некалькі дзён падрад раніцай на стала паяўляўся слоік з хатнім апельсінавым варэннем, якое мама з першага позірку прызнала абсалютна няўедным. Яно і праўда зацвіло. Выслухаўшы катэгарычны мамін прысуд, бабуля толькі нясмела сказала:

— Ты тэк думэш, дзюцяткэ? — У той дзень варэння гэтага мы больш не бачылі.

Затое раніцай яно зноў стаяла пасярэдзіне стала, тоўсты верхні пласт цвілі быў акуратненька зняты, але ад гэтага варэнне лепшым не стала, бо яно прабуцьвела наскрозь.

— І ты збіраешся гэта есці, мама?! — з жахам усклікнула мая мама, калі бабуля намазала сабе скі-бачку.

— Толькі пэкэстую, мюлае дзюце! — супакоіла яе бабуля. — Скэдэ, кэлі б тэкое добрэе варэнне і прэпэлэ!

І што б там ні гаварыла мама, бабуля ўсё роўна ела варэнне! Тая раніца ў нас з мамай якраз выдалася «вольнай», бо бабулі забалела сярэдзіна, у жываце такі... Можа, гэта і не ад варэння, аднак на стала мы яго больш не бачылі. Тым не меней сярэдзіна ў бабулі балела на дзіва рэгулярна. Нарэшце мама высачыла, што яе матухна потайкам усё-такі ласавалася са слоіка: «Скэдэ — і цукэр быў ек цукэр, і эпельсюны дэрэгіе, грэх прэпэдэць дэрэгому дэбру! І жывот прыбольше толькі тэк, дле знэку, можнэ і пэцерпець крыху...» Рэшта варэння, якую мама цяпер ужо рашуча выкінула, была ўжо — каліва...

Аднойчы бабуля, калі мясіла цеста на пірог, спыталася ў мамы, ці не папсаванае яйка яна ўзяла. Мама панюхала яго і сказала, што яйка пратухла. Бабуля вельмі засмуцілася. Днём да кавы ў нас быў пірог. Елі мы яго са смакам, асабліва я не мог наесціся. Пасля кавы бабуля сабрала ўсё, што засталася ад пірага, і панесла на кухню, але на парозе абярнулася і пераможна сказала сваёй дачцэ:

— Э ейкэ зусюм і не прэтухлэ, хібэ вы што зэў-
вэжылі, ек елі?

Значыцца, яна ўсё-такі ўбіла яго ў цеста, і, хоць
пірог быў смачны, маме тут жа зрабілася нядобра.
Надта ж уражлівы быў пах!

Над бабуляй у такой самай цеснай кватэрцы жыла
старэнькая фройляйн Амелі фон Рамсберг, якая так-
сама даводзілася мне цёткай, хоць калі папраўдзе,
дык, як той казаў, сівы боб з зялёнага гароху — такая
і яна цётка! Але хай...

Абедзве бабулькі не баяліся ні смерці, ні чорта, але
толькі каб не грабежнікі (і што там было ў іх раба-
ваць!), і яны прыдумалі такое дзівоснае сігнальнае
прыстасаванне, што толькі вазьмі ды дзіву дайся.
У столі бабулінай прыхожай, а столь гэта была падло-
гай у прыхожай цёткі Амелі, прабілі дзірку і праз гэту
дзірку працягнулі прыгожы, шырокі, вышыты бісерам
паясок і да канцоў яго прымацавалі два званочкі.
У выпадку набегу грабежнікаў на адным з паверхаў
старэнькая, якая падверглася нападу, мелася даць сіг-
нал трывогі. Яшчэ малым я засумняваўся ў эфектыў-
насці гэтага прыстасавання. Цяжка было паверыць,
што грабежнік дазволіць старой пані скарыстацца сіг-
налізацыяй, ды і ў надзейнасць дапамогі, якую б яна
выклікала, таксама неяк не верылася. Але хай сабе
цешацца...

Што б там ні было, але паясок гэты са званочкамі
ўнушаў бабулькам пачуццё глыбокай упэўненасці,
і калі ні разу не давялося пакарыстацца ім у яго кан-
крэтнай функцыі, дык з тым большай энергіяй бабуль-
кі назвоньвалі для сяброўскіх зносін. Я часта назіраў,
як бабуля, стоячы ў цёмным кутку прыхожай, сваім
звычайным голасам крычала ўгору цётачцы Амелі, якая
была тугаватая на вуха, а зверху чуўся голас фрой-
ляйн фон Рамсберг, пагрубелы ад праходу праз сіг-
нальную дзірку.

Мне самаму часам рабілася ад гэтага прыстасаван-
ня несамавіта. Бывала нават, што, калі я заходзіў у
прыхожую так сабе, па сваіх хлапечых справах, у мя-
не ўзнікала цвёрдая ўпэўненасць, што са столі за мною
цікуе пара чорных вачэй! Адзін раз я быў намерсе,
добра разгледзеў тую дзірку і добра ўверыўся, што
назіраць праз яе можна толькі тады, калі дзорца

ляжа на падлогу. Уявіць сабе, каб фройляйн Амелі фон Рамсберг, уся ў чорным, як і наша бабуля, уся пруткая, як тычка (генеральская ж дачка!), уся высахлая, каб яна плазавала па падлозе — жывыя смехі, ды і годзе! Але ж вочы ў дзірцы былі, гэта факт неабвержны! Нарэшце я пачаў ужо ўваходзіць у прыхожую з нейкім тайным нядобрым страхам перад прывідамі і больш не заставаўся там адзін.

Да цёткі Амелі ў мяне не было аніякай сімпатыі, у мамы, вядома, таксама, але гэта зусім не вызвала нас ад абавязку ўжо ў першы дзень нашага гасцявання ў Цэле рабіць ёй візіт. Пакоі цёткі Амелі больш, чым бабчыны, былі запушчаныя, застаўленыя і заваленыя розным хламам. Розніца толькі ў тым, што было развешана на сценах. Калі ў бабулі пераважалі богадухоўныя рэліквіі з невялікімі порцыямі біблейскіх цытат, дык у цёткі Амелі панавалі вайскоўцы, часцей за ўсё ў яркіх мундзірах, уперамешку з батальнымі сюжэтамі і шаблямі.

Цётка Амелі сядзела ў крэсле выпрастаўшыся, нібы во толькі што праглынула адну шаблю: цётка была прадстаўніцай старога пакалення, ці, як цяпер кажуць, — генерацыі, якое лічыла, што адкідвацца на біло крэсла шкодна, бо гэта расслабляе. На сталае заўсёды стаяла талерка з анісавым пячэннем, якім мама і я павінны былі частавацца. Тою парой я і датую ўзнікненне ўва мне агіды да анісавага паху. І кожны раз мяне не пакідала адчуванне, што гэтаму пячэнню столькі ж гадоў, колькі і цётцы Амелі, такой старызнай ад яго патыхала. Пакута — жаваць яго.

Тым часам пачынаўся допыт мамы. Цётка Амелі фармулявала пытанні па-вайскаваму коратка. Яна хачела ведаць усё: колькі зарабляе бацька, якія ў яго шанцы на павышэнне па службе, ці далі ўжо яму ордэн, чаму не, колькі грошай ён дае маме на гаспадарку, сама яна мае бялізну ці даручае якой-небудзь з «гэтых сталічных праль», пра якіх усе ведаюць, што ў іх ні сораму, ні сумлення?

Мама адказвала на ўсе пытанні з нейкай сарамлівай усмешкай; варта было ёй хоць крышку ўхіліцца ад прамога адказу на якое-небудзь асабліва недалікатнае пытанне, як тут жа разгаралася пагоня, яе пераймалі і бязлітасна прымушалі прызнацца.

Выграбшы з мамы ўсё дачыста, цётка Амелі прыступала да мяне. Пачыналася гэта прыкладна так:

— Колькі табе гадоў, Ганс?

— Адзінаццаць...

— Я ў цябе папыталася, колькі табе гадоў! Адзінаццаць — чаго?.. Месяцаў?..

— А... Адзінаццаць гадоў, канечне!

— Вось бачыш, гадоў; так і трэба адказваць, а то — адзінаццаць!.. Ну, вось бачыш, ужо сям-таму і навучыўся ў сваёй старэнкай цёткі! — І да мамы: — Здзіўляюся, Луіза, як гэта твой муж не заўважае такога! — Зноў да мяне: — Сядзі роўна, Ганс!.. А як у цябе ў школе?

— А-а...

— Што ты гэтым хочаш сказаць?

— Пспехі яго добрыя, — спяшаецца з дапамогай мама.

— Дзякую табе, дарагая Луіза. Але я б хацела, каб Ганс адказаў мне сам. Нямецкі хлопчык павінен адказваць ясна, дакладна і нічога не баяцца. Колькі вас у класе, Ганс?

— Трыццаць два.

— А каторы з іх ты?

— Дваццаць трэці.

— Значыцца, у горшай палавіне! — знішчальна канстатуе цётка. — У мой час гэта не называлася «добрымі поспехамі», Луіза! — На маму кідаюць востры позірк, нібыта яна наўмысна спрабавала ашукаць цётку. Пасля зноў да мяне: — Кім ты хочаш стаць, Ганс?

— Хм, не ведаю...

— У адзінаццаць гадоў нямецкі хлопчык мусіць ведаць, кім ён будзе. Дык жа кім ты хочаш быць, Ганс?

Знаючы, што яна ўсё адно ад мяне не адчэпіцца, я спрабую адчапіцца ад яе:

— Камінаром!

Цётка ўзводзіць вочы.

— Камінаром! Растлумач мне, калі ласка, Луіза, як у хлопчыка ўзнікаюць такія вульгарныя ідэі?! У мой час усе хлопчыкі хацелі стаць салдатамі альбо ішлі ва універсітэт! Я ніколі не чула, каб у нашай сям'і хто-небудзь хацеў стаць камінаром! Гэта пачварна, Луіза!

Абураны позірк спярша на маму, потым на мяне. Мама бянтэжыцца, разгублена кажа мне:

— Сядзі роўна, Ганс! Не круці нагамі!

— Луіза! — жахаецца цётка. — Як ты сказала?!

— Ну... каб не круціўся, не боўтаў нагамі, цётка Амелі, — адказвае мама, зусім сумеўшыся. Яна і здогадкі не мае, якое злачынства яна зноў учыніла.

— Луіза!! — жахаецца цётка ўжо на два клічнікі. Потым мякчэй, як бы выбачаючы, задуменна кажа: — А ўсё гэты горад, гэты грахоўны Вавілон ва ўсім вінаваты; а ты ж была такая выхаваная дзяўчынка, Луіза.

(Цётцы Амелі ўдавалася ўнушаць маме, быццам яна ледзь не мая равесніца. З кожным наездам у Цэле мама маладзела, а то і зусім дзяцінела.)

Цётка Амелі павучальна:

— Сапраўдная дама не павінна ўпамінаць пра гэта, унізе, — яна вачыма паказала на мае ногі, — лепш не трэба, Луіза. Нібы яна нічога і не ведае, Луіза! Але калі ўжо нельга не назваць, дык яна кажа «п'едэстал» альбо, прынамсі, «пастамэнт»... Ганс, дай спакою свайму *пастамэнту*, вось так гучыць прыстойна, Луіза!

Але што там тыя пятнаццаць хвілін візіту ў цёткі Амелі ў параўнанні з «філіжанкай кофэ» два разы на тыдзень у садзе на беразе Алера! Бабуля сустракалася там са «сваімі дамамі» — так гэта называлася — і там жа дэманстравала ім маму і мяне, бо небывала намі ганарылася. Мне вельмі падабалася дарога туды, бо трэба было пераходзіць раку па пантонным мосце, які называўся «Пфенігавым». Кожны, хто пераходзіў па гэтым пешаходным мосце, абавязаны быў заплаціць пфеніг. На мяне гэта рабіла глыбокае ўражанне. Кожны раз я настойваў, што сам буду плаціць за траіх, браў тры манеткі і з гонарам уручаў іх інваліду-кантралёру.

Дагэтуль не разумею, чаму я так захапляўся «Пфенігавым» мостам, за яго я нават цярпеў «філіжанку кофэ». Гэты мост цераз Алер стаіць і цяпер, а год ці два таму назад я пераканаўся, што і мае родныя дзеці ходзяць па ім з такой самай радасцю, як калісьці іх бацька. «Пфенігавы» мост як мэта шпацыраў ім вельмі па душы.

Але, як толькі канчаўся мост, канчаўся і мой доб-

ры настрой. Я выдатна ведаў, што мяне чакала: дзвetry гадзіны седні ў кампаніі вывадка старых пань,— адказвай на іх пытанні, пі каву, што хай бы я лепш смалу піў. А ў дадатак па дарозе слухай настаўленні мамы і бабулі — будзь ветлівы, адказвай ясна і чотка закончанай фразай, а не асобнымі словамі, глядзі ў твар — і шмат чаго іншага. Не, які там мог быць добры настрой.

Каля садовай форткі спыняліся: з абутку змахвалі пыл анучкай, спецыяльна для гэтага прынесенай у рыдзікюлі-пампадурцы, папраўлялі і падроўнівалі каўняры, хусткі, каптур і толькі пасля гэтага заходзілі ў сад-кафэ. Кожны раз я спадзяваўся, што мы прыйдзем першыя, каб пазбегнуць строгіх позіркаў шматлікіх экзаменатараў, але кожны раз там ужо сядзела шэсць-сем пань, якія прагнулі кінуць вокам на «берлінцаў» і вышукаць у іх якія-небудзь хібы.

На тую пару мінула яшчэ няшмат часу, як каралеўства ГанOVER перастала быць самастойным каралеўствам і перайшло пад карону Прусіі. Усе гэтыя старажытныя пані, панечкі і панюлькі трымаліся вернасці свайму каралеўскаму дому, яны былі «вэльфы»*, а мае бацькі, хоць таксама нарадзіліся ганOVERцамі, лічыліся адорвенямі, бо бацька служыў у распраклятых прусакоў, каб яны не даждалі. Нянавісць да прусакоў і любоў да вэльфаў, якія вымерлі разам са старым пакаленнем, тады яшчэ толькі бутонілі і цвілі буйным цветам. Так у дамскім гуртку асабліва захапляліся адной старой дваранскай дзеўкай, якая не захацела дапусціць, каб каравульныя будкі перад цэленскім замкам, пафарбаваныя ў высакародныя колеры вэльфаў, перамузялі ў прускі чорна-белы. Яна іх купіла і паставіла ў сябе ў прыхожай замест гардэробаў. Вось яна якая — сапраўдная вернасць вэльфам!

А мой бацька зрабіў вераломна, і нам з мамай прыходзілася за гэта расплачвацца крывёю. Заўваг, выказаных мякка і далікатна, але даволі вострых і з'едлі-

* Вэльфы — германскі феадальны род, які іграў відную ролю ў Германіі сярэдніх вякоў. Горад ГанOVER у 1636 г. стаў рэзідэнцыяй дынастыі вэльфаў. У 1866 г. у ходзе аўстра-прускай вайны каралеўства ГанOVER было акупіравана прускімі войскамі і аб'яўлена прускай правінцыяй. Рэакцыйнае дваранства і духавенства стварылі ў ГанOVERы сепаратысцкую партыю вэльфаў.

вых, заўсёды хапала ўдосталь: прускае — дрэнна, бо прускае, а за берлінскае горш і быць нічога не можа, брыда і мязота! Маёй пяшчотнай маме, якая не мела ніякай зброі супроць гэтых шпілек, перападала на «філіжанках» не менш чым мне, але яна ўмела пераносіць колкасці з годнасцю. Яна разумела, што разаб'е бабулі сэрца, калі не дасць ёй магчымасці выводзіць нас «у свет». Наўрад ці варта і гаварыць пра тое, што ніякіх шпілек бабуля не чула і не бачыла — яна проста іх не разумела.

Калі ўсе пані збіраліся, пачыналася доўгая дыскусія з прычыны заказу кавы, пардон — «кофэ». Кожная пані паведамляла, колькі «філіжанак», гэта значыць, кубачкаў яна мае выпіць, і ад гэтага залежалі габарыты кафеяніка і памеры ўзносу. Не буду тлумачыць, што, натуральна, тут трымаліся пэўнага табеля рангаў, і ўдаве пастара, напрыклад, ніяк не выпадала піць больш, чым, скажам, генеральскай дачцэ.

Як толькі кафеянік ставілі на стол, тут жа адчыняліся ўсе пампадуркі, і паяўлялася на свет пячэнне. Купляць яго лічылася чыстым блюзнерствам, не кажучы пра тое, што прадукцыя кандытарскай выпечкі ўвогуле нікуды не вартая, пячы трэба толькі самой, толькі дома. Кожная прыдзірліва пільным вокам сачыла, што прынесла другая і колькі прынесла. Ах, божа ты мой мілы, я бачыў пампадуркі, з якіх даставалі толькі сухарыкі і прасначкі! Канечне ж, бабулькі гэтыя жылі на мізэрных пенсіі і сціплыя ахвяраванні сваякоў. І гаварыць няма чаго, што ім даводзілася ашчаджаць, часам нават галадаць. Аднак дэкорум ёсць дэкорум, яго трэба вытрымаць, — голад можна перацерпець, а вось прыйсці на «філіжанку» ў не зусім бездакорнай вопратцы... гэта магло скончыцца стратай рышпекту і адлучэннем ад касты.

Допыт мамы і мяне разыгрываўся па тым самым сцэнарыі, што і ў цёткі Амелі, з той розніцай, што дванаццаць следчых заўсёды горш, чым адзін! Рана ці позна гаворка заходзіла пра Берлін. Калі меркаваць па пытаннях пань, дык Берлін — гэта недзе ці не ў чорнай Афрыцы. Слухачкі дзіву даваліся, што ў Берліне, аказваецца, жывуць і ядуць амаль гэтак жа, як і ў Гановеры. А калі мама, крыху хвалюючыся, бажылася, што і ў Берліне ёсць прыгожыя паркі, што і ў

Берліне ёсць крамы з сапраўды элегантнымі рэчамі, пані абменьваліся позіркамі, поўнымі ўсмішкай спагады, а цётка Амелі гаварыла:

— Гэта так ты ўсё разумееш, дарагая Луіза. Божа вялікі, ты зусім адвыкла ад сваёй радзімы. Ты так даўно не бачыла нічога сапраўды прыгожага і элігантнага!

І яны з падкрэсленай тактоўнасцю пераводзілі гаворку на што-небудзь іншае.

Мама ледзь не плакала, я часта гэта бачыў. Але яна, як і я, павінна была стрымлівацца. Тут мы абое былі толькі неразумныя дзеці, праўда, на сваё здзіўленне, я заўважыў, што гэтыя пані і паміж сабой вельмі строга падкрэслівалі розніцу ва ўзросце. Здавалася, быццам сярод іх таксама ёсць свае падлеткі, у іх ліку, натуральна, мая дарагая бабуля. Права сказаць субяседніцы «мая дарагая» альбо «дзіця маё» мелі нямногія і толькі старэйшыя і найбольш знакамітыя.

Божа, якую нуду наганялі яны на мяне сваёй балбатнёй. Як мала я верыў іх далікатным і салодзенькім словам! І ўсё-такі нечым яны мне падабаліся, я б ніколі не адважыўся адкрыта ўзбунтавацца супроць іх. Мусіць, я ў душы ўсведамляў, якая сіла хаваецца ў гэтых згорбленых, высахлых, вельмі пацешных божых стварэннях. Сіла адольваць цяжкасці, сіла ахвяраваць нават самым дарагім, сіла непахіснай перакананасці. Толькі што яна, сіла гэтая, была няправільна скіравана, ёй не знайшлося разумнага ўжытку ў пустым, ізляваным каставым існаванні. Але калі б яна спатрэбілася, яна б усё яшчэ была жывая, гэтая сіла!

Часам за нашым сталом сядзелі іншыя дзеці, якіх некаторыя пані прыводзілі з сабой; гэта былі страшэнна ўзорна выхаваныя дзеткі без плямкі-плямусенькі на сукеначках і штоніках, яны заўсёды адказвалі гучна і чотка поўнымі сказамі, як нямецкія дзеці, ніколі не боўталі сваімі «пастамэнтамі», не чапляліся імі за ножкі крэслаў. Я ненавідзеў гэтых зануд — так я іх сам сабе называў, але сёння мне здаецца, што яны лічылі мяне гэтакім жа занудай, як і я іх. Аднойчы, выбраўшы зручны момант, я падгаварыў нейкую дзяўчынку ў ружовай сукеначцы на ўцёкі з кампаніі. Пабраўшыся за рукі, мы пабеглі ў той закутак саду, дзе

была дзіцячая пляцоўка і куды на прамілы бог нельга было хадзіць прыстойным дзецям.

Там была гушкалка, былі арэлі, а таксама брус і турнік. Я прапанаваў арэлі, але іх адхілілі: мая паненка баялася, каб не закруцілася ў галаве. Гушкалка здалася ёй больш надзейнай. Я пасадзіў дзяўчынку на адзін канец дошкі і энергічна прыціснуў другі да зямлі, каб і самому сесці. Шасцігадовае дзеўчанё так і падляцела ў паветра, як мячык, страціла раўнавагу і бухнулася на пясок, які быў не тое каб пясок, а чысцютка гразь. Паненка завішчала, паненка заверашчала — на яе ружовую сукеначку страх было глянуць. Я паспрабаваў быў суцешыць яе, але яна залямантавала яшчэ больш, вырвалася і пабегла назад у кафэ. Беспамылковы нюх падказаў ёй, што адзіны яе ратунак цяпер у тым, каб выставіць мяне звадышам. У такіх сітуацыях жаночыя істоты ад прыроды маюць дар прымаць самыя правільныя рашэнні.

А паколькі мне ўжо не было чаго траціць, я зрабіў яшчэ адну вылазку ў тую частку саду, якая была ўздоўж берага Алера. Адтуль адкрываўся цудоўны малюнак: плаціна, цераз якую ападала рака. Я ведаў, што і сюды хадзіць мне забаронена, і не таму, што вада блізка, а па той, канечне, прычыне, што сырое паветра шкоднае арганізму. (На арэлях — шкодна, бегачь — шкодна, інакш кажучы, кожная дзіцячая забава шкодзіла арганізму. Толькі хадзіць роўненька, выхавана — вось толькі гэта было прыстойна дзіцяці!)

Не паспеў я добра надзівіцца на вадаспад, як падышла мама і паклала мне руку на плячо.

— Ах, мой хлопчык! — ціха сказала яна. — Што ты нарабіў? Такая была прыгожая сукеначка ў Эмі.

Я заўважыў, што ў мамы пачырванелі вочы.

— Я вельмі шкадую, мама, — сказаў я. — Але я зусім тут не вінаваты. Дошка падскочыла, а яна дрэнна трымалася.

— Вось вечна ты такі неразважны і дзікі, — сказала мама ціха і пагладзіла мяне па валасах. — Што ж, цяпер ужо нічога не парадзіш. Вернемся да стала, і ты перапросіш фраў фон Хаберкрон.

— Мама, — гораха загаварыў я. — Яны ж і табе ўверыліся, я ж сам бачу! За што яны цябе точаць, калі вінаваты я? І наогул усе яны старыя ведзьмы. Што

яны разумеюць у хлопчыках; часам зусім таго не хочаш, што выходзіць. Ведаеш, мама, давай уцячом дамоў. Бабуля заплаціць за нашу каву.

Але мама пакруціла галавой:

— Не, не, Ганс, так нельга. Мы вельмі засмуцім нашу бабулю. І ніколі не называй дам гэтым брыдкім словам. Усе яны вельмі добрыя і добра да цябе ставяцца!

— І зусім яны не добрыя, і хай яны паставяцца, мама! — усклікнуў я. — Ты ж сама ведаеш. Проста яны хочуць паказаць, якія яны далікатныя, як добра ўсё было раней, а мы з табой дык нічога і не вартыя. Я іх усіх не пераварваю, апрача бабусі, канечне!

— О божа, Ганс! — жахнулася мама. — І як ты мог такое падумаць, і дзе твая галава! Не, гэта ў табе не маё, — задумліва дадала яна, — і не татава. Хацела б я ведаць, у каго ты такі ўпарты ўдаўся, бы клінасовы. Не, хадзем, — рашыла яна. — І не забудзь перапрасіцца! Зрабі мне такую ласку!

Пакуль мы вярталіся, ува мне ішла барацьба паміж хлапечым гонарам і любоўю да мамы. Нарэшце перамагла любоў, хоць і нялёгка мне было паступіцца сваім гонарам дзеля кафейнай кампаніі. Наша з'яўленне, як і мае няўклюдныя перапросіны ў фраў фон Хаберкрон, было сустрэта ледзяным маўчаннем. Бабуля заклапочана пасапла і сказала з разлікам, што яе падтрымаюць:

— Ён усё-такі мюлы хлопчык!

Але ніхто яе не падтрымаў.

Я падаў замурзанай ружовай малпе лапу і пранюніў, што там было патрэбна. Пад час цырмоніі замірэння малпа пераможна высалапіла мне язык. Іншыя гэтага не бачылі, бо я засланяў яе. Тут я ўжо канчаткова пераканаўся, што ўсе жанчыны непаўнацэнныя істоты і не вартыя ўвагі сапраўдных хлопцаў. (Мама, вядома, уваходзіла ў выключэнне. І потым жа мама была не жанчына, яна была мама!)

Па дарозе дамоў бабуля крыху акрыяла.

— Эле ж прэўдэ, цудоўнае сёння было, Луізэ! — сказала яна. — І ўсе такія мілыя, прэўдэ ж? І твой хлопчык быў тэксэмэ вельмі мюлы, ён жэ не хэцеў гэ-тэгэ рэбіць, прэўдэ ж, мой хлопчык?!

— А от і хацеў, — раззлаваўся я нечакана. — Я б

гэту макаку закінуў у Алер. Яна мне язык паказала!

Але тут бабуля так шчыра абурылася, што не гаварыла са мной цэлы дзень.

Калі бабуля прыехала да нас апошні раз, ёй было восемдзесят пяць, а мы жылі ў Лейпцыгу. Бацька ўжо быў рэйхсгерыхтрат. Бабуля не была б бабуляй, калі б не праявіла жывой цікавасці да пасяджэнняў рэйхсгерыхта. Дарма бацька даводзіў ёй, што гэта вельмі сумна: там не выступаюць ні бакі, ні адвакаты, усё ўжо загадзя вырашана і запісана, і суддзі там абмяркоўваюць ужо гатовае, яны толькі правяраюць, ці адпавядае прысуд папярэдняй інстанцыі дзеючым законаўстанаўленням.

Бабулі было відней. Хто як хто, а яна не засумуе, і, акрамя таго, трэба ж ёй хоць раз пабачыць свайго зяця ў пурпуры рэйхсгерыхтрата!

І вось аднаго разу бацька адступіў і ўзяў бабулю з сабой у рэйхсгерыхт. У вестыбюлі ён загадаў слуге правесці старую даму ў залу шостага аддзялення крымінальнай палаты на месцы для слухачоў. Бабуля зручна ўладкавалася, расправіла шаль, паклала пампадурку і з цікаўнасцю пачала разглядваць абстаноўку; зала пасяджэнняў была не вельмі вялікая, але цёмныя драўляныя панелі, каляровыя вітражы, а галоўнае, сама атмасфера залы з яе строгасцю і гулкай пустэчай зрабілі на яе вялікае ўражанне.

Насупраць бабулі ў другім канцы залы за цёмным сталом сядзела сямёра пажылых гераў; на іх былі шаўковыя мантыі бардовага колеру, а на галаве — аксамітныя берэты, таксама чырвоныя, але крыху цямнейшыя. Усе геры былі сівыя, сівабародыя, большасць у акулярах, і сядзелі так, нібыта былі тут адвеку і праседзяць давеку. Некаторыя падпіралі рукой галаву, іншыя пакручвалі аловак або пенснэ. Адзін нешта драпаў на паперы, другі кашляў, перад кожным ляжала некалькі папак, а той, у каго быў самы вялікі стос, нешта дудніў астатнім.

Бабуля з прыемнасцю зазначыла сабе, што рэйхсгерыхт з яго сівымі суддзямі — установа вельмі салідная. Ён здаўся ёй зарукай непакіснасці імперыі, бо якраз вось такія бясстрасныя людзі лепш за ўсё аберагаюць закон. Але асабліва парадаваў бабулю зяць; нягледзячы на бародку і вусы, ён, на яе думку, выгля-

даў самым маладым і свежым, ды і чырвоная мантыя пасавала яму больш, чым іншым.

З усяго, што дуднілася, бабця не разабрала ні слова, але гэта яе зусім не абыходзіла. Спакваля, з гадамі яна пачала недачуваць і прывыкла да гэтага. Яе вочы яшчэ бачылі, дзякаваць богу, добра, а тут ім было на што паглядзець. Бабуля збіралася пасядзець даўжэй. Яна нават падумала, ці ёмка будзе, калі яна дастане з пампадуркі вязанне і трошкі павяжа. Герам суддзям гэта, мусіць, зусім не перашкодзіць.

Тым часам за судзейскім сталом сітуацыя крыху перамянілася. Старое дундала змоўкла, астатнія геры сказалі па некалькі слоў, нешта запісалі. А гер, які сядзеў пасярэдзіне, падняўся і нешта сказаў у залу, ці правільней, да бабулі. Бабуля хуценька прыкінула сабе, што б гэта такое ён мог сказаць, магчыма, зяць паведаміў ім пра яе прысутнасць, і яны вітаюцца з ёю. На ўсялякі выпадак бабуля ўстала, зрабіла кніксен і зноў села.

На самай справе старшыня палаты сказаў вось што:

— Па прычыне магчымай пагрозы маральнасці справа будзе заслухана пры зачыненых дзвярах.

Бо якраз быў закончаны разгляд адной справы і на парадак выходзіла другая, якая датычылася парушэння параграфу 175 ці 176 Крымінальнага кодэкса. Публіка абавязана была пакінуць залу, а публікай была бабуля, і пакінуць залу павінна была яна. Але бабуля нічога не разабрала і засталася сядзець як сядзела. Яна была вельмі задаволена, што трапіла ў рэйхсгэрыхт, і ўсміхалася...

Геры суддзі сядзелі і чакалі, калі нарэшце старая выйдзе. Публіка бывала тут так рэдка, што суддзі часцей за ўсё засядалі адны, і нават слуга не заўсёды быў пад рукою. А бацька чамусьці раптам пасаромеўся прызнацца, што старэнькая — яго цешча...

Старшыня палаты падвёўся яшчэ раз і ўжо з ноткай грозбы паўтарыў сказанае раней пра зачыненыя дзверы. І бабуля ўстала другі раз, яшчэ раз скроіла далікатны кніксен і засталася стаяць, чакаючы магчымага працягу ўшанавання, бо гер суддзя ўсё яшчэ не садзіўся. Старшыня рашыў, што цяпер старая выйдзе, і сеў. А tempo ўпляцавалася і бабуля!

За судзейскім сталом — паніка. Адны падумалі, што старая не ў сваім розуме, другія — што і зусім без...

Бацька зразумеў, што гульня ў хованкі не дапаможа, падышоў ззаду да старшыні і пашаптаў таму на вуха, што бабуля — яго цешча і што яна айн бісхен (крыху) глухаватая...

Старшыня, які таксама быў крыху айн бісхен, асабліва калі яму шапталі на вуха, абурана ўсклікнуў:

— Ваша поўная праўда, калега. Ёй пара быць прапра-прабабай, а яна намерылася пацяшацца тут непрыстойнымі гісторыямі! Калі яна зараз жа не выйдзе, я загадаю гнаць яе ў каршэнь!

І ўстаўшы трэці раз, ён грамавым голасам распардзіўся ачысціць памяшканне па прычыне магчымай пагрозы маральнасці. Бабулі гэта здалася мо крыху занадта пачцівым, аднак яна ўстала ўсё-такі яшчэ разок на кніксен, праўда, выканалала яго неяк разгублена.

Старшыня, каб яшчэ... яшчэ, — узарваўся б, але тут бацька паднёс да яго вачэй запіску: «Мая цешча. Абсалютна глухая!»

Угневаны твар імгненна змякчыўся, тугавухі тут жа адпусціўся і нават узрадаваўся сустрэчы з «абсалютам». Ён адразу пазваніў слуге, і бабулю з усімі далікатнасцямі вывелі з залы. Паколькі час ужо збліжаўся да полудня, бабулю гэта эмісія зусім не ўстрыможыла. Вельмі задаволеная, яна вярнулася дамоў і за абедам расказала нам, як цікава было ў рэйхсгерыхце і як далікатна з ёю абышліся геры суддзі.

Але што было з ёю, калі за вячэраю бацька раскрыў сапраўдную прычыну цырымоніі! Ён ужо не бянтэжыўся і лічыў прыгоду вельмі пацешнай. А бабуля была проста разбіта. Госпадзі, каб гэта яшчэ на схіле гадоў на цябе глядзелі як на распусту якую!.. Сем, не, шэсць спаважных гераў западозрылі, што яна — «такая»!.. Яе тройчы прасілі пакінуць залу, «ачысціць памяшканне», яна пагражала грамадскай маральнасці!..

Дарэмна бацька спрабаваў уталкаваць ёй, што ўсё ўжо высветлілася, што ніхто і не падумаў пра яе нічога благога! Бабуля дрыжала і плакала. Ноччу яна заснуць не магла. Раніцай, яшчэ на золку, яна прыйшла да бацькі, які яшчэ быў у ложку, і запатрабавала

ад яго адрасы ўсіх шасці гераў: яна без адкладу паедзе да кожнага, каб папрасіць прабачэння і ўсё растлумачыць.

Ёй строга забаранілі гэта рабіць, тады яна сказала, што напіша. Другі варыянт бацька таксама адхіліў і папрасіў бабулю супакоіцца. Але яна доўга яшчэ не магла знайсці раўнавагі. Ubачыўшы на вуліцы якога-небудзь сівога гера, бабуля ўздрыгвала і пасля гаварыла, што той неяк «дзюўна» на яе паглядзеў. Няйначай ён з рэйхсгерыхта. Калі да бацькі прыходзіў хто-небудзь з калег, бабуля замыкалася на ключ у сваім пакоі. Яна вельмі цяжка пераносіла гэту пляму на сваім чысцюткім жыцці. Яшчэ доўга пасля яна і чуць нічога не хацела пра рэйхсгерыхт.

Бацька вельмі шкадаваў, што так усё атрымалася.

— Проста дзіўна, — сказаў ён маме, — як слаба развіта ў тваёй сям'і пачуццё гумору. У маёй сям'і з гэтага толькі парагаталі б!

Мама палічыла за лепшае прамаўчаць, добра ведаючы, як балюча бацька перажываў любую самую малую «ганьбу».

С Я М Е Й Н Ы Я З А В Я Д З Ё Н К І

БЫВАЮЦЬ ЗАХАПЛЕННІ, ЯКІЯ КАРАЮЦЬ ТОЛЬКІ адзіночак, а ёсць і такія, ахвярамі якіх робяцца цэлыя сем'і. У нашай сям'і ўсе без выключэння ездзілі на адным коніку — на любові да кніг. І гарцавалі на ім да канца дзён сваіх. І бацька, і маці, і сёстры, і браты. Калі мы былі яшчэ малыя, у нас ужо была палічка для кніжак-маляванак; гэта палічка падрасцала разам з намі, вырасла ў паліцу, потым дагнала і перагнала нас. Пры ўсёй ашчадлівасці бацька ніколі не шкадаваў на добрую кнігу; падарыць каму-небудзь кнігу для яго было гэтакай жа радасцю, як і для таго, каму яна падорана.

Бацька завёў узорны парадак у доме, і таму ў нас ніколі не было такой гідоты, як у аднаго чалавека, з якім я пазнаёміўся пазней і які лічыўся шчырым бібліяманам. Яго радавала толькі адно: дастаць кнігу, чытаць — не канечне! Усю сваю кватэру ён пазастаў-

ляў кнігамі, людзям там ужо і прытуліцца не было дзе. Кнігі распаўзліся па пакоях, як раска па сажалцы.

Жонка чалавека не раз храбра кідалася ў бітву, але заўсёды адступала пераможаная. Кнігі выжылі яе сукенкі з шафаў, бялізну з камодаў, яны ляжалі пад ложкамі і на ўсіх сталах, грувасціліся на дыванах, атайбавалі ўсе крэслы. І толькі выберацца гаспадыня ў магазін, як кнігі тут жа адваюць новую пазіцыю.

Калі аднойчы, вярнуўшыся, яна ўбачыла, што кнігі акупіравалі кладоўку, а авангарды праціўніка ўжо ўварваліся ў кухонную шафу, жанчына спыніла барацьбу і пакінула дом. Не ведаю, ці заўважыў гэта яе муж,— у яго была дзівосная здольнасць карміцца толькі хлебам і яблыкамі. З прыемнасцю ўяўляю сабе, як ён будзе пахаваны пад кнігамі. Гадоў праз тысяччу, можа, адкапаюць яго расплюшчаныя мошчы пад гарою кніжак, якія ўсё яшчэ чакацьмуць свайго чытача.

Пра такое выродлівае захапленне, захапленне, якое само па сабе пахвальнае, у нашай сям'і і почуту не было. Кнігі ў нас не проста збіралі, іх у нас чыталі. Таму расстаўлялі іх на паліцах акуратна і даступна, каб у любы час можна было знайсці, што каму трэба. І хоць месца не хапала, але забаранялася ставіць у два рады, калі нават глыбіня некаторых паліц дазваляла гэта. Скарбы заўсёды павінны быць навідавоку; мала толькі ведаць, што яны недзе ёсць у закуці, за іншымі кнігамі. Не месца ім і за шклом альбо за дзверцамі шафы, кнігу не трэба шукаць, яна павінна быць заўсёды пад рукой. Гэтыя правілы расстаноўкі бацька выпрабаваў на практыцы, ён мог бясконца гаварыць на гэту тэму...

У выніку такой больш-менш свабоднай расстаноўкі кнігі паступова рассяліліся па ўсёй кватэры; яны былі ў кожным пакоі, і мае вочы змалку так прывыклі да гэтага, што нават цяпер пакой без кніг здаецца калі не голым, дык, прынамсі, неабжытым. У бацькі, без уліку яго багатага юрыдычнага арсенала, было амаль тры тысячы тамоў, у Іцэнпліц каля тысячы, у Фітэ, менш за ўсіх заражанай агульным захапленнем, нешта з чатырыста, у мяне, хоць я на тры гады меншы за яе, ужо каля гэтага, нават малы Эдзі і той ужо меў

за дзвесце. Паколькі ў нашай берлінскай кватэры набралася каля пяці тысяч тамоў, дык які б там ні быў той парадак, а часам не адразу ўдавалася знайсці патрэбнае. Значыцца, кнігу ўзяў і чытае нехта са сваіх, і ніхто не сумняваўся, што рана ці позна кніга стане на сваё месца.

Але вось, калі мы яшчэ жылі ў Берліне, пустот у кніжных радах аказалася адзін час столькі, што кожная паліца была падобна на шчарбаты рот. Усе дзівавалі, перапыталі, але чытач не знаходзіўся. На вячэрняй нарадзе бацька дакладна высветліў, што кнігі прападалі рэгулярна і гэтак жа рэгулярна вярталіся на паліцы, але выявіць, дзе ж прападалі ў гэтым прамежку, так і не ўдалося.

Думаць на абедзвюх нашых служанак не было ніякай прычыны, бо, па-першае, жылі яны ў нас даўно, а кніжныя вандроўкі пачасціліся толькі нядаўна. Па-другое, Міна і Шарлота знелюбілі кнігі за адно толькі тое, што яны страшэнна павялічвалі аб'ём іх працы. Пад найстражэйшы кантроль былі ўзяты ўсе нашы сябры і сяброўкі, незалежна ад узросту і веравызнання, але, на жаль, зноў — без выніку: кнігі выляталі і вярталіся ў свае гнёзды, як галубы. Там, дзе яшчэ ўчора стаяў поўненькі рад, раніцай былі прагалы; чым пільней мы сачылі, тым меней разумелі, тым больш загадкавай здавалася ўся гэта гісторыя. Хоць ты ў духі-прывіды павер! Праўда, удалося збольшага акрэсліць густы нашага таямнічага чытача: напрыклад, ён яўна любіў раманы, кнігі па гісторыі браў зрэдзь-часу, класіку — каб хоць раз... Але ўсё гэта не павяло нас ні на крок наперад, а толькі яшчэ больш заблытала следства...

Усе мы, нават мама і бацька, былі ўзбуджаны да краю. Снеданне пачыналася з рапарта пра кніжную наяўнасць. За абедам мы строілі самыя фантастычныя здагадкі, а вячэру азмрочваў страх: што нам заўтрае шыкуе? Адным словам, пачалося жыццё больш інтрыгоўнае, чым у любым дэтэктыўным рамане, і ўжо ж такі нам было не да ўрокаў. Бацька разумеў, што гэтаму павінен быць нейкі канец, але каб жа ён ведаў, які...

І вось аднойчы ў шчаслівую хвіліну непераможная чытачка-рэкардыстка Іцэнпліц выгарнула з «Продкаў»

Густава Фрэйтага, а дакладней з трэцяга тома пад назвай «Браты германскага дома» цыдулку такога зместу:

Дарагая фраў Брунінг!

Гэта для мяне занадта добрапрыстойна! Другім разам лепей што-небудзь зноў з любоўнага, няблага б — французскае.

Ваша Анна Бэмайер.

Іцэнпліц тут жа панесла запіску бацьку. Што за Анна, што за Бэмайер, што за адна — мы ведаць не ведалі. Затое фраў Брунінг ведалі, хоць і бачылі яе рэдка: яна была наша служанка на прыход, г. зн., прыходзіла і дапамагала Шарлоце прыбіраць кватэру з паловы шостай да паловы восьмай.

Бацька нахмурыўся, разгладзіў запіску і сказаў:

— Добра, Іцэнпліц, пабачым... А пакуль што нікому ні слова!

І Іцэнпліц тут жа прымчалася да нас і пахвалілася запіскай.

Бадай, няма чаго і гаварыць, што на раніцу, а палове шостай, мы не толькі прачнуліся, але і былі ўжо апрануты. Мы не адважыліся выйсці з пакоя, а таму прыніклі да шчылін у дзвярах і ўбачылі, як мажная фраў Брунінг са шчоткай і машынкай для чысткі дываноў праплыла ў бацькаў кабінет. Валасы яе былі павязаны шэрай хусткай.

Наступная на арэне баявых дзеянняў паявілася мама; яе выхад за гадзіну з чвэрцю да звычайнага часу быў самым пэўным знакам, што сёння бітва павінна выбухнуць. Але на вялікае расчараванне мама скіравала не ў кабінет, а на кухню. Мы з Эдзі з ходу абмеркавалі пытанне: ці ёсць патрэба ўстанавіць пост падслухоўвання каля кабінета. Рашылі, што такой патрэбы пакуль што няма.

Каля шасці, на чатыры гадзіны раней свайго, паявіўся акуратна апрануты бацька. Мы затаілі дыханне: ён прыпыніўся ў калідоры перад люстрам, паправіў гальштук, а пасля, кашлянуўшы, спакойна рушыў да кабінета. Дзверы за ім зачыніліся.

Мы чакалі хвіліны дзве, мо нават пяць. Потым не вытрымалі і падкраліся да дзвярэй кабінета. І напароліся на сясцёр, якія з той самай мэтай падкраліся

з другога боку калідора. Чатыры вухі прыліплі да дзвярэй. Але, на жаль, паколькі яны дзеля бацькавага спакою былі абабіты, мы не пачулі ні гуку. Тым не меней мы не адыходзілі, пакуль нас знянацку не застала мама. Яна ціха прысароміла нас і сказала ўсім ісці ў пакоі. Калі мама ўваходзіла ў кабінет, мы заўважылі ў яе пад пахай стосік кніг.

Ах, як марудна ішоў час. Для дзяцей чаканне — заўсёды пакута. Калі нешта не адбываецца адразу, яно не адбудзецца ніколі; і вось на табе — чакай у такі момант, калі ўжо некалькі тыдняў нас мучыць тайна!.. Увайшла Шарлота і пакрыўджана пацікавілася, дзе фраў Брунінг. Адною ёй з працай не ўправіцца.

Мы радасна акружылі ахвяру і пачалі таямніча намякаць (а на што, і самі не ведалі). Добра, што зусім разгубленая Шарлота вярнулася да сваіх ануч. Нас гэта толькі парадавала.

Нарэшце, каля паловы сёмай, дзверы бацькавага кабінета адчыніліся! Першая выйшла фраў Брунінг. Шэрай хусткі на галаве не было, шэрую хустку цяпер прыціскалі да твару. Тым не меней відаць было, а яшчэ больш чуваць, што жанчына плача. Потым паказаўся бацька. Ён сказаў строга:

— Значыцца, сёння, фраў Брунінг! Абавязкова яшчэ сёння!

Фраў Брунінг заплакала яшчэ мацней, адчыніла дзверы прыхожай і пайшла ўніз па параднай лесвіцы. Дзверы за сабою так і пакінула насцеж. Мы жахнуліся з такога парушэння заведзенага парадку! Калі б яе пераняў на лесвіцы гер Маркуляйт, ужо ж бы ён сказаў ёй слоўца-другое! Бо гера Маркуляйта, як, зрэшты, і многіх яго калег у тыя часы, хлебам не кармі, а дай яму прагнаць з параднай лесвіцы недастойную, на яго погляд, персону і паслаць праз чорны ход!

Бацька пастаяў крыху ў калідоры, потым раптам тупнуў нагой:

— От чорт! От чорт!

Пасля падышоў да дзвярэй і зачыніў іх. (Мы вачэй з яго не зводзілі.) Вось ён павярнуўся да кабінета, увайшоў у яго, але тут жа азірнуўся і весела ўсклікнуў:

— Ануце, сышчыкі, вылазьце! Думаеце, я не бачыў вашых вачэй і кучмаў?!

Мы засмяяліся, бо зразумелі, што бацька разыграў перад намі камедыю са сваім «отчортам» і тупаннем. Але мы яшчэ зразумелі, што злачынства фраў Брунінг не такое ўжо і цяжкае, як вынікала з яе рыдання. Так яно і было. Фраў Брунінг, вялікая аматарка чытання, пачала з таго, што без нашага ведама спанатрыла пазычаць кнігі для асабістага карыстання. На гэтым яна нават сёе-тое сэканоміла, бо анулявала свой абанемент у платнай бібліятэцы. Спакваля яна панадзілася пастаўляць літаратуру сваім прыяцелькам і знаёмым. Кола яе кліентуры пашыралася, кнігазабеспячэнне патрабавала пэўных намаганняў, і што ж тут такога, што фраў Брунінг не адмовілася ад платы за гэтыя намаганні?!

— Так, — сказаў бацька, усміхаючыся. — Немагчыма аспрэчыць, што ў фраў Брунінг ёсць пэўная дзелавая хватка, хай сабе і скіраваная ў няправільным напрамку. Яна, праўда, запэўніла мяне, быццам яе выручка за тыдзень не перавышае адной маркі. Але калі ўлічыць, што толькі сёння яна прынесла на абмен дзевяць кніг і што, паводле яе паказанняў, яна брала за пракат адной кнігі пяць пфенігаў, — а я падазраю, што і ўсе дзесяць, — дык фраў Брунінг калыміла на нашых кнігах ад трох да пяці марак на тыдзень!

— Але ж гэтыя грошы яна павінна аддаць нам, тата! — усклікнуў Эдзі. Мая думка была такая ж самая.

— Не, дзякую, сыне мой! — сказаў бацька. — Буду рады, калі яна сёння прынясе ўсе кнігі, якіх бракуе, на чым яе дзейнасць у нашым доме і скончыцца. — Бацька зірнуў на маму. — Баюся, Луіза, што ты страціла вельмі спраўную служанку.

— Аж занадта спраўную! — засмяялася мама. — Знайду каго-небудзь іншага. А цяпер вазьмуся лепш за венік, бо Шарлоце адной не паспеець.

— Але адна такі думка суцяшае мяне, — сказаў бацька разважліва, — што ўсе гэтыя чытачы атрымлівалі з нашай бібліятэкі неблагую літаратуру. Тут ужо мы па-за ўсякай канкурэнцыяй. Што ж да думкі гэтай Бэмайер пра французскія кнігі, дык я і не тою: ёсць у мяне і Дзюма з яго трыма мушкецёрамі, ёсць і некалькі тамоў Мапасана, аднак я зусім не лічу гэтыя кнігі згубнымі... А нашу маму мы папросім, — сказаў

бацька ў заключэнне,— пашукаць не вельмі адукаваную прыслугу. Лепей ужо самы дзікі берлінскі дыялект, чым незаконная арэнда кніг!

Бедны небарака бацька! Ён нічога і не падазраваў! Калі б ён ведаў, што найбольш руплівы незаконны арандатар кніг стаяў перад ім у асобе яго сына Ганса! Бо на той час Гансу гэтаму даўно ўжо прыеліся вечна адны і тыя ж раманы пра індзейцаў і прыгодніцкія гісторыі. Ніякія пажары ў прэрыях Ганса больш не цікавілі, не хвалявалі, ён з'абыхаваў да самых дзікіх мустангаў; што ж да герояў, якія пастаянна рызыкуюць жыццём, дык сам бацька радыкальна вылечыў мяне ад усякіх апасенняў за іх лёс.

Аднойчы, калі мяне заганялі ў ложак і я прасіў-маліў даць мне пяць мінут адтэрміноўкі, каб даведацца, ці застанецца герой жывы ці не, бацька, усміхаючыся, узяў у мяне кнігу, памацаў яшчэ не прачытаную, даволі тоўстую частку і сказаў:

— Яшчэ дзвесце пяцьдзесят старонак, а герой каб ужо цяпер узяў ды памёр? Ці ты малы, Ганс! Пра што ж тады аўтару пісаць на гэтых двухстах пяцідзесяці? Пра пахаванне і хаўтуры?

Мне гэта так усё раптам прасвятліла, што кожны раз, як толькі сэрца маё замірала, я глядзеў, колькі яшчэ старонак засталася, і адразу супакойваўся!

Магчыма, гэта быў праявічны метад вылечыць мяне ад майго захаплення прыгодніцкімі раманамі, якое, праўда, пачало ўжо само па сабе аціхаць. Але дапамагло. Мой вызвалены дух пачаў шукаць новай дзейнасці; а паколькі я не давяраў літаратурнаму густу бацькі з таго самага часу, як ён забараніў мне чытаць Карла Мая, дык на сваю рызыку я пачаў рабіць экспедыцыі ў бацькаву бібліятэку. Дарэчы, пра Карла Мая: нават сёння я не разумею, чаму мой мяккі, дабрадушны татка, які вельмі не любіў што-небудзь забараняць, чаму ён так знелюбіў якраз гэтага аўтара. Тут ужо бацька быў непахісны і няўмольны. Раз і назаўсёды нам забаранілі чытаць Карла Мая, і нават калі дзядзька Альберт аднойчы падарыў мне і Эдзі некалькі кніжак Карла Мая, іх давялося памяняць у нашага «сямейнага» кнігапрадаўца на больш прыстойнае чытанне.

Бацька дабіўся гэтым толькі таго, што мая любоў

да Карла Мая, якая тлела пад попелам, яшчэ больш разгарэлася. Ужо калі я вырас, калі завяліся сакія-такія грошы, я аднойчы купіў адразу ўсе шэсцьдзесят пяць тамоў Карла Мая. Пішу вось гэта, а яны, вырадаваўшыся ў зялёных з золатам мундзірах, стаяць сабе на паліцы пад правай рукой. Я пра- і перачытаў іх усе і цяпер сыты Маём па горла — больш і ў рукі не вазьму. Але вось мой большанькі ў канікулы прабіраецца сюды наверх, цягае том за томам, кожны раз перад сном просіць-моліць «яшчэ пяць хвілінак» — усё, як было, і ўсё не так, як было. Бо я не забараняю свайму, не буру яго ілюзій: няхай герою пагражае смяротная небяспека,— мне ўсё-такі хочацца даказаць, што ў спрэчцы з бацькам рацыю меў я!

Паўтару: паколькі захапленне звычайнымі прыгодніцкімі кнігамі пайшло на спад, а Карла Мая мне не давалі, я рушыў на пошукі сам. Тое, што на бацькавых паліцах стаяла адкрыта, мяне не вабіла. Але ўнізе былі нейкія шуфляды... На іх надпісы: Францыя, Англія, Амерыка, радзей: Венгрыя, Італія, Швецыя, Нарвегія... Тут бацька размясціў брашуры і асобныя выпускі «Універсальнай бібліятэкі»*, бо выцягваць іх з паліц было нязручна.

Гэтыя шуфляды сталі сапраўднымі скарбніцамі! У адзінаццаць-дванаццаць год я ўжо дапаў да Флабэра і Заля, Дадэ і Мапасана! Эратычнае я не разумеў і толькі прабягаў вачыма збольшага; затое які нечаканы адкрыўся свет! Я ніколі не думаў, што раманы могуць быць і такія! Сцэны з жыцця, сапраўднага жыцця, якія маглі разыгрывацца на гэтай зямлі ў любы момант! Усё, чытанае дагэтуль, чыталася, вядома, з даверам, але не было падобна на праўду, яно як бы праглядала са свету дзіцячых казак, а не з жыцця. Яно павінна было і адбывацца як мага далей ад Луі-польдштрасэ, каб набыць хоць якія адмеціны падабенства да праўды.

Я заўсёды цьмяна гэта адчуваў, але не мог ні ўявіць, ні зразумець. Яны, гэтыя прыгоды, ніколі не наталялі ні сэрца, ні розуму! А тут... зусім новы

* «Універсальная бібліятэка» — творы сусветнай літаратуры, якія выдаюцца кішэнным фарматам з 1867 г. Гэта выданне носіць імя яго стваральніка — лейпцыгскага выдаўца Антона Філіпа Рэклама.

свет!.. Мусіць, ужо тады я адчуў, што пісаць трэба толькі так, каб усё было, як жывая праўда! Гэтыя кнігі я проста глытаў! Кожную перачытваў некалькі разоў. І, мусіць, якраз таму, што яны так заселі ўва мне, я паступова здолеў вызваліцца ад іх. Заля і сёння не пераношу, Дадэ здаецца безгустоўным, Флабэрам люблюся і захапляюся, аднак усяму, што мне было трэба, я навучыўся ў яго і больш не чытаю — але кожны з гэтых аўтараў пакінуў свой глыбокі след.

Вельмі добра памятаю «Трох мушкецёраў» Дзюма. Вось жа зноў табе прыгодніцкая гісторыя, але ж яна была не проста выдуманая, а і магчымая. А калі ў англійскай шуфлядзе мне папаўся «Востраў скарбаў» Стывенсана! А калі адкрыў Чарльза Дзікенса — яго «Коперфільда» я і цяпер перачытваю з колішняй любоўю! Старонку за старонкай я б мог бясконца пісаць свае ўспаміны пра кнігі, якія я тады адкрыў для сябе і якія жывуць-пажываюць у маім сэрцы! А пасля пайшлі рускія: Радзівон Раскольнікаў са «Злачынства і кары», «Браты Карамазавы»!

Мае чытачы могуць падумаць, што я ранавата пачаў знаёміцца з гэтай літаратурай, бацькам таксама так здавалася. Мама, канечне, спалохалася б, калі б застала свайго большанькага (але ж, божа, яшчэ такога маленькага!) за чытаннем мапасанаўскіх фрывольнасцей. Я быў хлопчык кемлівы і, вядома, прадбачыў гэта, а таму пачытваў «Універсальную бібліятэку» потайкам, калі адчуваў сябе ў поўнай бяспецы, — толькі ранняя раніцай. Колькі жыву, я дрэнна спаў, нават у маленстве часта прачынаўся каля чатырох раніцы. Босы, на дыбачках, пракрадваўся ў бацькаў кабінет і з багатай здабычай вяртаўся ў ложка. І чытаў... І чытаў...

Пазней, калі я ўпэўніўся, што бацька не правяраў змесціва тых шуфляд, — яны былі мінулым этапам у яго чытацтве, — пазней, набраўшыся нахабства, я асталяваў пад матрацам даволі ёмісты склад для гэтых кніжак. Як прыемна было засынаць, ведаючы, што правіянт на раніцу назапашаны. Нядаўна мая жонка сказала мне, што падпольная бібліятэка пад матрацам, нікім не выяўленая, сведчыць толькі пра няўмелае прыбіранне ў бацькоўскім доме, якое не заслугоўвае пахвалы; калі пасцель прыбіраць па ўсіх правілах,

дык матрац трэба абавязкова пераварочваць. Я спадзяюся, што ў маім доме менавіта так яно і робіцца, але цяпер мне ўсё ж хочацца падзякаваць Міне, Крысце, Шарлоце і ўсім астатнім,— ужо і не памятаю іх імёнаў,— за тое, што такой завяздзёнкі не было ў бацькоўскім доме!

Інакш і быць не магло: інтэнсіўнае чытанне адсунула школу ўбок. Звычайна на ўроках я драмаў, а калі прахапляўся, дык думаў толькі пра тое, што там будзе далей у недачытаным. Аднойчы, адзін толькі раз, мне даўся ў рукі шанц сабраць лаўры са сваёй начытанасці. Здарылася гэта тады, калі наш «гісторык» расказваў пра паўстанне цірольцаў і ўпамянуў імя Юрга Енача *... Я навастрыў вушы. А прафесар Фрыдрыхс абвёў вачыма клас і спытаў:

— Можа, хто з вас ведае, які пісьменнік раскажаў нам пра гэта паўстанне?

Я азірнуўся і ўбачыў, што я адзін, хто ведае. Я горда ўстаў, выйшаў з-за парты і адрапартаваў:

— Кордынанд Фердынанд Мейер!

Выбух рогату — вось і ўвесь поспех, які выпаў мне на долю. Нават прафесар Фрыдрыхс паблажліва ўсміхнуўся.

— Толькі не Кордынанд Фердынанд,— зноў выбух рогату,— а Конрад Фердынанд Мейер **.

Пасля гэтага некаторы час мяне ў класе называлі Кордынандам.

Але вернемся. Я чытаў і чытаў... Што датычыцца нашай сям'і, дык у нас дзеяслоў «чытаць» можна было спрагаць ва ўсіх формах, і новых і старых — і ніякай памылкі не было б. Я чытаю, ты чытаеш, ён будзе чытаць, мы былі чыталі, нават — вы чытацьмеце, і ўсё гэта чыстая праўда. Толькі загадны лад лішніўся: «чытай» або «чытайце» — гэта не для нас прыдуманая, мы чыталі і без гэтага ладу няма ладу колькі!

Але ў глытанні кніг я быў горкае дзіця перад Іцэнпліц. Тая біла ўсе рэкорды. Калі ў чатыры гадзіны раніцы я шмыгаў у бацькаў кабінет, яна ўжо была

* Ю р г Е н а ч (1596—1639) — змагар за вызваленне Швейцарыі ад іспанскага і французскага панавання.

** К о н р а д Ф е р д ы н а н д М е й е р (1825—1898) — швейцарскі паэт і пісьменнік, аўтар паэмы «Апошнія дні Гутэна», аповесці «Святы», гістарычнага рамана «Юрг Енач» і інш.

там або была пабываўшы. Стаіць у начной кашулі на крэсле: у адной руцэ разгорнутая кніга, у другой — аплылая свечка. Ёй пашанцавала меней: яе пакой быў за сцяной бацькоўскай спальні, і гэта выключала любое начное чытанне, бо мама вельмі добра чула. Я паказваў Іцэнпліц, каб села на крэсла, але яна толькі глядзела на мяне паўзверх старонак застылымі, адсутнымі вачамі, гаварыла: «А-а!» і зноў угінала дзюбу ў кнігу.

Вось гэтая самая Іцэнпліц за тое, што з бляскам здала ўступныя экзамены ў гімназію, была нават узнагароджана: ёй дазволілі паехаць з цёткаю ў Італію. Перад самым ад'ездам мама строга наказала ёй упакаваць чамадан. Іцэнпліц паабяцала, а перад самай вячэрай мама застала яе, канечне, у кнізе; у чамадан было ўкінута для блізіру нешта з бялізны. Мама абурылася — вой што было, што было! — і Іцэнпліц мусіла даць слова, што пальцам да кнігі не даткнецца, пакуль не ўпакуецца.

Калі ж а палове адзінаццатай мама зайшла са сваім «дабранач, дзіця маё!», дык застала «дзіця сваё» на падлозе каля чамадана: дзіця чытала *газеты*. Газеты былі з часоў данаскай эры, іх дасталі, каб загарнуць абутак. Але вось нейкае там слова прыкавала ўвагу Іцэнпліц, далей слова за словам: словам, учытаўшыся, яна забыла пра ўсё на белым свеце разам з чамаданам, цёткай і Італіяй. Ноччу было мора ўслёз, праз тую абгортку ледзь не сарвалася паездка ў Італію. Мама прадказвала дачцэ вельмі чорную будучыню: яна і паламае сваё жыццё праз гэта праклятае кнігаедства, яна і ўпусціць добрыя шанцы, яна і...

Жыццё сваё Іцэнпліц не паламала (і мама рада за гэта найбольш!) і, думаю, не шмат што ўпусціла, хаця так і не адвыкла ад салодкай атруты панаднага чытання. Сёння ў яе ёсць муж і дзіця, і калі часам я наязджаю да іх, Іцэнпліц адразу ідзе на кухню, каб згатаваць што-небудзь смачненькае, бо ведае, які я ненаедны ласун. Не забавіўшыся, мой цяроплівы швагер кажа:

— Давай зірнём, што там жонка вырабляе...

Зірнём і бачым: стаіць наша Іцэнпліц каля пліты, вада кіпенем кіпіць, аж пыршча, а тая — ані вокам. У адной руцэ лыжка, у другой — кніга, і ўся яна —

у кнізе. Нават цяпер Іцэнпліц не пусціць газету на распад, пакуль як след не вывучыць яе.

Вядома, гэта ўносіць у хатні побыт пэўныя нязручнасці, але хто не без пахібы — мой швагер чалавек не толькі цярплівы, але і мудры. Ён ведае, што дабрачыннасць не бывае без ценевага боку. А Іцэнпліц знае ўсё чыста на свеце, заўсёды мае што расказаць. Кухарскую кнігу яна чытае гэтак жа самазабыўна, як і навуковы трактат пра наркатыкі. З кожнай кветачкі яна бярэ ўзятку, нават са смярдзючай, як сказаў аднойчы бацька.

Каб пакончыць з тэмай сямейнага бібліяфільства, трэба расказаць яшчэ пра адну добрую завяздэнку ў нашым доме: ніхто з нас не выпраўляўся «туды», папярэдне не ўзброіўшыся кнігай. Хаця ў нашай берлінскай кватэры было два такія зацішкі, тым не меней, калі ўлічыць, што ўсіх дамачадцаў разам з прыслугай было восем душ, дык у нас заўсёды адчуваўся дэфіцыт пасадачных месцаў. Ці злічыш, колькі разоў кожнае з нас з адчаем тузала дзверы, умольна шаптала, праклінала і нябёсы і неба — усё марна. Кожны жыву пад дэвізам «J'y suis, j'y reste», што азначала: «Тут стаю, тут застануся». Кожны, хто засядаў, вельмі добра ведаў, што, калі б на яго месцы быў той, хто цяпер тузае дзверы і праклінае белы свет, ён рабіў бы тое ж самае, г. зн., сядзеў бы і чытаў.

Яшчэ і сёння не магу ўспомніць без усмешкі, як бацька, у шэрай хатняй куртачцы, з папкай рашэнняў рэйхсгерыхта пад пахай, адасобліваўся ў ціхім халадчку. Не, бацька там не аддаваўся чытацкім асладам, там ён сур'ёзна працаваў. Калі ж абставіны ў доме даходзілі да крытычнай рыскі, тады, часцей за ўсё па настаянні мамы, якая ніколі не патурала гэтай сямейнай традыцыі, выдаваўся ўказ, які забараняў хадзіць «туды» з друкаванай прадукцыяй. Але мала калі гэта дапамагала, бо «там» вісеў пачак нарэзанай — зноў жа дзеля эканоміі — газетнай паперы. І ўжо нават рабілася вельмі цікавай забавай складаць з кавалачкаў цэлы ліст і прачытваць яго. Нехта з нас назваў гэта месца, крыху перайначыўшы медыцынскі выраз, — *locus minoris resistentie* *.

* Месца найменшага супраціўлення (лац.).

(Не лішне будзе паведаць усім маім чытачам, якія, можа, захочуць пагасцяваць у мяне або запрасіць самога ў госці, што пад уплывам жонкі я цалкам вылечыўся ад апісанай хваробы.)

Акрамя кніжнай бацька меў яшчэ музычную струну. Музыка, асабліва ў форме практыкаванай ім самім фартапіянай, была яго найвялікшай радасцю, адпачынкам, суцяшэннем, спадарожніцай у гады асамотне-нага жыцця. Бацька, лічылі, быў выдатны піяніст, а маці, як, зрэшты, любая дзяўчынка з прыстойнай сям'і, умела трошкі брынкаць, але за доўгія гады шлюбу пад уплывам бацькі яна ўдасканальвалася ўсё больш і больш, хаця ўзроўню свайго педагога не дасягнула.

Часам, іграючы з мамай у чатыры рукі, бацька пачынаў траціць вытрымку. Як цяпер бачу: энергічней, энергічней раскачвае галавой з боку ў бок, не дазваляючы партнёры збавіць тэмп, і пачынае лічыць уголас: «І раз — і два — і тры — і чатыры. І раз — і два — і тры — і чатыры...», а маці, сціснуўшы губы, крыху пачырванеўшы, патрапляе.

І як яна радавалася, калі бацька пасля фугі Баха хваліў яе:

— Ты сыграла гэта проста цудоўна, Луіза.

Мама старалася ўдзельнічаць ва ўсім, што радавала бацьку, і ў музыцы таксама. Год у год, дзень у дзень, хай то ў будні, хай на свята, роўна ў пяць папалудні бацькі садзіліся да раяля і ў чатыры рукі ігралі да шасці. Мы, дзеці, так прывыклі да гэтай абавязковай музычнай гадзіны, што заўсёды карысталіся ёю, каб звесці рахункі адно з адным, бо ведалі, што ў гэты час нам не пагражае ніякая інтэрвенцыя зверху.

Раяль, сапраўдны Steinway, выдатны экзэмпляр, коштам значна перавышаў тагачасныя бацькавы прыбыткі. Як ён займеў яго — было гэта яшчэ ў час асэсарства, куплена на свае грошы — гэта таксама цэлая гісторыя. Як ужо сказана, бацька служыў асэсарам у гановарскім правінцыяльным гарадку. Уся правінцыя тады была ахоплена страшэннай эпідэміяй — сведкам падобнай я пазней аказаўся ў Цюрынгіі, — эпідэміяй пажараў; сялянскія двары гарэлі, як у трубу кацілі. Толькі скасабочыцца якая хляўчына ці страха пацячэ, што ўжо трэба яе перабраць, — так і ведай:

быць там пажару, гэта ўжо як рыхтык пэўна, як хай мяне гром заб'е, калі не! Страхавыя касы не паспявалі ўпраўляцца з пагарэльцамі і былі ўжо на мяжы банкруцтва. Варта бацылам гэтай заразы рассяцца па якой-небудзь акрузе, як адзіным ратункам могуць быць толькі драконаўскія меры: штрафы, штрафы і хаця б адзін застрашальны прыклад, які б стаў урокам для іншых.

Але каб зафіксаваць такі прыклад, трэба схапіць злачынца за руку. А падпальшчыкі тады, амаль семдзсят гадоў таму назад, дзейнічалі з незвычайным спрытам. Страхавыя касы аб'явілі вялікую ўзнагароду за ўлоўлю, а пасля прыз падвоілі, патроілі, пакуль ён не дасягнуў астранамічнай на тыя часы сумы ў тысячу талераў — і ўсё напуста, і ўсё намарна, ніводнага падпальшчыка застукаць не ўдалося...

І вось аднаго разу, у той час і ў той акрузе, выйшаў наш бацька на шпацыр. Колькі жыў, ён любіў дальнія шпацыры, любіў пагуляць на самоце. І кожны раз патрапляў знаходзіць такія сцэжкі, якімі ніхто не хадзіў. Дык вось, у той самы дзень, пра які гаворка наша, у гарачую, душную нядзелю наш бацька гуляў па лугах, па палях, і навокал жывой душы не было. Потым сонца спакваля завалакло хмарамі, небасхіл пасінеў, ціхае буркатанне, якое даносілася здалёку, перайшло ў грозныя раскаты. Бацька ўстрыжыўся і кінуўся шукаць схову ад ужо блізкай навальніцы. Удалечыні ён згледзеў стрэхі нейкага хутара і пашыбаваў да яго, каб хутчэй, каб хутчэй...

З першым аглушальным грукам грому, з першымі буйнымі кроплямі дажджу бацька ўхапіўся на двор. Не азіраючыся па баках, ён адчыніў дзверы ў сенцы сялянскага дома. Такія славуць у нашых краях сенцы займаюць амаль дзве траціны дома, злева стаяць каровы, справа — коні, наверху лаз на вышкі. Углыбіні, як з дзвярэй сенцаў, кухня з плітой, а ўжо каля яе грэлася некалькі пакояў.

Нязваным татарынам ускочыў бацька ў гэтыя сенцы і спыніўся аслупянелы. Бо вакол яго стаялі ўсе дамачадцы, нагужаныя пасцелямі, скрынкамі, клункамі і ўсялякім хатнім чарэп'ем; дзве маладзіцы трымалі напaгaтoвe кароў, а дзяцюк — коней. Усе павярнулі да бацькі збялелыя ад перапуду твары. І якраз у

гэты самы момант у дзірцы з вышак паказваецца гаспадар хутара і на ўвесь голас дакляруе:

— Гарыць поўным гарам!

Мой бацька заспеў самы-самусенькі юрыдычны момант падпалу!

Настала — для ўсіх — пакутлівая хвіліна, калі гаспадар усвядоміў, што ў сенцах стаіць госць, ды які яшчэ госць! Бо асэсар амтсгерыхта — асоба ўсім вядомая. Бацька прызнаўся пазней, што перажыў адну з самых жахлівых мінут у сваім жыцці, ён нават сумняваўся, ці ўдасца яму выйсці жывым з тых сенцаў. Аднак мінута прайшла, бацька быў чалавек непалахлівы і энергічны, а людзі хоць і падпальшчыкі, але не забойцы.

Бацька палажыў руку на плячо гаспадара і аб'явіў, што той арыштаваны. І не даўшы нікому апамятацца, ён выйшаў з падпальшчыкам і павёў яго ў горад — пад уліўным дажджом і пад сполахі маланак! І дарога была нялёгкая для абодвух — і для канваіра, і для арыштаванага. Бацька добра ведаў, што чакае падпальшчыка: кара будзе суровая, вельмі суровая, ведаў гэта і хутаранін. Ён пачаў прасіцца: ніхто ж, акрамя асэсара, не бачыў, няўжо ж гер асэсар не мецьме літасці і жалю, не пашкадуе ні жонкі, ні дзетак? Бацька быў чалавек мяккі і добры, але тут не магло быць ніякіх ваганняў, трэба было выканаць свой абавязак, падсекчы заразу і звесці паморак...

Наўрад ці бацька думаў пра назначаную ўзнагароду, яго сэрца і розум былі заняты іншым. Бацька быў малады, яго выхавалі і навучылі паважаць старэйшых. Цяжка быць строгім з чалавекам пажылым, калі ты сам яшчэ малады, слухаць яго мальбоны і цвёрда адказваць — «не». Узнагароду ўручылі пазней; бацька, якому быў чужы дух здзірства, доўга не хацеў прымаць яе. І прыняў толькі тады, калі начальства загадала. Грошы тыя пайшлі на стэйнвэйеўскі раяль, які на ўсё жыццё стаў яму крыніцай найвялікшай радасці.

Калі, аднак, бацьку ўдалося абудзіць у жонцы цікавасць да музыкі, дык з дзецьмі пашанцавала менш. Усім нам давалі ўрокі на фартэпіяна, але мы так і не ўзняліся вышэй вартага жалю дрынкання. (Апрача Эдзі, пра якога гаворка наперадзе.) Што да мяне аса-

біста, дык я быў самы вялікі талент-выварацень. Каб я калі адрозніў тон ад тону — божа барані; і вось па слёзнай просьбе настаўніка спеваў мяне вызвалілі ад яго ўрокаў на векі вечныя, бо, як толькі я зацягваў, увесь клас адразу збіваўся з такта. Нават сёння я не магу правільна ўзяць тон, але як бо я люблю насвістваць, асабліва народныя мелодыі, дык свішчу толькі сам-насам, далей ад людскога вуха. Я б лепей сканаў адзін, чым...

Але бацька не траціў надзеі. Ён устанку не меў у спосабах прышчапіць нам любоў да музыкі. Пасля вячэры ўся сям'я збіралася ў яго пакоі. Спачатку ён з мамай іграў нам што-небудзь з паўгадзіны, пасля ён тлумачыў сыграное. Я, распуста, часта карыстаўся гэтай «музычнай хвілінкай», каб дарабіць урокі. Гэта заўсёды ўдавалася, бо сядзелі бацькі спінай да нас. Трэба было толькі сачыць, калі п'еса канчалася; у гэтым я набраўся вопыту, які добра служыць мне і сёння: я заўсёды ведаю, калі зняць іголку з пласцінкі.

З таго часу, як памёр бацька, я памалу пачаў сам далучацца да музыкі. Пакуль ён жыў, я лічыў сябе ў музыцы круглым дурнем і наогул яе «не пераварваў». А ўсё таму, што гадамі тачыў на бацьку зуб. Праз тую злосць я і адвяргаў усё, што ён найбольш любіў. Але гэта вельмі журботная гісторыя, успамінаю яе з болем і шкадаваннем, і мне не хочацца нічога раскадваць падрабязна.

Для музычных хвілінак бацька заўсёды выбіраў што-небудзь «лякчэйшанькае»: «Лаэнгрын», Шуман, Шуберт, бадай, яшчэ «Зачараваныя стралок» *. Адзін чалавек, які разбіраецца ў музыцы, сказаў мне неяк пазней, што бацька мой наогул не быў музычнай натурай, ён быў хутчэй матэматык, чым музыкант; ён цаніў у музыцы больш канструкцыю, вытанчаную кампазіцыю і аналіз, а не само гучанне, якое, зрэшты, і з'яўляецца сутнасцю музыкі. Але як ужо гаварылася, я ў гэтым — ні бум-бум. Праўда, мне ўсё-такі і цяпер здаецца, што бацька падбіраў нам, дзецям, бадай што, цяжкаватыя тэмы. Прыгадваю адзін выпадак, калі я, седзячы над урокамі, больш уважліва, чым калі ра-

* «Зачараваныя стралок» — опера Вебера на лібрэта Фрыдрыха Кінда, напісаная паводле народных паданняў і легенд.

ней, прыслухаўся да мелодыі ў суседнім пакоі, дзе за раялем сядзелі бацькі. Мне нават спадабалася тое, што яны ігралі.

— Сёння ты іграў, тата, нешта вельмі прыгожае! — пахваліў я яго.

— І даў жа мне бог сына! — усклікнуў бацька з камічным адчаем і схпіўся за галаву. — Гадамі іграеш яму самыя цудоўныя рэчы Баха і Бетховена — яно гэтага і не чуе. Проста не чуе! І варта адзін раз адбарабаниць якую-небудзь лухту Зупэ*, і на табе — яно адразу вушкі настаўляе! Хоць ты плач з такім сынам!

Калі мы пасля пераехалі ў Лейпцыг, бацька кожную пятніцу адвячоркам хадзіў слухаць матэт у Томаскірхе. Паколькі ён усё яшчэ не кінуў марнай надзеі прынадзіць мяне да музыкі, дык часам браў з сабой і мяне.

У царкве было цёмнавата, бо па пятніцах наладжвалі толькі рэпетыцыі і, мусіць, таму эканомілі святло. Пасля матэта пастар для дэкоруму чытаў кароткую малітву.

Прыходзілі мы загадзя, бо бацька не хацеў упусціць ніводнага гуку, садзіліся на даўжэзную царкоўную лаву. І я бачыў усіх, хто заходзіў у царкву, хто кожную пятніцу слухаў там хор хлопчыкаў. Многіх сталых слухачоў я пазнаваў здалёк. Яны заўсёды садзіліся на тыя самыя месцы і сядзелі нерухома, чакаючы, калі зайграе арган. Сярод іх пападаліся дзівосныя экзэмпляры — нейкія пакалечаныя, з патухлымі тварамі, і добра і дрэнна апранутыя, з моладзі амаль нікога. Больш — старыя; пераважала мужчынская стыхія.

Як сёння бачу аднаго старога, які і летам і зімой прыходзіў у выцвілай, пацёртай аксамітнай куртацы, але і зімой і летам у пяцельцы куртачкі красаваўся кветка. Другога старога прыводзілі, ці правільней — уносілі дзве дзеўкі-пярэстаркі. Яны ўсаджвалі яго і тут жа выходзілі з кірхі... З якіх камор, з якіх формаў жыцця сыходзіліся яны сюды, гэтыя адзінокія

* Франц Зупэ (Франчэска Зупэ-Дэмелі, 1819—1895) — аўстрыйскі кампазітар. Адзін з пачынальнікаў класічнай венскай аперэты.

старыя, каб аб'яднацца з людзьмі, якія жылі тымі ж пачуццямі, што і яны!

З першымі гукамі аргана на мяне зноў находзіў страх. Я ўжо нічога больш не бачыў і не чуў — ні аргана, ні матэта, я вачэй не зводзіў з бацькі. Ну вось, зноў: бацька плача! Жях, дый годзе — бацька плача! Вялікія празрыстыя кроплі бобам каціліся аб апал яго носа і раствараліся ў вусах. Кожны раз, слухаючы матэт, бацька плакаў. Муціць, ад шчасця, ад радасці, што на зямлі яшчэ застаўся астравок чыстай прыгажосці.

А я, абэлтух мочаны, лічыў, што плакаць брыдка. Я саромеўся за бацьку і за яго слёзы. Я да смерці баяўся, што хто-небудзь з маіх школьных таварышаў зойдзе ў кірху ды ўбачыць мяне попеч з зарумзаным бацькам! Гэта ж будзе мне ганьбы на ўсю гімназію! Не вялікая ўцеха нават тое, што плакалі многія. Не заўважаў я таксама, што тут наогул ніхто ні на кога не звяртаў ніякай увагі. Я згараў ад сораму, я толькі і думаў, каб усё хутчэй скончылася. Я, чые слабасці бацька пераносіў з вялікім цяпненнем, быў такі бязлітасны з ім!

Праз тыя матэты я да рэшты знелюбіў усякую музыку. Чаго толькі я не выдумляў, каб адкруціцца ад пятніцкіх матэтаў. Нарэшце бацька таксама згадзіўся, што вылечыць мяне нельга, і перастаў браць з сабою. Замест мяне з ім цяпер хадзіў Эдзі. Не, вы толькі пабачце! Эдзі развіўся, Эдзі стаў адным з нас, хто не без ахвоты сядзеў за раялем і часам нават мог паталкаваць з бацькам пра мажоры, міноры... Бацьку заўсёды гэтага хацелася, ён сам столькі ўсяго-ўсякага ведаў пра музыку, а мы, астатнія, нават гатовае слухаць не любілі. І вось Эдзі заўчапчаў з бацькам на матэты.

І я і ўсе мы бачылі, што наш маленькі, раней крыху нехлямяжы Эдзі ўсё больш і больш выбіваўся ў пясчунчыка бацькоў. І дзіва — мы зусім яму не зайздросцілі, мы лічылі, што так і павінна быць, — такі парадокс! Бо Эдзі дабіўся прывілеяў не прыкладна-ўзорнымі паводзінамі, не падлізкамі, не лёстачкамі, ён не прытвараўся, ён быў сам сабою — прыстойны і надзейны хлопец. Не быў ён і прыкладны, і вучыўся так сабе, не вельмі каб, затое ва ўсіх глупствах, якія ён чворыў, ніколі не было нізвання таго фатальнага і неспасці-

гальнага, чым былі адметныя мае выбрыкі. Гледзячы на Эдзі, бацькі ведалі: гэты знойдзе сваю дарогу, гэтаму свабодна можна даверыць яго ўласны лёс. Калі ж яны глядзелі на мяне, дык хутчэй за ўсё думалі: можа, раптам з яго і выйдзе што-небудзь людскае, але вока з хлопца спускаць нельга.

Галоўнае ж, чаму ні я, ні сёстры ні разу не пазайздросцілі Эдзі, гэта тое, што ён зусім не ўсведамляў сваіх пераваг над намі ў вачах і сэрцы бацькоў, мы бачылі гэта. Усіх нас ён любіў шчыра, яму і ў галаву не прыходзіла, што можна любіць з разборам. І мы любілі яго, і ў нашых сэрцах, як і ў бацькоўскіх, яму было адведзена прывілегіраванае месца.

Так бацька здабыў сабе таварыша з маладога пакалення. Сёстры пайшлі з дому, я таксама выбіўся на сваю дарогу. Эдзі застаўся з бацькамі, і ўсё іх жыццё скіравалася на яго. Бацька нават не засмуціўся, калі Эдзі даволі рана заявіў, што хоча быць толькі ўрачом, а не юрыстам. Калі гэта гаварыў Эдзі, усё было ў парадку, бо ён ведаў, чаго хоча, а я ж кожны дзень хацеў нечага іншага. Так Эдзі стаў надзеяй усёй сям'і. Бацька і маці ганарыліся ім...

Потым пачалася сусветная вайна, і брат, якому ледзь стукнула семнаццаць, сам запісаўся ў армію. Усю вайну ён прабыў на заходнім фронце, у фландрскай гразі, у акопах. Зрэдку наязджаў у водпуск. Поўныя гонару бацькі любілі паказацца на людзях са сваім юным афіцэрам, яны ганарыліся ім і баяліся за яго, бо лічбы страт у палках на тым участку фронту былі вельмі высокія. А Эдзі пра гэта не расказваў, ён наогул нічога не расказваў пра вайну. Ён любіў гаварыць пра будучыню. У адну з пабывак брат датэрмінова здаў экзамен на атэстат сталасці, пазней прыйшла нейкая паперына, якая дазваляла яму запісацца ў студэнты. Ён пайшоў ва універсітэт і запісаўся на медыцынскі факультэт.

Гэта быў яго самы шчаслівы дзень за ўсю вайну. Брат павёў бацькоў у рэстаран і хаця частаваў там не вельмі раскошна, але настрой быў такі задорны, што яму ўдалося разварушыць сумотных, пастарэлых і пасівелых ад вайны бацькоў. Эдзі пачаў строіць з сябе доктара, нібыта ўжо ён зрабіўся слаўтасцю і бацька прыйшоў да яго пакансультавацца. Эдзі малоў чорт-

ведама якую лухту пра жоўць і вантробу, дазволіў бацьку закурыць даўно забароненую люльку і напярочыў яму дзевяноста дзевяць год жыцця. Заразіўшыся радасным настроем Эдзі, бацькі давалі веры кожнаму яго слову, кожнай выдумцы, яны так захапіліся, што забылі пра ўсё на свеце: і пра вайну ў акопах, і пра шквальны агонь, і пра свой нязбытны страх за сына.

Настаў дзень ад'езду. Я праводзіў брата. Чым бліжэй да вакзала, тым маўклівейшы Эдзі. Вось ужо і воінскі эшалон для адпускнікоў падалі, брудны, пашарпаны, агідны, як і ўсё ў тым 1918 годзе. Брат суха развітаўся са мной, потым моўчкі сядзеў у купэ, не паварочваючы да мяне галавы. Мусіць, падумаў, што я пайшоў. Вось як цяпер бачу: зусім яшчэ маладзенькі, дваццаць адзін год, але пухлыя хлапечыя губы ўжо сціснуты, а ў куточках залеглі горкія маршчынкі расчаравання.

Раптам ён падняўся, падышоў да акна, паглядзеў на мяне сур'ёзна. Сказаў:

— Калі што-небудзь... са мною, старайся ты радаваць старых, Ганс. Не забывай пра гэта!

Цягнік зрушыў, Эдзі зірнуў мне ў вочы. Без хвалявання, без страху. Ніхто з нашай сям'і больш не ўбачыў яго. Ён быў самы любімы брат, ён быў самы высакародны чалавек, якога я ведаў калі-небудзь у жыцці. Бацькі так ніколі і не змірыліся з яго стратай...

Але ўсё гэта было пазней, многа пазней. А тады над намі яшчэ свяціла сонца. Тады мы яшчэ былі дзецьмі, і, калі сонца не свяціла, мы ведалі, што зімовы змрок скоро азарыцца каляднай ёлкай. Усюды, дзе ёсць дзеці, каляды заўсёды вясельныя, святочныя, але я ўпэўнены, што ў нашым доме каляды былі самыя радасныя. Галоўная заслуга ў тым, вядома ж, бацькава; ён умеў надаць усяму таямнічасць, падражніць і распаліць нашу цікаўнасць.

На вуліцы і плошчы калядныя ёлкі ўступаюць загадзя. Загадзя падступаем да бацькі і мы, дзеці, — каб ён купіў ёлку. Спачатку бацька адмахваецца: ай, бач, не яго гэта клопат, а дзед-марозаў. Вядома, такія штучкі ў нас не праходзяць, нават Эдзі і той больш не верыць у гэту выдумку з той самай хвіліны, як летась на ёлцы мы пазналі пад вывернутым баць-

кавым кажухом чаравікі нашага парцье, гера Маркуляйта. Не, хай бацька як сабе хоча, а ёлку — падавай! Самыя прыгожыя ёлкі прадаюць на Вінтэрфэльдплац.

Нарэшце бацька абяцае, што, можа, пабачыць, што, можа, паглядзіць, што, можа, гэтымі днямі, а ўвогуле, і няма калі. Але мы ўжо ўчапіліся аберуч... І вось ён збіраецца, ідзе, а мы аж дрыжым, чакаем. І канечне, ён вяртаецца ні з чым. Іншага і быць не магло, бацька ніколі нічога не купіць адразу. Спачатку распытае, дзе што танней. Другі раз вяртаўся зусім прыгнечаны: сёлета ёлкі шалёна падаражалі! А калі ён правільна нас зразумеў, мы б хацелі, каб ёлка зноў была да столі?.. Ага, ну вось ён так і падумаў, але якраз такія ёлкі каштуюць не менш дзевяці марак, а траціцца больш чым на пяць ён нізавошта не будзе... Канечне, калі мы згодзімся на невялічкую, як на стол паставіць... Мы дружна — у гвалт!

І хоць год у год гульня паўтаралася, бацьку кожны раз удавалася развярэдзіць нашу страсць і пасеяць сумненні. Бо такі мы праўда ведалі, што бацька *вельмі* ашчадлівы, магчыма, што ёлкі сёлета падаражалі!

А бацька што ні дзень вяртаўся дамоў з новай ёлачнай гісторыяй. Гісторыі гэтыя, аздобленыя грубаватымі слоўцамі, гучалі настолькі праўдзіва, што мы верылі: бацька не хітруе, бацька шукае ёлку, толькі яшчэ не знайшоў.

А той сабе будзе расказваць, як на Вікторыя-Луізаплац вось-вось ужо быў, здаецца, старгаваў зграбнае дрэўца, але ў апошні момант заўважыў, што многія галінкі на ім не раслі, а былі ўторкнуты ў прасвідраваныя дзірачкі. Былі там і касабокія, і рэдзенькія, і такія, што пачалі ўжо асыпацца. А на Байрышэнплац ужо былі па руках ударылі — разышліся з гандляром усяго на дваццаць пяць пфенігаў. Але тут якраз пад'язджае карэта, нейкі дамскі голас чырыкае: «Я бяру гэту ёлку!» — і дрэўца выхапілі з бацькавых рук і панеслі да карэты.

З таямнічым тварам бацька рабіў розныя здагадкі наконт пакупніцы. Ці то яна была прынцэса з кайзераўскага двара, ці то прыдворная дама, і можна сабе ўявіць, як з «нашай» ёлкай будуць святкаваць каляды дзеці самога кронпрынца!

Гэта, вядома, высока ўзносіла нашу фантазію, але

ёлкі як не было, так і не было. А свята вось-вось... мы ўжо не адставалі. І тут раптам бацька зусім абыякавеў: ат, абрыдла гэта бясконца беганіна, ды і ёлкі што ні дзень то даражэйшыя. Не, лепш пачакаць да 24 снежня, а там, за некалькі гадзін да куцці, спадуць цэны, бо ўсе ўжо панакупляюцца, і шкада, каб рэшта ёлак не прапала. Рызыка, вядома, ёсць, бо могуць усё расхапаць, але лепш пайсці на рызыху, чым пераплачваць немаведама якія шалёныя грошы.

Калі бацька гаварыў такое, я заўсёды сачыў за маршчынкамі каля яго вачэй. Па гэтых маршчынках можна было пазнаць, жартуе бацька ці гаворыць праўду. Але той і сам добра ведаў пра хітрыя знакі на сваім твары, умела хаваў іх — і ўсё-такі пакідаў нас на раздарожжы. Мы шныпарылі па кватэры, абнюхвалі ўсё, лазілі на гарышча, спускаліся ў сутарэнне, але ёлкі нідзе — ні ведаў ні следу.

(Аднойчы пад час вобыску я напароўся на маміну схованку з каляднымі падарункамі. Я не ўтрымаўся і паглядзеў. І... больш бязрадаснага і нуднага свята, чым тое, у мяне ніколі не было. Давялося прытварацца, паказваць радасць і здзіўленне, а самому выць хачэлася! З таго часу ў перадкалядныя дні я ўпарта адводзіў вочы ад любых пакункаў, нават самых звычайных.)

І вось, значыць, пастаноўлена цвёрда: бацька купіць ёлку за некалькі гадзін да раздачы падарункаў. Нас агартала паніка. Мы з трывогай сачылі, як меншаюць запасы ёлак на гарадскіх плошчах, мы прасілі, мы малілі — бацька быў непахісны.

Для суцяшэння ён прыдумаў новую гульню: адгадаваць падарункі. А загадваў ён прыкладна так:

— Круглае і з дрэва, але ж кантаватае і з металу, новае, але яму больш за тысячу год, лёгкае, але ж і цяжкае. Гэта табе, Ганс, на каляды!

Тут і за цэлы дзень не адгадаеш! А мама часам спалохана войкала:

— Гэта зусім лёгка, бацька. Ён адгадае! Ты адбіраеш у яго радасць!

Але бацька ведаў сябе, і я сапраўды не помню выпадку, каб адгадаў.

Тым часам свята ўсё бліжэй і бліжэй. 24 снежня бацька ўставаў раней і разам з мамай ішоў у калядны

пакой, як цяпер называлі яго кабінет. На каляды бацька не працаваў. Ён хацеў быць з сям'ёй. На ўсякі выпадак мы правяралі ўсе замочныя дзіркі, хоць і ведалі, што прадбачлівы бацька загадзя іх пазатыкае. Па кватэры праносілі таямніча накрытыя прадметы. Усе ўсміхаліся, нават буркатуха Міна.

Да полудня мы, дзеці, яшчэ займалі сабе чым-небудзь рукі. Звычайна мы не ўпраўляліся закончыць падарункі адно аднаму і бацькам і цяпер спешна пілавалі лобзікам, нешта выпальвалі, нешта давязвалі, дашывалі і чаго толькі не выраблялі — пасля гэтага па кватэры было ні прайсці ні праехаць.

На абед як заўсёды падавалі ялавічыну з тоўчай бульбай. Мама лічыла, што няма чаго нам псаваць шлункі, і таму трэба загадзя наесціся пад спражку. Пасля абеду нецярплівіца аж калаціла нас, што мы сноўдаліся па кватэры як аглушаныя, не ведаючы, дзе каму і да чаго прыткнуцца, увесь час успыхвалі свары. Нарэшце бацька выпраўляў нас на вуліцу, строга наказваючы не паказвацца яму на вочы да шасці — усё роўна раней падарункаў раздаваць не будуць.

На вуліцы мы адразу разыходзіліся хто куды. Сёстры ішлі сваёй дарогай, а я з Эдзі абыходзілі ўжо мо сто разоў бачаныя вітрыны магазінаў цацак. Мы заўважалі, якія цацкі за апошнія дні зняты з вітрин, прыкідвалі, чаго б нам хацелася на другія каляды. Час не ішоў, а валокся так марудна, што здавалася, ніколі наогул не сцямнее, а кожны ж дзень цямнела так рана!

Мы цягаліся і цягаліся, а час як застыў.

Потым мы прыдумалі гульню: ісці па гранітных плітах тратуара так, каб не наступіць на шчыліну. І ступаць на кожную пліту можна толькі адзін раз. Калі ўдасца так дайсці да павароту, дык задуманае споўніцца. Вось такія ўмовы мы сабе паставілі, але дайсці да канца вуліцы было нялёгка! Некаторыя пліты былі занадта шырокія для дзіцячых ног, ды і сустрэчныя людзі цыкалі, каб мы ім не заступалі дарогі; а побач з плітой ужо быў брук, — ступіў не так — і бывай здарова, запаветнае жаданне!

Але нарэшце такі цямнела! Дачакаўшыся, калі ў якім-небудзь акне загарыцца ёлка, мы з крыкам урываліся ў дом:

— Ужо ўсюды пазапальвалі! Чаму ў нас не пачынаецца?

Сёстры вярталіся раней альбо адразу за намі; у бацькоў звычайна ўсё ўжо было гатова, і мы не цяляпаліся, «як рыбкі на кручках»,— словы бацькі.

Памятаю, як аднаго разу перад самай раздачай мяне паслалі ў лаўку на Марцін-Лютэр-штрасэ купіць таматнай пасты. Таматная паста, ці, як тады яе называлі — таматнае пюрэ, у тыя часы была ў добрай цане. Яе прадавалі ў нізкіх прыплюснутых слоіках, і кожны слоік каштаваў марку.

Мне далі марку, я пайшоў. Стаялі сінія халады; яшчэ да таго я вымерз наскрозь, калі бадзяўся па вуліцах, і цяпер ляцеў з усіх ног. Рукі здранцвелі, а ад слоіка, які мне далі ў магазіне, зусім як не свае рабіліся. Я заціснуў слоік пад пахай, рукі ўсунуў у кішэні паліто і — хутчэй дахаты. Але каля самага дома здарылася непапраўнае: слоік выкаўзнуўся — лясь! аб тратуар, і па снезе распаўзлася крывава-чырвоная пляма. Мяне як пярун грукнуў...

Вядома, дома не забілі б мяне за гэта да смерці, ну, можа, паўшчувалі б, казалі б, што пара такі нарэшце перастаць быць разявай. Але ад таго, што я загадзя смакаваў свята і спяшаўся паспець на раздачу, ад таго, што скалеў — а я ўсё жыццё быў мярзляк,— мяне як спаралізавала. Разгублена стаяў я над чырвонай плямай, цёр здубяненымі кулакамі вочы і горка-горка плакаў.

І хоць у гэты час усім было наўме толькі свята, вакол назбіралася шмат цікаўных, бо на што — на што, а каб павыскаляцца з чужое бяды, берлінец заўсёды хвілінку выкраіць. Чаго мне толькі не нагаварылі: і мякка суцяшалі, і з'едліва кпілі. Памятаю, адзін няўрымста ўпарта спрабаваў нагнуць мяне, каб я вылізаў разлітую пасту.

— І то мамцы ўцеха будзе, што сваё дзіцятка спажыло!

Калі б мяне абступілі не так шчыльна, я б даўно ўцёк, а цяпер не было мне ніякага выйсця. Хоць ты бары ды, праўда, вылізвай.

Але тут нечы расцяжысты голас спытаў:

— Чаго ты заходзішся, хлопча?

Да мяне праціснуўся нейкі чалавек. Я падняў вочы

і пазнаў яго, свайго тайнага куміра! Ён зірнуў на чырвонае мазіва.

— Таматнае пюрэ? — па-вайсковаму чотка спытаў ён.

Я кіўнуў.

— Колькі каштуе?

Я ўсхліпнуў:

— Марку!

— На вось, трымай, хлопчык, — сказаў ён. — Сёння ж каляды. Але глядзі не ўпусці другі раз!

Сказаўшы гэта, ён расчысціў мне дарогу, і я, усё яшчэ з усхліпамі, адным духам злётаў на Марцін-Лютэр-штрасэ.

Як я быў шчаслівы, што якраз мой тайны кумір выручыў мяне маркай, і таму на нейкі час нават забыў пра свята. Даўно ўжо, здалёк, упадабаў я гэтага чалавека, захапляўся ім, хоць, канечне ж, ён быў «просты», а не «гер», розніцу гэту мы, дзеці, умелі прыкмячаць вельмі тонка. Жыў ён, мусіць, дзесьці тут непадалёк, і, калі мы гулялі па вуліцы, летам альбо зімой, паміж пяццю і шасцю, я кожны раз бачыў, як ён праходзіў міма. І кожны раз я глядзеў яму ўслед, пакуль ён не знікаў з вачэй.

Ён насіў форму, але вайскоўцам яўна не быў, хутчэй — нейкі гарадскі чыноўнік. Трымаўся ў хадзе роўна, крыху задраўшы галаву, вочы прыплюшчаны, твар бледны. Гэтымі прыплюшчанымі вачыма і з мінай абыякавага знаўцы ён азіраў усіх сустрэчных дзяўчат і жанчын, і хаця я быў яшчэ зусім горкае дзіця, аднак прыкмеціў, што агляд гэты на многіх рабіў уражанне. На яго абарочваліся, сам жа ён — ніколі. Ні разу на вуліцы я не сустрэў яго ні з чым жаночым, ён заўсёды хадзіў адзін. Мусібыць, ён быў адзін з тых бессаромных лаўцоў, што выходзяць на паляванне ў цемнаце, гэта калі падумаць — чыстая брыда.

А тады ён быў мой кумір, і найперш за манеру закідваць галаву і прыплюшчваць вочы. Адзін час маё захапленне дайшло да таго, што я сам пачаў перад люстрам пераймаць яго. Пры гэтым, праўда, паўсталі пэўныя складанасці, бо калі я апускаў павекі, дык не мог сябе разгледзець у люстры. Але ўрэшце я задаволюся вынікамі трэніроўкі і рашыўся паказацца на шырокай публіцы.

Прабаваць сябе дома не мела сэнсу, бо бацька цаніў толькі статную паставу і адкрыты позірк. Апрача таго, сямейнікі — няважная публіка для дэманстрацыі выдатных дасягненняў, — айчына не цэніць прарокаў сваіх.

І вось аднаго разу я рушыў на праменад і пачаў фланіраваць па вуліцы, стараючыся трымацца завучанай позы: закінутая галава і прыплюшчаныя вочы; я пахаджаў узад-уперад, заклаўшы рукі за спіну. Але чаканага фурору не нарабіў. Тады я надаў сваёй позе максімальнай выразнасці, але тут мяне ляпнуў па плячы нейкі мужчына.

— Хлопчык, не засні на вуліцы! — крыкнуў ён. — Зрабі ласку, хоць вочы расплюшчы!

Расчараванне было такое горкае, што я тут жа пакінуў усе спробы пераняць дэманічную пазітуру свайго куміра. Але само захапленне зусім не пацярпела ад гэтага, яно стала яшчэ большым і палкім. Можна толькі ўявіць сабе ўсё маё шчасце, калі мне падарыў марку менавіта ён, мой кумір. У магазін і з магазіна дамоў я ляцеў, як анёл на белых крылах. Канечне ж, таматнае пюрэ я данёс цэленькае і на раздачу паспеў якраз — можна пачынаць.

За чвэрць гадзіны да пачатку бацька выстаўляў з каляднага пакоя і маму. У гэтыя хвіліны ён даставаў падарункі і запальваў свечкі на ёлцы — гэта была яго прывілея, і ён яе раўніва аберагаў. Мама ледзь не бягом надзявала свой парадны туалет і пры гэтым яшчэ паспявала праверыць, як мы апрануты і ці ўмыліся.

І вось усе мы, згараючы ад нецярпення, збіраемся на калідоры, сэрцы нашы татахкаюць, надзеі — на крылах шалёнай фантазіі. Я лаўлю сябе на тым, што ад узбуджэння спіскаю кулакі і шапчу сам сабе: «А-ва-ва-ва!! А-ва-ва-ва!» Эдзі таксама бязгучна мыліць губамі, але я ведаю: ён паўтарае вершык, з якім зараз выступіць... І ў гэты самы момант мама пасылае мяне на кухню прыспешыць старую Міну. Крыста ўжо тут даўно...

А Міна яшчэ прычэсваецца. Яе рэдзенькія цёмныя валоскі тырчаць ва ўсе бакі кароткімі мышынымі хвосцікамі. Кожны хвосцік яна старанна змазвае «лоем з бычыных капытоў» — памадай у палачках. Я прашу

Міну паспяшацца, хаця з вопыту ведаю, што ўсякае прыспешванне дае толькі эффект наадварот, і вяртаюся да мамы з дакладам. Мама пастанаўляе: будзем чакаць Міну. А з каляднага пакоя ўжо чуецца нарочна грубы голас:

— Вы ўсе добра слухаліся?

Мы захоплена лямантуем:

— Усе!

Голас пытае зноў:

— А вы ўсе пачысцілі зубы?

Зноў радасны лямант:

— Не!

Голас дапытвае трэці раз:

— А вы ўсе гатовы?

Не думаючы, крычым: «Усе!», а мама паспешна дадае:

— Чакаем толькі Міну!

— То дачакайцеся! — адказвае голас, і за дзвярыма ўсё аціхае.

Але пах запаленых свечак прасачыўся ўжо на калідор. Мы аж падскокваем, цяпець далей немагчыма. Я кручуся на адной назе, як ваўчок. Эдзі збялеў ад хвалявання. Раптам ён са змрочнай рашучасцю падыходзіць да Крысты, бярэ яе руку і цалуе!

Крыста чырванее, як бурак, і вырывае руку. Мы ад нечаканасці — у рогат.

— Нашто ты гэта зрабіў, Эдзі? — здзіўляецца мама.

— А, так! — адказвае ён, зусім не сумеўшыся. — Трэба ж нешта рабіць, ну вось я... Ад гэтага чакання можна розумам зайсціся!..

Пасля такога вычарпальнага тлумачэння ён становіцца поплич са мной і б'е мяне кулаком па біцэпсу. Усе перадумовы і прычыны для добрай лупцоўкі — вось яны, але...

Але тут нарэшце і Міна! На мой погляд, яе прылізаныя валасы нічым не лепшыя за будныя, — і чаго было нудзіць чаканнем.

— Тата, мы ўжо! Мы ўжо! — крычыць мама, і ў тую ж хвіліну — серабрыстае ціньканне маленькага званочка. Мы строімся ў шарэнгу па ўзроставым ранжыры, што, зрэшты, дакладна адпавядае росту. Мы стаім адзін за адным, як трубы аргана, адна толькі

няўдалая ростам Міна паміж Крыстай і мамай псуе ўсю гармонію...

Дзверы каляднага пакоя — насцеж, і ўсіх вітае яркае ззянне, відната пайшла такая... На чале з Эдзі, як гусі, цугам крочым да ёлкі. Бацька, седзячы каля раяля, сустракае нас шчаслівай усмешкай.

Па святому закону нам нельга глядзець ні направа, ні налева, мы павінны, як па шнурочку, праставаць на ёлку, выстраіцца перад ёю, бо самае першае — абавязак, а ўжо толькі потым — забавы. Выкананне ж абавязку ў тым, што ўсе мы пасля кароткага музычнага ўступу спяваем «Ціхая ноч, святая ноч». Вядома, «усе мы» — гэта не мы ўсе, бо я толькі так для блізіру губамі плямкаю, ды і тое толькі спачатку, бо дзе ж мне раўняцца з імі — яны вунь на якія вяршыні ўспароліся!

А тым часам я вывучаю ёлку. Так, у нас зноў сапраўдная калядная ёлка, такая, якою яна і быць павінна, ад падлогі да столі. Значыць, бацьку зноў удалося нас абважыць, бо не ў апошнюю ж хвіліну ён купіў яе! І дзе толькі хаваў?! Ну нічога, затое ўжо на другія каляды я не пападуся ў нерат! Высачу!

На ёлцы цацкі, знаёмыя нам змалку: золата і срэбра, стракатыя папяровыя ланцужкі, розныя геаметрычныя фігуры, ромбы, кубы з каляровымі гранямі, якія мы сваімі рукамі выклеівалі доўгімі зімовымі вечарамі. Былі там і старадаўнія васковыя фігуркі з дзедавага дома, пяшчотна размаляваныя анёлкі і перш за ўсё — канарэйка на зялёным абручыку, якую мама кожны раз не хоча вешаць, бо ў птушкі няма хваста. Але ўсе мы з бацькам настойваем, каб яна вісела, бо якія ж каляды без канарэйкі. Акрамя ўсяго гэтага на ёлцы развешаны ледзянцы, баранкі, чорныя шакаладныя фігуркі, пазлацаныя арэхі. Глядзі ты: нічога не забылі, вось і традыцыйныя цукеркі-ляскаўкі, з якіх мы адкроем стральбу пры разграбленні ёлкі ў навагодні вечар!

Песня дапета, бацька ўваходзіць да нас у кола і падбадзёрвае:

— Ну, Эдзі, смялей! Давай!

Эдзі адкашліваецца і пачынае калядны вершык. Вершык не доўгі, і падыходзіць мая чарга. Я раскажваю калядную гісторыю: «А было гэта не за нашай

памяці, якраз таго часу, калі кайзер Аўгуст выдаў загад, каб увесць свет шанаваў...» І сам не ведаю, як гэта мне собіла вылезці з цэлай гісторыяй, калі іншыя лёгка абышліся кароценькімі вершыкамі. Уявіць, што бацькі ўжо тады распазналі, што я больш здатны на прозу, чым на лірыку, бадай, занадта смела будзе.

Я адбарабаніў сваю гісторыю і саступіў месца сёстрам. Дзякаваць богу, у іх таксама ўсё пайшло гладка. Было аднойчы, калі Фітэ паленавалася вывучыць калядны верш і ўзамен прачытала той, які нядаўна вучыла ў школе. То была цудоўная балада Бюргера * «Ленора», і я ўявіў сабе Ленору, якая імчыцца на калясніцы бога сонца вакол ранішняй зары. Балада была прыгожая, хвалявала да слёз, адна бяда — вельмі доўгая і таму аддаляла раздачу дарункаў... Добра яшчэ, што на куццю даруюцца і забываюцца ўсе грахі і правіны!

Пакуль выступаюць сёстры, я потайкам касавуруся на столікі. Трэба ж, прынамсі, выглядзець, дзе мой столік, каб потым знайсці яго адразу. Летась ён стаяў каля печы. Але з першага агляду мяне асляпляе такое мноства белых абрусаў, свечак, кніжных стосаў і яркіх бліскучых прадметаў на століках, што вочы разбягаюцца і я не магу ахапіць нічога толкам. Ды і бацька падышоў да мяне ззаду, павярнуў маю галаву да ёлкі і шапнуў:

— Не касавуруся, не касавуруся! Ад касых вачэй дарункі разлітаюцца!

Гэтаму я, вядома, не верыў, але палічыў разумным выканаць патрабаванне.

Дзякаваць богу, Іцэнпліц таксама не задоўжылася. А што яна, зрэшты, чытала? Я не чуў ні слова! Потым мы абыходзім усіх па чарзе, віншuem, жадаем вясёлых свят, бацькі нас цалуюць, і нарэшце, нарэшце! — кліч:

— А цяпер хай кожны знойдзе свой стол!

Невялікае замяшанне, штурхатня — і цішыня! Глыбокая цішыня!

Кожны, затаіўшы дыханне, стаіць каля свайго століка. Нічога пакуль не чапаюць, толькі глядзяць. Вось

* Готфрыд Бюргер (1747—1794) — нямецкі паэт. Стварыў новы для нямецкай літаратуры жанр балады.

яна, мара мая — «Канструктар-мостабудаўнік». Цяпер я ўжо дам магчымасць Цэзару навесці мост праз Рэйн. А вось «Жыццё з маімі жывёламі» Гагенбека *. А побач — далібог! — Нансен **, мой першы Нансен! Бо-жухны, вось ужо калі начытаюся за каляды... А тут у круглых скрынках рымскія легіёны, германцы і сапраўдныя грэчаскія баявыя калясніцы! Ну ж і будзе бітва!.. Пераводжу дух. Божа, як прыгожа! Усе са мной такія добрыя, а я з імі які?.. Але ад сённяга ўсё пойдзе зусім інакш, цяпер ужо я буду іх толькі радаваць. З хваляваннем дастаю са скрынак алавяных салдацікаў, пачак за пачкам...

Цішыня ў калядным пакоі змяняецца радасным шумам, усе віншуюць адно аднаго, хваляцца падарункамі... Пачынаецца мітусня... Сёстры пасля першага беглага агляду цяпер цікавяцца глыбей... Бацька з мамай пераходзяць ад століка да століка. Мама патрабуе, каб мы ацанілі па вартасці і «карысныя падарункі»: новыя кальсоны, касцюмчыкі. Але «карыснае» нам не цікава, кальсоны і без таго ў нас былі і яшчэ будуць, кальсоны — не каляды, а вось алавяныя салдацікі — гэта каляды, гэта свята! І поўнае блюда салодкага — таксама каляды. Пільным вокам цікую на горку апельсінаў і мандарынаў. Іх вельмі многа, гэта супакойвае, галоўны ж ласунак — салідны запас салодкага, — от ужо аб'ямося! А ў запасе яшчэ тое, што развешана на ёлцы! Праўда, плюндрыць яе да Новага года нельга, але ж не ўпамятае бацька, што і дзе паразвешвана і колькі, і наогул на свята ўсе забароны толькі званнем строгія.

Сёстры мае з братам разважалі прыкладна гэтак жа, дык і вынік год у год паўтараўся: у навагодні вечар «парадны» бок ёлкі быў жалю варты. А задні — абскублены дачыста. Гэтак жа рэгулярна сердаваў бацька, але не вельмі каб, бо па-каляднаму.

Нечакана ў пакоі пачулася горкае рыданне. Мы

* Карл Гагенбек (1844—1913) — заснавальнік сусветна вядомай фірмы ў Гамбургу, якая гандлявала дзікімі жывёламі. Славуты заасад Гагенбека каля Гамбурга ўпершыню паказаў дзікіх жывёл ва ўмовах, блізкіх да натуральных. Сваё жыццё і дзейнасць Гагенбек апісаў у кнізе «Пра жывёл і людзей».

** Фрыццёф Нансен (1861—1930) — вядомы нарвежскі даследчык Арктыкі, вучоны і грамадскі дзеяч.

ўздрыгнулі і павярнулі галовы. Гэта Крыста, якая ўпершыню сустракала каляды далёка ад бацькоўскага дома. Радасць і смутак агарнулі дзяўчыну...

— Ах, я такая няшчасная! Ах, калі б я цяпер была дома! Ах, панечка саветніца, вы такая добрая... і начныя сарочки завельмі шыкоўныя для мяне... Ах, калі б я магла іх паказаць сваёй мамцы, хоць на пяць хвіліначак! Ах, я зусім не заслужыла ўсяго гэтага! Не, пані саветніца, ой не! Вунь і тую рэшту поліўкі, што пані саветніца на тым тыдні шукала, гэта ж я ўпарола! А два кавалкі смажанай цяляціны — а так-самачкі ж я! Але больш нічога, шчырая праўда, каб я так сябе памятала, як перад богам клянуся! Як жа я цяпер буду надзену такую прыгожую начную сарочку... не... Ах, якая я няшчасная!

Рыданні заціхлі ўдалечыні, мама павяла пакаянніцу ў другія, цішэйшыя пакоі, больш прыдатныя для споведзі.

Вы думаеце, мы ўсё агледзелі? І цяпер можна прыступіць да гульні, ласункаў і кніг? Не. Бо тут якраз пачынаецца новы тур раздачы! Бо ў нас столькі цётчак і дзядзечак: усё, што яны панапрысылалі да каляд, ляжыць пад бацькавым сталом яшчэ цалусенькае, акуратненька ўпакаванае, такое, якім яго і прынес паштальён. Мы абсыпаем бацьку, ужо вярнулася і мама, служанкі на кухні канчаюць прыгатаванні да вячэры, і на нас зноў ліецца залаты дождж падарункаў, і кожны новы — яшчэ адно свята сярод свята.

Але адбываецца ўсё гэта не вельмі хутка, бацька не любіць лішняга спеху, яму каб усё па парадку. Вось ён бярэ першы пакунак і абвяшчае: «Ад цёткі Герміны і дзядзькі Петэра», — і пачынае павольна і акуратна развязваць шнурок. У нашым доме рэзаць шнурок нельга — нашто ж яго рэзаць, калі гэта шнурок! — усё развязваецца, колькі б там ні было кавалкаў і вузлоў. Мы з дрыжыкамі сочым за бацькавымі пальцамі. Вузлок ніяк не паддаецца. Але бацька спакойны, не тое што мы. Зняты шнурок ён зматвае ў кальцо, якое мы называем «выратавальным кругам».

— Эдзі, скрынку для шнуркоў! — гаворыць бацька, і Эдзі момантам прыносіць яе. «Выратавальны круг» займае сваё месца побач з яму падобнымі, гатовымі для далейшага ўжытку. Разгортваецца папера,

пад ёю відна кардонная скрынка — яна таксама ўвязана!

Наша цярпенне вось-вось лопне. Працэдура развязвання і зматвання паўтараецца. Але вось са скрынкі здымаецца накрыўка, і на белай шаўковай паперы, пад якой схавана такое вабнае змесціва, ляжыць... каляднае пісьмо.

Зноў замінка; спачатку чытаецца пісьмо, потым ужо разгортваецца пакунак. А некаторыя ж пісьмы вельмі доўгія і нудныя — так, прынамсі, лічым мы, дзеці.

Нарэшце пакончана і з гэтым. Падарунак дастаюць і дзеляць. Адны радуюцца, другія спрабуюць схваць сваё расчараванне. Дзядзькам і цёткам нялёгка патрафіць нашым густам. Тыя, хто даўно ў нас не гасцяваў, лічаць нас яшчэ дзеткамі-бубачкамі, яны нават не ведаюць, як мы падраслі, як сягнулі мудрасцю і розумам...

Пустую скрынку ставяць убок, падарункі разносяць на столікі, пасля бацька бярэцца за другую пачылку.

— Ад дзядзькі Альберта! — абвяшчае ён.

Так паўтараецца дзесяць — дванаццаць разоў, цярпенне наша праходзіць суровую пробу. Але, мусіць, менавіта такой наўмыснай заповоленасцю бацька хоча прывучыць нас да аднаго: трэба ўмець чакаць: «Дзеці не павінны быць прагнымі!» Гэта было асноўнае правіла нашага выхавання. (Калі я чуў гэтую фразу, дык часта думаў: ага, значыць, дарослым можна быць прагнымі? Ім добра!) «Не хапай так прагна!» — папярэджвалі мяне сто, тысячу разоў у дзяцінстве.

Самая сквапная сярод нас была Фітэ. Перш за ўсё яна не магла ўстаяць перад чым-небудзь смачным, напрыклад, пірожным ці тортам. Калі мама брала яе з сабою куды-небудзь у госці, Фітэ ўвесь час прагнула пірожнага, а паколькі ёй забаранялася прасіць, дык яна прагнула вочкамі, ды так красамоўна, што кроіла сэрца любой гаспадыні.

Мама, даведзеная да адчаю, вырашыла, што пара нарэшце такі прыдумаць дачцэ кару, іншым для навукі. Пара канчаць, пара падвесці рысу пад яе ненажэрнасцю. Мама загадзя дамовілася з гаспадыняй дома, куды яна з Фітэ збіралася ў госці, каб дзяўчын-

цы ні ў якім разе не давалі ні кавалачка торта. Хай ведае, што ў жыцці і вялікі пост бывае.

Па дарозе ў гасці мама яшчэ раз строга наказала, што клянчыць і глядзець прагнымі вачыма вельмі брыдка, што сядзець трэба спакойна і роўненька, не круціцца і наогул паводзіць сябе трэба прыгожа.

Усё ішло цудоўна, торта Фітэ не далі, і яна не глядзела прагна, і «паводзіла сябе прыгожа». Гасці ўсталі, пажадалі гаспадарам добрага здароўя і ўжо рушылі да дзвярэй, калі раптам наша Фітэ павярнулася, падбегла да стала, уваліла ўсю пяцярню ў торт і ўсклікнула:

— Бывай здаровенькі, тарцюлік!

Гэта, дарэчы, да пытання пра тое, як адвучваць дзяцей ад прагнасці.

Нарэшце ўсе пасылкі распакаваны. На століках падарункі не ўмясціліся, частку іх давялося скласці на падлозе, і я шчыра пабедаваў:

— Што ўжо багата, дык без ладу!

Бацькі падумалі тое самае і таксама ўздыхнулі. А ўсё таму, што родзічаў у нас багата і ўсе любяць адорваць. Бацькі не асыпалі нас шчодратамі, яны трымаліся пэўных рамак. На кожнага бацька выдзяляў энную суму, у якую мама пры закупках павінна была строга ўкладвацца, — за гэтым бацька сачыў асабіста.

Дробязны бацькаў педантызм аднаго разу скепсіў нам з Эдзі ўсе каляды. А было яно так. Я вельмі захапіўся драматургіяй, я хацеў, каб мне падарылі лялечны тэатр з дэкарацыямі «Зачараванага стралка». Задоўга да каляд я ўжо прыдумаў, як цудоўна абстаўлю Воўчую цясніну: месяц будзе свяціць, як праўдзівы — будзе ён з празрыстай паперы, а ззаду я пастаўлю свечку; магній на маланкі я ўжо назапасіў. Эдзі загадаў алавяныя фігуркі персанажаў з «Рабінзона Круза».

Яшчэ чытаючы вершык, я ўцікаваў краем вока прасцэніум лялечнага тэатра, які выпіраў з упакоўкі, сэрца маё радасна зашчымела. І як толькі з вершамі было пакончана, я кінуўся да «майго тэатра». О, якраз такі я і хацеў, акурат з гэтымі дэкарацыямі да Воўчай цясніны. Я ўвесь абамлеў ад радасці, я не адводзіў вачэй, тэатр быў не тэатр, а казка.

Але тут за маімі плячыма бацькаў голас:

— Не, Ганс, гэта не твой стол. Гэта стол Эдзі! Табе «Рабінзон Круза»! — І, убачыўшы мой спахмурнелы твар, растлумачыў: — Бачыш, Ганс, летась на каляды табе дасталася больш, чым Эдзі. Лялечны тэатр намнога даражэйшы за алавяныя фігуркі, значыцца, тэатр — Эдзі...

І ён адвёў мяне ад Воўчай цясніны да ідыёцкіх рабінзонікаў.

Як я ўжо сказаў, свята было спляжана! Мы з братам не маглі схаваць свайго расчаравання, ды і не хацелі, і наогул не бралі падарункаў. Тым сквапней касіўся я на столік Эдзі, а ён на мой. Наш добры татка заўважыў гэта, разгневаўся і пачаў сварыцца, спачатку нязлосна, а потым разышоўся. Але ніякія словы не маглі падняць нашага настрою. Скончылася тым, што нам загадалі: перастаць куксіцца і гуляць з тым, што вам далі. Мы выканалі каманду з такой дзёрзкай абыякавасцю, што бацька, палаючы гнева, адправіў нас спаць. Часам ён таксама траціў вытрымку, а ў той раз свята было сапсавана і яму!

Пазней мяне часта пыталі, чаму мы з братам пасля каляд не ўзялі і не памяняліся падарункамі. Той, хто так пытаў, не ведаў нашага бацькі. Якраз таму, што ў святочны вечар мы бурчалі і ўпіраліся, ён сачыў і правяраў, каб загад яго выконваўся дакладна. Нягледзячы на сваю дабрыню і цяроплівасць, ён хваравіта рэагаваў на ўсякае супраціўленне, а калі яго не слушаліся, тут ужо ён нікога не шкадаваў. Паслушэнства было прынцыпам, якога нікому не дазволена хістаць.

У такіх выпадках ён быў глухі да просьбаў мамы, якая чыста па-жаночы менш думала пра прынцыпы, а жыццёва мудра зыходзіла з канкрэтнай сітуацыі. Бацьку ўсё было проста: летась мне перапала многа, значыць, сёлета трэба даць менш, гэта і дурню ясна. На жаль, яму і ў галаву не прыходзіла, што нам, дзецям, было ўсё роўна, колькі каштуе падарунак. Для Эдзі тэатр з усімі яго лялькамі гроша ламанага не варты, затое рабінзоны цаніліся ў сотні марак, калі наогул можна вымераць радасць на грошы...

Вось такія былі цэневыя бакі бацькавай ашчадлівасці і яго педантызму. Праўда, у такой рэзкай форме, як у апісаным выпадку, нам іх больш не давялося адчуць. Помню яшчэ: паміж мамай і бацькам часам

узнікалі дробныя нязгодзіцы ў пытаннях выдаткаў на гаспадарку. З гадамі мама навучылася артыстычна «выкручвацца». У бацькі быў складзены гадавы бюджэт, у якім улічвалася ўсё да апошняй драбніцы, прадугледжвалася таксама штомесяца адкладваць пэўную суму з заробленага. Таму ўсякія дадатковыя выдаткі прымушалі яго пераглядаць увесь каштарыс, ісці ў банк, здымаць нейкую суму з рахунку, што ўвогуле вельмі яго хвалявала. «Трэба неяк прабівацца», — бедаваў ён.

Калі ж мама на гэта казала яму, што ў такім разе давядзецца абысціся без прыёму гасцей, ён пярэчыў, што ўсё неяк, бач, утрасецца, што там, дзе наеліся шасцёра, перакусіць і сёмы, — пастулат, у справядлівасці якога засумняваецца любая гаспадыня.

Мусіць, праз гэтыя скрупулёзныя падрахункі ў нас, дзяцей, і ўзнік міф пра тое, што бацька запісаў да апошняга пфеніга ўсе выдаткі на кожнае дзіця з дня яго нараджэння, і ў таго, на каго патрачана больш, лішак будзе ўтрыманы з яго долі спадчыны. Міфічная кніга рахункаў часта фігуравала ў нашых думках і гутарках. Але была з гэтага і карысць: мы ніколі не зайздросцілі адно аднаму. Калі, напрыклад, Фітэ, атрымаўшы новую сукенку, хвалілася перад Іцэнпліц, тая абыякава казала:

— Усё адно табе тата гэта вылічыць са спадчыны!

А Фітэ на гэта:

— А, хай сябе! Калі тое будзе!

І хоць міфічнай кнігі рахункаў, вядома ж, ніколі не было, мы, ужо дарослыя, усё-такі крышачку верылі ў яе, а калі бацька памёр, мы нават не ўтрымаліся ад пошукаў. А бацька распарадзіўся зусім інакш: кожны з нас атрымаў абсалютна роўную долю, без уліку таго, што кім было спажыта папярэдне. Але мне ўсё ж здаецца, што, калі б у бацькі хапіла часу, ён завёў бы такую кнігу. Ён быў здольны на гэта, гэта было ў яго натуры. І не каб утрымаць з нас лішняе, а дзеля справядлівасці. Каб ніхто з яго дзяцей і падумкі не меў, што ў яго ёсць нейкія перавагі перад астатнімі...

Але тыя зглумленыя каляды былі адзіным выключэннем у шэрагу многіх-многіх нічым не азмрочаных свят.

Пасля таго як з распакоўкай і раздачай дарункаў

было пакончана, усіх клікалі да стала. Мы, дзеці, слу-халіся не вельмі ахвотна, нам хацелася яшчэ і яшчэ пагуляць з нашымі цацкамі, а каб не згаладацца — стол багата застаўлены: акладайся і радуйся.

Вядома, такое не дазвалялася. З мудрай прадбач-лівасцю на куццю заўсёды гатавалі салат са следзем; мама лічыла, што кісла-салёная закусь перад салод-кім нам будзе ў самы акурат! Зрэшты, мы са здравым апетытам уміналі столькі ўсяго ўсякага, што радасць наша кіпела цераз берагі! Усе наперабой шчабяталі кожны пра сваё, кожны пра тое, што спадабалася най-больш, кожны спяшаўся падзяліцца радасцю.

Бацьку, канечне, затузалі пытаннямі — што азна-чалі яго загадкі, рашэння сваёй я так і не знайшоў на століку і падумаў, што бацька прыхаваў мне яшчэ не-шта ў прыкупе.

— Ды гэта ж прасцей простага, Ганс,— сказаў бацька.— Твае алавяныя салдацікі вуглаватыя, а скрынка круглая. Яна лёгкая, а салдацікі цяжкія. Рымскія легіянеры былі тысячу гадоў таму назад, а ў цябе яны — сёння... Вось бачыш, Ганс, калі добранька падумаць, дык і няма чаго тут думаць!

Цяпер дык, канечне, не цяжка, бо ўсё ясна.

А потым быў доўгі вечар, нам дазволілі гуляць да дзесяці. Пакуль мы круціліся з падарункамі, Іцэн-пліц — не была б яна Іцэнпліц! — ужо читала, нібы хацела за адзін калядны вечар праглынуць усе свае кнігі, бацька сядзеў за раялем і «разбіраў» новыя но-ты, якія яму падарыла мама. Мама забягала ў каляд-ны пакой толькі наскокам, бо ў кухні кіпела праца. На заўтра смажылі гуся і наогул гатавалі як мага больш у запас, бо служанак таксама трэба было раз-грузіць на бліжэйшыя дні.

Потым ішлі спаць. Браць з сабою кнігі нельга, мож-на ўзяць толькі самую ўпадабаную цацку і пакласці яе на крэсла каля ложка. А раніца! Божа ты мой, як жа хораша прачнуцца, ведаючы, што сёння каляды! Тры месяцы толькі і гаворкі было, што пра каляды, іх так чакалі, пра іх марылі, і вось яны — у хаце!

У начной сарочцы крадзешся ў калядны пакой, але, як бы ты рана ні ўстаў, там ужо нехта ёсць. І вось сядзіш, сцёпваешся ад холаду (паліць печы пачынаюць пазней) і з гордым усведамленнем уладара сузіраеш

свае новыя скарбы. І не забываеш, вядома, паласавацца са стала; а калі зусім забыў пра сорам, дык лезеш за ёлку — каб аберагчы свае запасы...

З раніцы пачыналіся візіты. Да хлопчыкаў прыходзілі хлопчыкі, да дзяўчат — дзяўчаткі, — цалюткі божы дзень гармідар, вэрхал і балбатня. Візітанты рабілі гонар: афіцыйна — каб узычыць вясёлых свят, а на самай справе — каб паглядзець падарункі, параўнаць іх, пахваліць або зганіць.

Небараку бацьку не было дзе прыткнуцца. Але ён пераносіў усе нягоды ліхое гадзіны стойка, мужна пакараўся злой долі і толькі часам, толькі похапкам-прыхваткам, заглядваў у свае папкі. Другі дзень каляд быў не такі бясхмарны, бо ўсю раніцу трэба было адпісваць удзячныя пісьмы.

— Пачынаць гэта ніколі не рана, — павучаў нас бацька. — Яны ж прыслалі вам пасылкі дакладна на каляды, вось і вы гэтак жа дакладна падзякуйце ім і павіншуйце ўсіх з Новым годам!

Адпісваць удзячныя пісьмы — неверагодная пакута. Каторы раз мы пераконваліся, што няма на свеце такога добра, каб ліхам не абярнулася: дзесяць — дванаццаць гасцінцаў — ого як добра. Але якою цаню? Дзесяць — дванаццаць пісьмаў! Я стараўся выводзіць літары як мага буйней, каб больш месца займала. Апрача таго, усім пісаў адзін тэкст, баючыся, праўда, што родзічы могуць гэта заўважыць. Мне чамусьці здавалася, што дзядзькі і цёткі абменьваюцца нашымі каштоўнымі рукапісамі.

МАМА

ШЧАСЛІВАЕ МАЛЕНСТВА Ў ЧАЛАВЕКА ЦІ ГАРОТНАЕ — не заўсёды залежыць ад яго самога. Тут ужо не кожны — каваль свайго шчасця. Шмат чаго могуць дадаць і забраць бацькі і атачэнне. У мяне былі ўсе ўмовы для шчаслівага дзяцінства: самыя шчыралюбныя на свеце бацькі, сардэчныя сёстры і брат — але ўсё адно з мяне выйшаў звяглівы, далёка не кампанейскі чалавек — зануда. Уся прычына ўва мне самім. А мамін лагодны і прыветлівы нораў, здавалася, быў

самой доляй дадзены маме на шчасце яе дзяцінства. І ўсё-такі яно выпала ёй — бязрадаснае, і не маміна ў тым віна — прычынай быў яе прыёмны бацька!

Я ўжо расказваў, што бабулі пасля смерці мужа прыйшлося разлучыцца з маёй мамай. Яна папала ў дом дзядзькі Пфайфера, удаўца, які раней быў жанаты на бабулінай сястры. Другая бабуліна сястра, якая не хадзіла ў шлюбах, вяла ўдаўцову гаспадарку. Дзядзька Пфайфер — «Свістун», інакш яго ніколі ў нас не называлі, я і дагэтуль не ведаю яго імя — быў чалавек увогуле неблагі, але ўсё ў яго — ад настрою, а гэта ўжо амаль тое самае, што і дрэнна... Дзяцей у яго ніколі не было, ды і не любіў ён іх — а гэта яшчэ горш. Не адзін дзесятак гадоў служыў ён натарыусам і судовым саветнікам у невялікім правінцыянальным гарадку, знаў і ведаў усіх наскрозь і, знаючы ўсе тайны, трымаў усіх у сваіх руках, а гэта — горш і не бывае!

Наогул у мяне стварылася ўражанне, што дзядзька Пфайфер — я паспеў яшчэ пазнаёміцца з ім асабіста — быў зусім някепскі чалавек. Па сутнасці, ён быў, бадай, мімоза, але ўскормленая на крыві дракона, а мімоза, якая выкармілася крывёй дракона, — гэта нешта жудаснае! Ён заўсёды крыўдзіўся, але не разумеў, што іншым таксама бывае крыўдна. Ён вечна лез у чужое, але цяпець не мог ніякага ўмяшання ў сваё. Усё самае лепшае было ў яго, ён ведаў усё, а ў іншых не было нічога, і нічога ніхто не ведаў і не ўмеў! Усе былі дурні, адзін ён — разумны! Ён любіў пакпіць, нават паздзекавацца, а самога — барані божа не руш, не зачাপі! — у любым жарце ў свой адрас не бачыў ні завязі досціпу. Зло памятаў гадамі, а сам пагарджаў тымі, хто не мог адразу забыць і дараваць. Італьянцаў лічыў народамі-вырадкамі, бо яны елі памідоры, да таго ж — сырыя! Ён лічыў, што самы прыдатны абутак для мужчыны — штыблеты з гумовай уточкай, — карацей, ён увесь свой век не вылазіў з глухога правінцыяльнага катуха. Ён быў пуп зямлі, прычым пуп, які, на жаль, часта гнаіўся. І як ужо сказана — мімоза, выкармленая на крыві дракона, — лепшага параўнання я не знаходжу. Ні пашана, ні міласць, а ў хвіліну гнеў і злосць!

І вось ён стаў маёй маме прыёмным бацькам. Пе-

рапалоханае, затурканае дзяўчо, якое яшчэ не ачуняла пасля смерці бацькі і разлукі з мамай, сёстрамі і братамі, дзядзька Пфайфер узяў за руку і павёў цераз увесь горад у жаночую гімназію фройляйн Мітэнцвай. Увайшоў з ёю ў клас сярод урока і сказаў:

— Вось вам, прымайце калываху!

І пайшоў, за жывот хапаючыся, — такі яго дурны смех разабраў. Мама, канечне, не смяялася, яна заплакала, бо ўвесь клас сустрэў яе шумам і гвалтам! Мянуска адразу прыліпла, і яшчэ колькі гадоў мама чула пагардлівае:

— Эй ты, калываха!

Дзядзька рушыў ці то да сябе ў кантору, ці то дамоў і, задаволены трапным жартам, адразу ж рашыў пажартаваць яшчэ раз. Ён спыніў на вуліцы знаёмую пажылую маладзіцу і шапнуў ёй:

— Фройляйн Кірхгоф, гэты жакецік, што на вас, — ён крадзены! Я пазнаў яго! Праз дзесяць мінут каб ён быў у маёй канторы!

І пайшоў далей, бакі рвучы ад смеху. Па дарозе ён прыдумаў сабе новую забаву: услед кожнай маладой жанчыне ціха гаварыў: «Фройляйн, у вас бліскае!» — і кожная жанчына спалохана войкала. Бо ў тыя часы дамы яшчэ насілі доўгія спадніцы на зашпільках ззаду. Калі кнопкі былі зашпілены неакуратна альбо расшпільваліся самі, дык у пэўным месцы магло «бліскаць» сподняе.

Недалёка ад канторы дзядзька завінуў у вінны скляпок і заказаў на рахунак гера муніцыпальнага саветніка Бёзіке, да якога быў запрошаны на вечар, дваццаць бутэлек найлепшага бургундскага. Гер Бёзіке славіўся тым, што частаваў гасцей дзяшовымі вінамі, таму дзядзька палічыў, што гер саветнік будзе яму ўдзячны за намёк на здольнасць гасцей ацаніць і сёе-тое лепшае. Праўда, гэтым разам дзядзька схібіў і прамахнуўся...

Потым гер натарыус Пфайфер знік у сваёй канторы і пачаў тыраніць кліентаў; яны абавязаны былі рабіць толькі тое, што хацеў ён, інакш ён дрэнна вёў іх працэсы. Ён злаваўся на кліентаў, калі яны не слухаліся яго, злаваўся на суддзяў, калі суддзі выносілі не тое рашэнне, якога чакаў ён, злаваўся на цётку, калі на абед падавала мяса, а яму хацелася рыбы (хай на-

ват у той дзень ва ўсім горадзе не было рыбы, яго гэта не тычылася, ён усё роўна злаваўся!). А на маму дык наогул злаваўся заўсёды...

Проста дзіва, што пры ўсім гэтым чалавек ён быў увогуле неблагі, толькі што хваравіта крыўдлівы. Дзядзька душэўна палюбіў маю маму, рабіў для яе ўсё, што можна зрабіць для дзіцяці, — вядома, паводле свайго разумення! — але ён быў страшыдлам яе дзяцінства, ён ператварыў яе жыццё ў пекла. Мама вечна баялася яго, мама ніколі не ведала, што дзядзьку спадабаецца, а што — не (каб жа ён сам гэта ведаў!). Мама маленькае сэрца прагнула ласкі, дзяўчынка сумавала па сваёй добрай матульцы, па сёстрах, па братах, але ўжо адно тое, што яна сумавала, што ёй хацелася да сваіх, — гэта ж вам такі зноў абраз! Бо дзядзька і яго дом былі ў сто разоў лепшыя за той гаротны «бурачны капец» у Цэле, у якім жыла бабуля, — па чым там было сумаваць!

Мама паспрабавала завесці сябровак, але і тут яе хутка асадзілі. Мама сказала:

— Дзядзь, мяне сёння клікала да сябе Густхен Фробель. Можна, я схаджу ў госці без фартушка? Усе дзяўчаткі там будуць без фартушкоў!

На што дзядзька адказаў:

— Мілае дзіця, я б табе з вялікай радасцю дазволіў, але гэта было б супроць майго прынцыпу. Мая мама заўсёды насіла фартушок, больш таго — навошта ўсе гэтыя вашы гасціны?! У мой дом запрашаць дзяцей я ўсё роўна табе не дазволю. Шуму хапае і ад цябе адной, разбітых рэчаў таксама, і наогул — чым табе дома блага?

Вядома, мама магла зняць фартушок у Фробеляў, але наўрад ці адважылася б. У гарадку ніколі ніякіх тайн не было, апрача таго, дзядзька быў здольны наляцець з рэвізіяй і ў дзіцячую кампанію! Такім чынам, мама ўсё радзей і радзей хадзіла ў госці, а пасля таго, як на маму звалілася вялікая бяда, усякія гульні і сустрэчы з сяброўкамі зусім спыніліся.

А здарылася гэта так: у класе мама была першая па ўсіх прадметах, а вось з гімнастыкай у яе не клеілася. Сяброўкі з класа добра ведалі гэта, і калі аднаго разу на дзіцячых вячорках гулялі ў фанты і прыйшла чарга судзіць маму, сяброўкі паставілі на стол крэсла,

на крэсла ўслонік і загадалі маме ўзлезці на гэту піраміду і прачытаць згары верш.

З вялікім страхам мама такі палезла, хоць, вядома, сэрцам адчувала, што сама ўжо не злезе, але адмовіцца ж не магла. Ну вось як і думала... Разам з вэжай мама рухнула на вялікае люстра, якое — інакш і быць не магло — разбілася на дробныя кавалкі. Яна параніла твар, дзеці спалохаліся, закрычалі, збегліся дарослыя і паднялі нябогу. І тут высветлілася, што самая небяспечная рана была не на твары, а на руцэ — у мамы парэзалася артэрыя.

Руку збольшага перавязалі і пабеглі па доктара. Усе дрыжалі, праўда, не за жыццё маёй мамы, а таму, што баяліся гневу гера саветніка юстыцыі Пфайфера. Доктара — аднаго на ўвесь гарадок — дома не аказалася, ён паехаў у сяло прымаць роды і меўся вярнуцца позна. Паколькі ніякага адкладу быць не магло, знайшлі нейкага растаропнага асэсара, які спасобіўся недзе калісьці бачыць, як зашываюць рэзаныя раны пасля студэнцкіх дуэляў на рапірах, нават сам гэта на сваёй скуры зведаў. Асэсар зашыў маміну рану звычайнай швейнай іголкай простаю ніткаю — начавала там тая асептыка! Ну, як і быць павінна, кожнае шво загнаілася — можна толькі пашкадаваць маму, колькі нацярпелася бедная!

Але каб жа толькі тое. Найгоршае — сам дзядзька, які прыдумаў кару, — і чым толькі гаротніца вінаватая? — не гаварыў з ёю, не адзываўся цюцелька ў цюцельку тры месяцы; цюцелька — дакладнасцю да мінуты. Як і чым ён разлічыўся з гаспадарамі дома, дзе пацярпела мама, і з тым асэсарам-саматужнікам, чыя хірургія так памагла, мне невядома. Але што разлічыўся, тут ужо ніякага сумніву!

Вось так мама і жыла, адным-адна ў вялізных харамах з двума старымі людзьмі. На шчасце на вялікае, за домам быў сад, і хоць сад гэты быў даволі цывілізаваны, бо там не дазвалялася ні рваць кветак, ні сыходзіць з дарожкі, а ўсё-такі гэта была нейкая прадыха, нейкая свабода ці хоць адчуванне свабоды. Мама доўга прасіла і нарэшце выпрасіла ў цёткі скакалку; скакалку купілі, праўда, колькі было ўсякіх сумненняў наконт «прыстойнасці», «дзікасці» гэтай забавы. Скакалка была адзінай уцехаю мамы, але ад-

нойчы яна прапала — ці то сама згубілася, ці то яе згубілі, ці падзелі куды!

Пасля бясконцых марных пошукаў маме стала страшна: цётка або дзядзька напэўна спытаюць пра скакалку, і калі прыйдзеца прызнавацца, што яна яе згубіла, — кара будзе жудасная! І хаця маме не дазвалялася мець грошай, яна прыхавала манетку ў дзесяць пфенігаў, якую ёй аднойчы падарыў зубны ўрач за тое, што яна мужа трымалася, калі ёй рвалі зуб. Пабароўшы ўсе свае страхі, мама настолькі асмялела, што рашылася купіць новую скакалку. Яна тайком выбралася з саду ў гарадок, што, канечне ж, было строга-строга забаронена, пайшла ў магазін і папрасіла скакалку.

Але тут узнікла новая завада. Скакалкі там былі, але толькі з чырвонымі ручкамі, а тая, якую мама згубіла, была з зялёнымі! Мама доўга прымервалася, але ўрэшце разважыла, што лепш ужо з чырвонымі, чым ніякая, і купіла. Карысталася яна ёю асцярожна — ішла ад дома так далёка, каб з веранды было відаць, што скача, а якія ў скакалкі ручкі — каб не відаць!

Але тут прыйшло самае страшнае: знайшлася старая скакалка з зялёнымі ручкамі! Што было рабіць? Як растлумачыць грознаму дзядзьку, чаму дзве? Мама хавала і перахоўвала вяроўчыну з чырвонымі ручкамі, але ніводная схованка не здавалася ёй надзейнай. Нарэшце мама дадумалася пазбыцца зусім здрадніцы скакалкі і знішчыць сведку свайго ганебнага ўчынку. Утапіць!

Мама зноў выбралася з дома і, калі паблізу нікога не было, шпурнула скакалку ў Хэльду, рэчачку, якая прасочвалася цераз горад. Але — о жах! Скакалка не пайшла на дно, яна паплыла! Што, калі яе вылавіць, што, калі пачнуць дапытвацца, чыя яна, што, калі паліцэйскі прыйдзе да дзядзькі (у дзядзькі вечна нейкія справы з паліцыяй!), — дзядзька як толькі пачуе пра скакалку, ён тут жа клікне маму, і яна з першага слова выдасць сябе! Ад страху прапаў сон.

Магчыма, каму-небудзь з чытачоў мамін учынак на першы погляд здасца недарэчным, — ну, як было не ведаць, што пяньковая вяроўка з драўлянымі ручкамі не патоне! — але, з другога боку, тое, што мама,

калі рашыла знішчыць скакалку, падумала перш за ўсё пра Хэльдэ, сведчыць пра яе кемлівасць. А ўсё таму, што на памянёную Хэльдэ маме ўказалі яшчэ раней, прычым настойліва, і мама ўжо не першы раз карысталася паслугамі гэтай рэчкі.

Самае ж ненавіснае ў доме дзядзькі Пфайфера было тое, што кожнай раніцы ёй давалі з сабою ў школу старую чэрствую булачку. Па нейкіх не зразумелых мне прычынах гэта лічылася самай здаровай ежай — для моладзі, вядома. Думаю, дзядзька Пфайфер снедаў чымсьці лепшым. Мама ўжо глядзець не магла на тыя цвёрдыя, як падэшва, булачкі. У школе яна не адважвалася пакідаць іх, таму кожны раз прыносіла булачку дамоў і хавала ў шафу. Кожны дзень дабаўлялася новая, і праз нейкі час іх набралася багата. Цётка, вядома, аднаго разу выкрыла сховішча і ахнула з такога непаслушэнства!

Пасля дэталёвага абмеркавання праблемы гэтых сухары, размочаныя ў малацэ, рашылі даваць маме на вячэру, што зноў жа было прызнана вельмі карысным для маладога арганізма, але апетыту мамінага не палепшыла. Кожны вечар яна ў слязах сядзела над блакітнай місачкай з размочанымі сухарамі, з агідаю глытала і не рашалася ўстаць, пакуль не з'есць усю порцыю.

Адна толькі думка суцяшала маму: рана ці позна булачкі скончацца. Але гэта, канечне ж, была ілюзія, бо ранішняя булачка заставалася... Вячэрнія «пробы» ніяк не спрыялі добраму смаку на гэту ежу, мама не хацела іх ні сухіх, ні размочаных і па-ранейшаму насіла дамоў. Паколькі шафа была непрыдатным складам, мама знайшла іншы схоў, больш надзейны: пустую камодную шуфляду ў гасцінай.

Але аднаго разу шуфляда спатрэбілася, склад быў выяўлены, і абурэнню такім настойлівым непаслушэнствам не было меж! Маму чакала бясконца чарада блакітных місачак, а вячэрнія трапезы і без таго сталі пакутай, раніцай — зноў агіда і роспач. Сваімі сіламі мама ніколі б не выбралася з замкнутага кола, так яе запалохалі. Але тут пара сказаць, што ў дзядзькавым доме жыла адна старая панурая істота, амаль нямая, якая з векапомных часоў прыбірала пакоі, кухарыла, з няўзрушным драўляным тварам пераносіла ўсе ка-

прызы і зажывошчы дзядзькі і наогул, здаецца, была яшчэ больш суровым варыянтам нашай старой Міны.

Аднойчы нават гэтая счарсцвелая старая дзеўка пашкадавала маму, яна разявіла нарэшце рот і сказала:

— Слухай сюды, Лавізачка, слухай-но! Калі ты ідзеш у школку, табе ж трэба цераз рэчку... І калі чаго есткі не хацецьмеш, дык зірні цераз парэнчу, зірні, дзецетка... Хэльда, яна ўсё-такі лепей, чымся шафа ці камода...

І хаця гэта дэльфійскае аракульства прагучала двухсэнсоўна (а так яно і было заўсёды ў Дэльфах!), мама зразумела добрую параду, і з таго часу праблема ранішніх булачак была вырашана канчаткова. А калі пазней, як ужо было сказана, узніклі складанасці з чырвонымі ручкамі, мама ўжо ведала, што Хэльда зробіць ласку — прыме і з ручкамі.

Мама прыгадвае, што за ўсе яе дзіцячыя гады грошы, прытым шалёныя грошы ў пяць пфенігаў, былі ў яе яшчэ толькі адзін раз; мусіць, яны з'явіліся ў яе пасля канікулярнай паездкі ў «бурачны капец». Дзень у дзень мама круціла сабе галаву — куды ўкласці гэты капітал, бо, што яму нельга заставацца ў доме, як божы дзень ясна. Калі б у яе знайшлі гэту суму, паследавалі б не толькі суд і расправа, паляцела б і строгае пісьмо ў «бурачны капец», а гэта — на прамілы бог!

Пасля доўгіх разваг і прыкідак мама спынілася на пірожным-трубачцы з узбітай смятанай, якое ў тыя часы яшчэ можна было купіць за пяць пфенігаў. Як толькі рашэнне было знойдзена, маме дух перахапіла: так захацелася пірожнага. Яна мігам злётала да кандытара, купіла трубачку, вярнулася ў сад, схавалася за кустамі аграсту і ўтрубіла яе да крышкі.

Спадабалася пірожнае ці не, мама ўжо не памятае, затое вельмі добра помніць, як некалькі тыдняў яна жыла ў страху, што яе злачынства выкрыецца. Яна зрабіла вельмі неабачліва, што купіла трубачку ў «фамільнай» кандытарскай, і цяпер, гуляючы з дзядзькам альбо цёткай, яна праходзіла міма гэтай лаўкі, а лавачнік пачцівенька вітаўся і часам нават абменьваўся словам-другім з усемагутным герам саветнікам юстыцыі — і кожны раз мама чакала, што кандытар возьме ды спытае:

— Ну як, Лавізачка, а ці ўсмакавала табе мая трубачка?

Гэтыя шпацыры з дзядзькам і цёткай былі кашма-рам. Звычайна дзядзька ішоў наперадзе; невысокі ростам, але ладна ўкамплектаваны, ён няспешна крочыў — шпацыраваў. На штрыфелі пінжака ён заўсёды насіў зашчапку, якою замацоўваў на грудзях панаму, як толькі ззаду заставаліся апошнія гарадскія дамы. У дзядзькі была львіная галава — яна моцна пацела — з магутнай сівой грываў. Зычным голасам дзядзька загаворваў ледзь не з кожным сустрэчным і што-небудзь узвяхчаў — часцей за ўсё не вельмі прыемнае.

За дзядзькам следавалі яго абедзве паненкі. Калі працэсія набліжалася да невялічкай мясцовай купальні, блізарукі дзядзька пытаўся, не зважаючы на публіку:

— Луіза, хто там купаецца, мужыкі ці бабы?

— Мужчыны, дзядзька Пфайфер! — адказвала мама.

— Тады глядзець нале-ва! — камандаваў ён і старанна сачыў, каб яго загад выконвалі.

Часам дзядзьку разбірала ахвота паглядзець, ці прыстойна ходзяць яго «паненкі», і ён прыстройваўся ў ар'ергардзе. Пры гэтым часта перападала і цётцы — то яна «пыл круціць», то яшчэ чым, то ў яе дрэнна распаўлена хустка, — але найбольш натацый маме.

— Луіза, трымайся роўна!.. Луіза, не цяляпай рукамі!.. Луіза, глядзі пад ногі, ты толькі што спатыкнулася!

І ўсё гэта без упыну, на поўны голас, на людзях. Усё роўна як пад шпіцрутэнамі праз строй. Людзі, убачыўшы мясцовага тырана за спажываннем плёну дыктатарскіх правоў, яшчэ здалёк пачыналі выскаляцца, але скора пахмурнелі: дзядзька нікога не прапускаў так, кожнаму выдаваў пад вэксаль.

На думку дзядзькі, у мамы была дурная прывычка ставіць правы ступак крыху наўскос.

— Ты зноў заграбаеш правай, Луіза! — абураўся ён. — Сто разоў табе казаў... Ну, пачакай... прыйдзем дахаты...

І дзядзька пачынаў голасна распяваць на свой прадуманы матыў:

— Адна персона-а на правую на-агу каса-ая! Адна персона-а на правую на-гу каса-ая!

Далей з паэзіяй не ладзілася, але з мамы хапала і гэтага. Часам яна не ведала наогул, як трэба ісці, кожны яе крок быў няправільны: у такія хвіліны хачелася сесці і застыць назусім. Але самае жахлівае было, калі дзядзька ішоў поруч і расказваў, як ёй неўзабаве будучь аперываець правы ступак. Ён не апускаў ніводнай крывавай драбніцы, гаварыў, як пачнуць пілаваць костку, зашываць разрэз (у мамы ўжо быў вопыт!), прыгадваў усякія нажы, абцугі і шмат чаго яшчэ.

Нарэшце дабіраліся да загараднай кавярні «Рыбацкая халупка». Маму садзілі на крэсла, і яна, як добра выхаваная дзяўчынка, шыла, вышывала, вязала; а тым часам яе школьныя сяброўкі і тут жа, паблізу, бавіліся і весяліліся, часам спагадліва і насмешліва паглядаючы на няшчасную «калываху». У горкія гадзіны мама, мусіць, думала: «Чаму ім так добра, а мне не? Чаму ім дазваляюць усё, а мне нічога?» Гэта былі пытанні, на якія мама не магла знайсці адказу. І калі пасля такога дзяцінства мама не агрубела, не зачарсцвела, а захавала мяккі, прыветлівы нораў, нават не адвыкла радавацца жыццю, дык у гэтым абсалютна ніякіх дзядзькавых заслуг няма.

На другі дзень у школе маме ўжо заставалася за «ўзорнасць». Дзеці наогул жорсткія, яны не разумелі, што маме такой быць загадана, што яна ахвотна была б «няўзорнай». У школе мама ні з кім не вадзілася, бо не дазвалялі, дзядзька не дазваляў. Мама абавязана была быць першай вучаніцай у класе, так сказаў дзядзька. І калі аднойчы мама з'ехала аж на чацвёртае месца за тое, што адзін-аднюсенькі раз засмяялася на ўроку, для дзядзькі, здавалася, настаў канец свету — прынамсі, так яно выглядала.

Мама часта хварэла і прапускала ўрокі, таму ёй нялёгка было пастаянна трымаць за сабой першае месца. Вядома, прапушчанае яна магла наганяць па падручніках, але калі ўзяць, напрыклад, закон божы... Яго ва ўстанове фройляйн Мітэнцвай для паненак з вышэйшых саслоўяў выкладалі даволі самабытна. Калі паненка магла без запінкі і прыдыху назваць кнігі Старога і Новага заветаў ад пачатку да канца і з

канца наперад, лічылася, што яна валодае неабходным багажом ведаў па гэтаму прадмету. Апрача таго, трэба было назубок ведаць калены Ізраілевы, чатырох вялікіх і малых прарокаў, а таксама дванаццаць сыноў Якава і дванаццаць вучняў Хрыста.

Фройляйн Мітэнцвай была вельмі строгая, асабліва часта яна інспектавала ўрокі закона божага і «ганяла» па пяцікніжжы і вучаніц і настаўніц. І тых і другіх яна без жалю адчытвала за любую замінку. Быў у фройляйн Мітэнцвай і свой «фірменны наедак»: прыдумаўшы некалькі груп пытанняў з патрэбнымі адказамі, яна ўдзёўбвала іх вучаніцам і час ад часу апытвала ў заведзенай паслядоўнасці. Вывучыць адказы дома мама не магла, бо гэта былі арыгінальныя вымудры фройляйн Мітэнцвай і ні ў якіх кнігах не былі запісаны. Аднаго разу пасля хваробы мама пачула ў класе чарговую гульню ў пытанні-адказы:

— Чаму Ісус Хрыстос нарадзіўся чалавекам?

— Каб чалавекаў жа вызваліць!

— Ад чаго трэба было вызваліць чалавекаў?

— Ад смачных арахоў!

Гэта была суцэльная загадка: адважыцца на ерась і спытаць мама не магла, і таму, калі падышла яе чарга, яна, крыху павагаўшыся, крыху неразборліва, але таксама адказала:

— Ад смачных арахоў!

Фройляйн Мітэнцвай задаволена кінула!

Мама доўга качала ў галаве гэтыя «смачныя арахі». Здавалася, нібыта і праглядалася нейкая сувязь з той гарошынай, на якой спала андэрсенаўская прынцэса, але поўнай яснасці так і не было. І, зрэшты ж, у законе божым вельмі загадкавую ролю ігралі і яблыка і голуб. Толькі многа пазней мама высветліла сабе, што «арахі» — зусім не «арэхі», і людзей Хрысту трэба было вызваліць не ад «смачных арахоў», а ад «спадчынных грахоў».

Так, мама часта хварэла, і то ўсё больш на горла. А гэта такая дробязь, што на нейкае там горла ўрача не выклікалі. Для лячэння існаваў выпрабаваны хатні сродак: на горла ўвязвалі кавалак сала і трымалі датуль, пакуль яно, горла, не пераставала. А тым часам сала пачынала нечым папахваць, але гэта яму, салу, усё адно не дапамагала: яго ўсё роўна не ады-

малі! Некалькі дзён кампрэсу хапала, каб хворую нельга было пускаць у школу па гэтых пахавых прычынах.

Потым цётцы раптам дайшло, што мама носіць занадта тонкую бялізну (паглядзела б цётка на бялізну сённяшніх маладых модніц!). Тут жа былі раздабыты тоўстыя фланелевыя панталоны, яны былі маме па калені і знізу яшчэ аброблены прыгожай чырвонай вязанай палоскай. Дапускаю думку, што было гэта ў той час, калі мама ўжо крыху абвыклася і асвойталася ў дзядзькавым доме, інакш у мазгу не ўкладваецца, чаму яна павяла сябе так дзёрзка, так зацята. А рабіла яна так: кожны дзень па дарозе ў школу забягала ў нейкі хлёў і ў тым хляве здымала з сябе «кусачыя майткі». А дзядзька з цёткай толькі дзіву даваліся, чаму іх дзяўчо, носячы такія прыгожыя цёплыя фланельчыкі, дападае да прастуды яшчэ часцей.

Нарэшце паклікалі доктара. Той адразу прызнаў маму малакроўніцай і прыпісаў ёй жалеа, рыбін тлушч і салявыя ванны. З жалезам яшчэ жыць можна — нешта там перамешвалася з чырвоным віном, і пошла гэта — нельга сказаць каб не мела смаку. А вось рыбін тлушч — смачней і не бывае, і мама піла яго тры разы на дзень па тры чайныя лыжкі. Вядома, дзядзька Пфайфер аж кіпеў, што мама прымае такое дарагое лякарства без радасці і што пасля кожнай лыжкі яе перасмыкае ад агіды. Тады дзядзька прыдумаў, каб пасля кожнай лыжкі мама тройчы абягала вакол стала — лякарства лепш утрасецца, і хворая адвыкне ад сваіх недарэчных сутаргаў! І мама бегала, нават калі за сталом сядзелі госці, — што там «нават калі»! — дзядзька спецыяльна прыводзіў публіку — паказаць ім, як яго выхаванка лечыць малакроўе!

Але самае горшае — салявыя ванны. У доме была ванная, але пакойчыкам ніколі не карысталіся, там было холадна, сыра, поўна ўсякага хламу. Абкладзеная пліткамі ванна была ўмуравана ў падлогу, цёплую ваду насілі з кухні. Цёплай вады заўсёды не хапала, да таго ж яна ў гэтай дамавіне хутка выстывала. А тым часам адбыць у ёй трэба было пятнаццаць мінут, і мама, адбываючы, сінела, ляскавала зубамі і ўсімі касцямі! Але ж салявыя ванны вельмі гоіныя для ўнутранасцяў, так сказаў сам доктар! Адно, што

суцяшала — гэта, што адразу пасля ванны клалі ў ложак і давалі бутэрброды, якіх да малакроўя мама і на вочы не бачыла!

Ішлі гады, і ў мамы набралася іх васемнаццаць, а ў жыцці яе, здавалася, так і не будзе ніякай перамены. Але тут у гарадок на пасаду амтсгерыхтрата назначылі бацьку, яму было трыццаць шэсць, а ён усё яшчэ халасцякаваў. Пазнаёміліся, пабраліся, з яўнага адабрэння дзядзькі Пфайфера. Бо бацька быў «партыя» і мама была «партыя», а калі «партыя» да «партыі», дык і гадуецца здаровенькія!

А яно і на самай справе вельмі добра дапасавалася: бацька ўзяў маму за белыя ручанькі і вывеў маму з тупіка на шырокую прастору. Яе, нездаляшчую, якая не смела быць сабой, не смела мець што-небудзь сваё, якая існавала толькі для іншых, яе навучыў ён быць чалавекам. Ён ніколі не капрызіў, рэдка калі наравіўся. Спачатку ў мамы зусім не ладзілася з гаспадаркай, яна нічога не ўмела рабіць самастойна, служанцы слова сказаць баялася...

Але бацька ўсяляў у яе бадзёры дух, дапамагаў ёй, суцяшаў, хваліў, падахвочваў, усміхаўся, калі што не ўдавалася, але не асуджаў... Ён зрабіў чалавека з той, якая амаль ператварылася ў аўтамат...

Цяпер маме за восемдзесят, а бацька даўно памёр. Але калі гаворка заходзіць пра бацьку, маці кажа:

— Усім, што ёсць ува мне, што я змагла зрабіць для вас, дзеткі, я абавязана бацьку. Думаю, такога чалавека, як ваш бацька, больш ніколі не будзе...

Часта і я так думаю.

«ПЕРАЛЁТНЫ ПТАХ»

АДНОЙЧЫ Ў ШКОЛЬНЫЯ ГАДЫ, У КАНІКУЛЫ, я вандраваў па белым свеце без бацькоў, брата і сяцёр: разам з «пералётнымі птахамі» я адправіўся ў казачную Галандыю...

Сёння ўжо мала хто ведае, што азначалі тады, на стыку двух стагоддзяў, словы «пералётныя птахі». А азначала гэта суполку юных мяцежнікаў супроць старых нораваў, мяшчанства, каставага падзелу і крывадушнага фальшу. Гэта не было запісана ў статуте

таварыстваў, які дакляраваў толькі тое, што «пералётныя птахі» займаюцца турысцкімі паходамі, але такая была ідэя, закладзеная ў «пералёты».

У таварыствах панавалі вольны дух і бесшабашнасць. Чым недарэчней была вопратка, чым грубей норавы — тым лепей! Высмейвалі манерныя шпацыры, хадзілі ў паходы, пагарджалі замежнымі словамі, тытунём, алкаголем, фліртам, адраджалі дух вандроўных шкаляроў! Як і шкаляры калісьці, выпраўляліся ў дарогу з мандалінай і гітарай — «тарахцёлкай». Нанава адкрывалі бясконцае хараство і багацце народных песень, вечарамі, перш чым лезці на вышкі ў сена, доўга ігралі і спявалі сялянам. На пастаяльныя двары ніколі не хадзілі, начавалі толькі ў адрынах і клунях, а на вячэрняй зары цыгалі цераз вогнішчы — бо сярод «пералётных птахав» былі і дзяўчаты. Праўда, бывалыя, ляталыя «птахі» пазіралі на іх скептычна, ніколі не прымалі ў далёкія паходы, але каб паспяваць, згатаваць, зацыраваць дзіравыя шкарпэткі — сяды-тады прыдаваліся і дзяўчаты.

Быць непераборлівым у тыя спешчаныя, вытанчаныя часы лічылася вялікім шыкам, справай гонару. Цёплай бялізнай пагарджалі, нават зімой хадзілі з голымі каленямі, гатавалі ежыва, ці, інакш кажучы, «пахлябон», у вялізных катлах на вогнішчы.

Само сабой зразумела, што многія бацькі і большасць педагогаў паднялі гвалт людскі і крэч сусветны супроць «аб'яднанняў, якія ўвяргалі іх чадаў у багну згубнасці, амаральшчыны і распусты». У многіх навучальных установах забаранялася запісвацца ў «птахі». Але гэта не дапамагала. «Пералётныя» пладзіліся, забарону давалася зняць, тым болей што нічога кепскага ў дзеяннях таварыства даказаць не ўдалося.

Вядома, некаторыя перабіралі ўсякую меру. Як самыя расхляпаныя атопкі, як самая геніяльна-дурная вопратка, як самая распахабна-грубая гаворка, так і многія ўчынкі, здавалася ім, недастаткова падрывалі аплот старызны. Аднак усё гэта было толькі рэакцыяй маладосці на струхлелае, змярцвелае, якое засланыла свежыя веянні, а пры любым новым пачыне спачатку бываюць рэзкія перахлёсты. Неўзабаве воз пакаціўся па ўезджаных каляінах, з'явілася цудоўная штука, у той час яшчэ зусім тоненькая кніжыца, «Цупфгайген-

хансль» *, якая зноў адкрыла амаль зусім забытыя народныя песні.

Чаму рыхтык я, хваравітае, датклівае хлапчо, непрывычнае да суровасці паходнага быту, наважыўся далучыцца да «пералётных птахаў», сам ужо не памятаю, хутчэй за ўсё, нехта з аднакласнікаў спакусіў нядзельнай вылазкай на прыроду. Мне, мусіць, спадабалася, я схадзіў у другі паход, у трэці, а потым — прынялі ў таварыства. Самае вялікае дзіва, што гэта спадабалася мне, хто, як мала хто іншы, быў расквалены вечнымі хваробамі. Да таго ж я быў дзіклівы і ўспрымлівы да ўсякага шуму: можна з пэўнасцю сказаць, што ўва мне не брадзіла сусла безразважнасці і шалу. У мяне не склаліся сяброўскія сувязі з сапраўднымі, мацёрымі валацугамі. Проста хадзіў з імі, і ўсё. Але чамусьці ненавіта мяне, як цяпер помню, празвалі «Барадой», мусіць, якраз таму, што барады ў мяне і заводу не было.

Але тое, што бацькі дазволілі мне стаць «пералётным птахам», — дзіва дзіўнае дагэтуль. Я ж уступіў у таварыства, калі яно было яшчэ ў завязі, калі яго дзяўблі і скублі з усіх бакоў. Мусіць, бацька і маці не падазравалі пра ўсе тыя небяспекі, якія чакалі мяне, а я неахвотна прысвячаў іх у тайны нашай дзейнасці. Звычайна ў нядзелю, часам нават у суботу раніцай да вечара нядзелі я адпраўляўся ў паход, што, як на мамін цям, было толькі прагулкай. Мама пыталася: «У нядзелю ты зноў пойдзеш гуляць, хлопчык?» Такая фармулёўка хоць і глыбока абражала мяне, але ў той жа час і супакойвала.

Апрача мяне ў нашым класе быў яшчэ толькі адзін «птах», па прозвішчу Брумбах, а па мянушцы Хлябтун, і калі я вучыўся яшчэ нішто сабе, дык Хлябтун быў такая ўбоіна, што і да пары яму не падбярэш. Аднакласнікі глядзелі на нас з пагардай і жалем, называлі «дзікунамі», але настаўнікам не прадавалі.

Паміж нядзельнай вылазкай і канікулярнай вандроўкай на пяць тыдняў, ды яшчэ за граніцу, розніца вялікая, і бацькі мае сур'ёзна задумаліся, калі я ўпершыню падступіўся да іх са сваёй просьбай. Калі трэба

* «Цупфгайгенхансль» — зборнік турыцкіх песень, выдадзены ў 1908 г. і шмат разоў пазней.

ўламаць, дык я заўсёды быў настырны: захочацца чаго, зарупіць што, пацягне на што — добрае ці блажое, — я дамагаўся свайго. Я маляўніча распісаў, як танна я ім абыдуся, а дзешавізна вандроўкі не выклікала сумненняў; так, напрыклад, нам казалі, што на чыгунку мы патрацім за пяць тыдняў толькі васемнаццаць марак. Нават на тыя «залатыя часы» гэта здавалася фантастыкай. (Так яно, зрэшты, і аказалася.) Але менавіта выгоды паездкі і пасеялі ў мамінай душы паняверку, яна ўжо ўявіла, як мяне ўносяць у хату галоднага, халоднага, разняшчаснага. Але я праеў бацькам усе вантробы, і яны запрасілі ў дом «камандора» галандскай экспедыцыі.

«Камандорам», як і большасць каманднага саставу «пералётных птахаў», быў студэнт гадоў дваццаці. Мне ў мае трынаццаць-чатырнаццаць яго ўзрост здаваўся, вядома, вяршыняй сталасці, а бацькі трымаліся зусім іншай думкі. Але гер Шарф, якога мы, пераклаўшы яго прозвішча на латынь, ахрысцілі Ацэрам (востры!), зрабіў на маіх выдатнае ўражанне сваім свежым выглядам і русявай расліннасцю. Маме ён даў самыя супакойлівыя гарантыі наконт нашага харчавання, гэтак жа лёгка развеяў і бацькавы трывогі адносна фінансаў.

Падумаўшы тры дні, бацька даў згоду; мы з Хлебтуном, які таксама ехаў, кінуліся да Ацэра, і я ўручыў яму свой узнос у суме васемнаццаці марак. З якім пачуццём праводзілі мяне бацькі ў тую раніцу, я не ведаю. З туга напакаванай ношкай і прышпіленай плашч-палаткай за плячыма я не даймаў сябе думкамі пра бацькоўскія перажыванні — перада мною ляжала дарога ў Галандыю! Ношка важыла толькі палавіну ад мяне самога, пад ёю я хіліўся, «бы колас нязжаты пад час жніва навостранным серпам». Але так прадпісваў «цэхавы статут», а быць «у статуце» — мара ўсіх «пералётных птахаў».

Я не маю ніякага намеру падрабязна апісваць тую галандскую экспедыцыю. Па прычынах, на якіх я спынюся ў канцы раздзела, гэта вандроўка пакрылася туманам ліхаманкі, а шмат чаго я проста не ўпомніў. Але некаторыя карціны выразна стаяць перад маімі вачамі і, мне здаецца, заслугоўваюць таго, каб пра іх расказаць.

Так, на пяты ці то шосты дзень Ацэр сабраў нас вакол сябе і паведаміў сенсацыйную навіну: уся наша дарожная скарбонка выбрана да дна! Грошай больш не было ні на жыццё ў бліжэйшыя чатыры тыдні, ні на дарогу дамоў! Наш рызыконт камандор узяўся рашаць задачу з аптымізмам, бліжэй да легкадумства. Адзін пераезд па чыгунцы да Эсэна праглынуў палавіну інвестыцый; у першыя дні, пакуль яшчэ ўсё ўладкоўвалася, мы жылі раскошна і елі на поўныя губы, і вось — банкруцтва; паўстала сур'ёзнае пытанне: што рабіць?

Калі я толькі што сказаў, што камандор наш сабраў нас вакол сябе, дык прашу не разумець гэта літаральна. На дварэ стаяла цёмная ноч. Па чарапіцы вясковага хлява, у якім мы ляжалі, перцаваў споры дождж. Гэта быў хлёў аднаго галандскага селяніна, бо яшчэ днём мы перасеклі граніцу. І наогул, каму ахвата лаяцца, калі навокал цёмна, калі ўсе закапаліся ў цёплую салому, а над галавой звонка хвошча дажджыска. Цэлы дзень мы тупалі па слоце і толькі цяпер, упершыню за пятнаццаць гадзін, крыху адпачылі і абагрэліся. Таму паведамленне, што мы засталіся зусім без грошай, магло нас, канечне, ашаламіць, але ні ў якім разе не даканаць.

Характэрна, што ніхто і не падумаў папракнуць нашага цудоўнага Ацэра за яго слабасць у арыфметыцы. Значыць, такі лёс, што грошы кончыліся, і, значыць, няма чаго доўга рассусольваць. І нікому нават у галаву не стрэліла вяртацца дамоў. Пра гэта і думаць не было чаго ўжо, бадай, таму, што не было грошай на дарогу. І хоць, як вядома, чыгунка прымае любую адпраўленую на бойню авечку без аплаты дарожных выдаткаў, спаганяючы іх пасля з адрасата, перапраўляць нас наложаным плацяжом нашым бацькам яна б напэўна не ўзялася.

Такім чынам, прадыспутаваць трэба было толькі адно пытанне: як без грошай датрымацца плана вандроўкі — трэба ж не толькі на нештачкі жыць, але і зарабіць на дарогу назад. Пытанне было даволі мудрагелістае, бо і гаворкі быць не магло пра тое, каб працаваць на сялянскіх палях, — мы ж пайшлі вандраваць, аседласць нам супроцьпаказана. Праўда, у кожнага з нас была прыхавана сякая-такая марчына, але

прадбачлівы Ацэр, каб адрубіць канцы магчымаму марнатраўству, загадзя абмежаваў гэту суму пяццю маркамі на галаву. Тыя ж, хто на сваю рызыку альбо дзякуючы клопатам бацькоў меў сёй-той лішак, не спяшаліся прызнавацца. Але калі б нават мы склалі ўсе нашы прыватныя капіталы ў адну кучу, іх наўрад ці хапіла б на тыдзень.

Я быў, бадай, самы малодшы з чатырнаццаці ўдзельнікаў гэтай зборні, а паколькі сярод вольных ад усякіх прымхаў вандроўнікаў старэйшы ўзростам «птаха» мае натуральную перавагу над малодшым, дык я сядзеў і ў «трапачку не чмыхаў», слухаў, што кажуць умудронныя. Сеймаваліся доўга. Найбольш гардзёлкі дралі Клоп і Сысун, але нічога людскага так і не прাপанавалі. Пасля дэбатаў прыйшлі да таго, з чаго і пачалі: падарожжа трэба працягваць — але на якія шышы?..

Некаторых ужо змарыў сон, і яны ціхамірна пасопвалі ў саломе, закалыханыя светлай надзеяй — устане сонца яснае, і доля распагодзіцца. А мне не давалі заснуць намуляныя ногі.

Размова спакваля аціхла. Мусіць, нашага камандора, русявага галузу Ацэра, апанавала-такі трывога — як пракарміць трынаццаць давераных яму пілігрымаў і даставіць іх дамоў у добрым здароўі. Ясна, што з адной асалодзіцы жыцця купонаў не настрыжэш. Раптам у цішыні забрынчалі струны, і нечы голас пад гукі гітары заспяваў прыгожую старадаўнюю песню:

Дабраначкі, бывай,
Бывай, не забывай —
Ах, да сустрэчы!
Улетку луг цвіце,
Узімку снег мяце —
Пара да печы!

Не ведаю, ці хацеў спявак паздзекавацца з крушэння нашых ілюзій, ці шчыра зычыў нам «дабраначкі». Але, ва ўсякім разе, пакуль ён спяваў, мне прыйшла адна думка, і, дачакаўшыся, калі ён змоўкне, я ціха сказаў:

— Слухай, Ацэр, што я прыдумаў!

— Хто гэта? Ты, Барада? Эй, слухайце ўсе сюды,— Барада прыдумала!

Зашабуршала салома, і Сысун, якому я чамусьці папярок горла стаў і які паказаў мне гэта яшчэ ў пачатку вандроўкі, пакепліва кінуў:

— Хлопцы, спіце! Аказваецца, вялікі наш Барада нешта прыдумаў, а што яно такое, мы пабачым і ў сне!

Але я набраўся духу, бо, зрэшты, выступаць на Савеце Старэйшын мне — гэта ўжо, калі хочаце, нахабства.

— Я падумаў, Ацэр... а што, калі мы паспрабуем даваць канцэрты? Ну, канечне, не сапраўдныя канцэрты, а так... вось раніцай або асабліва вечарамі ў вёсках, у невялікіх гарадках, мы ж можам і сыграць сёе-тое, і паспяваць... Вось, напрыклад, сёння, мы ж не прасілі, а нам далі і хлеба і да хлеба... каўбасы, а ўчора яшчэ і капусты... колькі хоч...

— Не, вы гляньце на гэтага ненаеду! — зноў пачаў Сысун (самы тоўсты сярод нас, ён быў падобны на дзіця волата, чым і заслужыў сабе мянушку).— Утрубі сабе ў чэрап, Барадзішча, пахлябон — гэта яшчэ не галоўнае, нам патрэбны грошы: валюта, манета звонкая, залатыя зліткі, самародкі, купюры, банкноты, асігнацыі, каб табе ясна было...

— Без цябе ведаю! — сказаў я.— Але ж пакуль што мы і не прасілі. А калі пасля нашай музыкі мы пройдземся з талеркай...

— З талеркай! Што мы табе — музыкі брэменскія?!

— Ну, хай з капелюшом. Збярэцца ж процьма народу, сёй-той, можа, і ўкіне.

Запала доўгае маўчане. Потым зноў затрынькала тарахцёлка, і голас завёў:

У вырай зноў на поўдзень
Імкне за цугам цуг...
А на гасцінцах процьмы
Вясёлых валацуг.
Ідуць паны студэнты,
Курыцца пыл з-пад ног,
Дрынкочуць інструменты:
«Гуд бай, шануй вас бог!»

Яшчэ раз цягучае: «Шану-уй-вас-бо-ог!» І адразу жывае, гарэзліва трыумфальнае: кпін з бургера, які вылежваецца дома на гарачай чарэні:

Beatus ille homo,
Qui sedet in sua domo
Et sedet post fornacem
Et habet bonam pacem! *

І нарэшце мы дружна падхопліваем вясёлую жартоўную песню нямецкіх буршаў з горада Прагі, гарлаем натхнёна, задзірыста, бесклапотна...

Калі песня аціхла, Ацэр сказаў:

— А Барада няблага прыдумаў. Галандцы мне падабаюцца. За грош не трасуцца; нешта ў іх натуры шырокае адчуваецца. Ва ўсякім разе, паспрабаваць можна. І мы для іх — дзіва; такіх, як мы, яны яшчэ ніколі не бачылі. Ну, дабранач усім!

— Дабранач! — хорам адказалі мы.

Зноў зашабуршала саломе, усе ўладжваліся, як каму ямчэй, зноў залапатаў па даху дождж, думкі пачалі мяшацца, і мы паснулі.

Калі на раніцу прачнуліся, сонца ўжо ззяла, у хляве пад намі ў стойлах парыквалі і ўздыхалі каровы, бразгаталі дайніцы. Мы з рогатам і гоманам сыпанулі да калодзежа. Крыху хлеба ў нас яшчэ засталася, але што ён на чатырнаццаць пустых хлапечых жыватоў! Таму, умыўшыся і апрануўшыся, мы падышлі з інструментамі да прасторнай сялянскай хаты — чыстай, нібы яе толькі што вымылі знадворку, пастроіліся і заспявалі:

У бадзягі шкаляра
Не жыццё — маліна.
Хлебчам сёння мы з вядра,
Заўтра — з бочкі віннай.
Вольны рыцар босых ног! —
Конік мой — атопкі!
Выпівоха з выпівох —
І дэвіз кароткі:
Не сушы мазгі і кроў,
Чарку ўкінуў — будзь здароў!

Калі дайшлі да радкоў:

Гаспадынька, прабачай,
Грошай — кот наплакаў!
За гарэліцу, за чай
Злічымся падзякай!..—

* Шаноўны, хто на печы
Ляжыць і смежыць плечы,
Бо дома ў цёплай хаце
І мір яму і шчасце! лац.)

мы праспявалі іх з такой натхнёнай сілай, што слухачы, якія павысоўвалі насы з акон — а з кожным куплетам іх усё большала, — весела зарагаталі. Сам гаспадар, камлюкаваты, прысадзісты дзядзька з румяным прыветлівым тварам, выйшаў з дзвярэй, трымаючы на руках свайго найменьшанькага, і прыязна кіўнуў нам.

Усё цяпер складвалася няблага, мы маглі б ужо нават папрасіць сякога-такога мацунку (можа, і не сякога-такога!), разлічваючы на тое, што жаданне наша будзе зразумета, калі б хто-небудзь з нас хоць слова ведаў па-галандску. Аказваецца, і ў гэтым сэнсе падарожжа наша было падрыхтавана не лепшым чынам, бо нават галандскага слоўніка ніхто не прыхапіў! Але паколькі публіка глядзела на нас прыязна і падахвочвала далей, мы пабаролі нясмеласць і зноў узяліся за інструменты:

Тут ветрык свежы і духмяны...

Мы спявалі, спявалі і душою прасілі аддзякі. Тут з аборы выйшла служанка з дзвюма дайніцамі малака і скіравала да дома. Наш блазен Хлябтун тут жа падбег да яе, паказаў пальцам на шумнае малако, потым на рот і схапіўся абяруч за живот, як бы яго разанка якая рэзала.

Усе слухачы заўсміхаліся, а гаспадар зарагатаў і кінуў некалькі слоў служанцы.

Мы ўжо і зусім акрыялі і спявалі, пакуль служанка не падышла да нас і не падала знак ісці за ёю. Яна правяла нас у даўжэзную кухню, выкладзеную беласінімі кафлямі. На ўсіх плітках верхняга рада былі малюнкі — сінія ветракі на белым фоне, сінія каровы і сінія пастушкі ў шырокіх сініх капелюшах і сініх драўляных чаравіках на сініх ножках.

Падлога на кухні была выкладзена чырвонай цэглай і пасыпана драбнюткім бялым-белым пясочкам. Нас пасадзілі за доўгі, вышараваны, выскаблены да жоўтага стол, на якім стаялі вялікія міскі з малочнай кашай, цукар, карынка і растопленае масла на запраўку. Калі мы са смакам упаролі кожны па месцы, дзяўчаты ўнеслі кошыкі з хлебам самай рознай выпечкі. Упершыню ў жыцці мы каштавалі галандскі хлеб з карынкай, у якім больш карынка, чым цеста, — гэта лепшы ласунак маладому хлопцу! Наеўшыся з ка-

рынкай, падступіліся да чорнага, які і праўда быў амаль чорны, грубага памолу, а смакаваў нашым вестфальскім «пумпернікем». Казка — да хлеба да-хлеб'е — свежанькае, толькі што збітае масла і эдамскі сыр, чырвоныя галоўкі і белыя брускі. Вой — на сталае паявіліся і маленькія рыбка ў каляндры, а пад канец, калі ўжо, здавалася, і батаваць не было куды, на вялізных талерках унеслі толькі што высмажаную камбалу; о нябёсы! — яна аж плавала ў жоўтым тлушчы!

Што было рабіць? Мы зноў расперазаліся!

Нарэшце ўсталі, калі так можна сказаць. Мы ацяжэлі, распанелі ў чарэўі, ідзеш — хоць за плот трымайся. А яшчэ раз сабраліся ўсе на падворку перад домам, цяпер ужо з ношачкамі за плячыма, ударылі ў струны. Тое, што мы спявалі на развітанне, я памятаю да гэтага часу, і мне хочацца прывесці поўны тэкст гэтай песні, адной з маіх самых любімых. Я так даўно не думаў пра яе, што зараз, калі прыгадаў тую сонечную раніцу, яна раптам ажыла і ўспомнілася ўся да апошняга слова. Здаецца, мы спявалі яе таму, што яна была на платдойч — ніжнянемецкім дыялекце, і мы лічылі, што так будзе больш зразумела нашым загранічным гаспадарам. Вось яна, песенька:

Мой любчык дарагі,
Душы бальзам,
Як прыйдзе ноч,
Як прыйдзе ноч,
Прыйдзі і сам.

Апоўначкі прыйдзі
Сярод цямна.
Татульхен спіць,
Матульхен спіць,—
Я сплю адна!..

У дзверы стукні — бразь!
І клямка — клец!
Татульхен — ц-сс!
Матульхен — ц-сс!
Гуляй, вятрэц!

Душа мая за тую пару яшчэ нічога не ведала пра «душы бальзам», але мяне кранула тужлівая журбота гэтай просценькай гальшцінскай песенькі.

Калі аціхлі апошнія гукі, мы нейкі час пастаялі моўчкі, маўчалі і слухачы каля дома. Потым на раз-

вітанне мы знялі капелюшы, а наш Ацэр падышоў да гаспадара, скрывіў панурую грывасу і камічным рухам дастаў пусты кашалёк. Мы аж абамлелі ад страху. Але гаспадар толькі засмяяўся і адмахнуўся, а Ацэр перахапіў яго руку і моцна паціснуў яе. Засмяліся і мы, пападкідалі ўгору капелюшы і весела пакрочылі па абмытай дажджом шашы, якая гула пад нагамі, як і трэба гусці ўсякай людскай дарозе пад нагамі «пералётных птахаў».

— Так! — задаволена сказаў Ацэр, дагнаўшы нас. — Усё скляпалася, братове, выдатненька! Думаю, вы гэтак жа ўкамплектаваліся, зашпакляваліся, як і я!

Мы пацвердзілі і весела зарагаталі.

— Ну, калі гэтак жа павядзецца і з грашыма, лічыце, усім клопатам канец!

— Так, — сказаў Сысун. — Толькі Барада хай не спявае. Ён вішчыць, як нешмараванае кола, і ўся наша сугалосіца — на швах!

На жаль, табар яго падтрымаў, і Ацэр забараніў мне вакальны ўдзел у канцэртах, а інструментам я не валодаў ніякім.

— Ты толькі зяпай хляпай, нібыта вярхі бярэш, — сказаў Ацэр, і гэта мяне вельмі засмуціла, бо я ахвоціўся на ўвесь рэпертуар. Вось тут я ўпершыню шчыра пашкадаваў, што не ўдаўся слыхам.

— І няма чаго яму стаяць з намі, — зноў загаваў Сысун. — Хай што-небудзь робіць. Хоць бы грошы збірае хай!

Было ясна, што пасля таго, як я ўчора даў талковую парадку, Сысун уз'еўся на мяне як заклёты. Мне зусім не карцела збіраць грошы, мяне парывала канцэртаваць. Давялося, аднак, падпарадкавацца волі большасці, і я вандраваў па Галандыі, як пабіраха, з шапкаю ў руцэ...

Першы дзённы канцэрт мы далі ў невялікім гарадку Апінгедаме. Мы ўвайшлі ў яго з песняй пад трынканне мандалін і пераборы тарахцёлак і бадзёрым крокам рушылі на рыначны пляц. За намі ўжо цёгся цэлы хвост цікаўных. Яшчэ больш набіралася каля гарадскога фантана, дзе мы і атайбаваліся. Людзі абступілі нас, а мы спявалі, прычым я толькі акуратна разяўляў рот.

Але вось Ацэр штурхнуў мяне і шапнуў:

— Валяй!

Я зняў свой фетравы капялюш — нягеглы капялюх з падрэзанымі спераду палямі, каб яны не абвісалі на вочы. Пераварнуўшы капялюш уніз донцам, я з мужнасцю распачы тыцнуў яго пад нос першаму, хто пад рукой стаяў. Праўда, гэта быў не першы, гэта была першая, і яна разгублена ўтапырылася на мяне. Потым і зусім сумелася, гэтак жа, як і я, борздзенька памацала ў кішэні і кінула ў капялюш манетку ў дзесяць цэнтаў, наколькі я ўжо разумеў па-галандску, каб разгледзець гэта.

Пачатак удаўся, далей пайшло лягчэй. Варта пачаць аднаму, як іншыя не адступяць ад прыкладу. У капялюш звонка сыпаліся манеты, больш, вядома, медзь, але часам перападала і серабро. Я радаваўся... Некаторыя — у гарадах тут многія ведалі нямецкую мову — распытвалі, адкуль мы і куды, ці не студэнты мы, што вельмі падабалася мне, трынаццацігадоваму падшыванцу! Я адказваў: «школьнікі-турысты», бо тлумачыць ім, што такое «пералётныя птахі», было б занадта доўга. А ўсю ўвагу трэба было аддаваць «касе» — мае таварышы глядзелі на мяне, — бо ў Галандыі таксама ёсць людзі, якія любяць увільнуць, калі трэба раскашэльвацца.

Хлопцы спявалі і спявалі, пакуль я не завяршыў свой круг, потым мы зноў радасна — але не паказваючы сваёй радасці — папылілі з Апінгедама. Не, мы не сталі там палуднаваць, не далі гораду зарабіць на нас, хоць ён і быў першы галандскі горад, які шчодро азаліў нас! Мы не адважыліся падлічваць свой ганарар на вачах у гараджан, мне таксама на гэты раз не хацелася выглядаць «скупым».

Я тупаў побач з Ацэрам, трымаючы капялюш за складзеныя разам палі. А капялюш важыў! Адчувалася, што ў ім сёе-тое ёсца!

Як толькі мы выйшлі за горад, тут ужо нішто нас больш не трымала, мы скокнулі ў канаву каля дарогі і закрычалі:

— Давай, Ацэр, лічы!

Палічылі! Налічылі — за паўгадзіны вакалу мы зарабілі дваццаць сем гульдэнаў шэсцьдзсят два цэнты, а галандскі ж гульдэн даражэйшы за марку!

Як камень з душы зваліўся. Мы ззялі, што тыя гульдэны, і радасна пераглядваліся, нават Сысуну не было да чаго прычапіцца.

— Калі бенефіс з такім феерверкам і калі так пойдзе далей, мы вернемся дамоў у карэтах з барышом! — крыкнуў нехта.

— Спакойна! Спакойна, хлопцы! — заклікаў да парадку Ацэр, у якім раптам абудзіўся ашчадлівы гаспадар. — Спачатку трэба адкласці на дарогу. Калі добра заробім, паедзем параходам цераз заліў Зюідэрзэе, замест каб ісці ў абход. Тым самым мы сэканомім тры дні, якія правядзём у Амстэрдаме, што будзе зусім не танна...

Клопатаў нашых як і не было. Прадукты былі дзяшовыя, а часта даставаліся і зусім за так! Гэтыя галандцы сапраўды аказаліся шчодрым народам! Нюх Ацэра не падвёў: амаль кожны гаспадар, не разважаючы, усаджваў за стол чатырнаццаць ненаедных ахламонаў. І з канцэртамі ўсё ішло як след. Мы зарабілі торбу грошай, але і распусцілі іх, вядома, на чысты вецер, так што дамоў вярнуліся зусім не ротшыльдамі.

Бацька, калі я потым расказаў яму пра нашы гастролі і пра тое, як я збіраў грошы, толькі галавой пакачаў. Вядома, бацьку скаланула, што яго старэйшы сын, як усё роўна які жабрак-музыка, з капелюшом у руцэ публічна збіраў міласціну на вуліцах і плошчах Еўропы! Але нарэшце заўсміхаўся. Мусіць, добра і карысна, палічыў ён, што яго вечны летуценнік сэрбануў крыху сапраўднага жыцця! Бо як жа часта даводзілася мне слухаць дома ад бацькоў і сяцёр, калі я не адказваў на іх пытанні: «Гляньце, зноў лунае!»

За час падарожжа я не пабачыў ні прыгожых будынкаў, ні музеяў, ні карцін, якімі так славяцца Нідэрланды. Мы вандравалі, скінуўшы з сябе цяжар школьных ведаў, без ніякай цягі да асветы і пазнання. Нашы вочы яшчэ не адкрыліся на гэтыя выдатнасці характа, а вясёлы наш Ацэр, бадай што, не быў тым чалавекам, які б мог іх нам адкрыць. Прынамсі, ніякай такой прыгажосці я не памятаю.

Затое як цяпер бачу нізенькія галандскія домікі — ружовыя, блакітныя, зеленаватыя, неверагодна чыстыя і ўсярэдзіне і знадворку. Запомнілася мне яшчэ адна

карціна: калі мы раніцай праходзілі цераз якую-небудзь вёску, дык каля кожных дзвярэй бачылі вымытыя драўляныя чаравікі з задзёртымі насамі; яны стаялі ў радочак, па росту, спачатку вялікія — бацькоў, потым усё меншыя і меншыя, аж да самых маленькіх. І мне чуюцца вясёлыя дробны перастук мноства чаравікаў, калі дзеці вяртаюцца са школы.

Яшчэ я запамніў шырокія белыя каптуры, як бы рамачкай вакол твараў жанчын і дзяўчатак, і сярэбраныя накілі, якія, чым бліжэй да мора, дык усё больш плоскія рабіліся і, нібы створкі ракавіны, ахоплівалі галаву. Помню таксама шырокую шашу ад Гронінгена да Лееувардэна — нешта кіламетраў з семдзесят як пад шнурок — па якой мы ішлі аж два доўгія дні... Зноў чую пошум высокіх старых таполяў абапал шашы, бачу, як далёка, кіламетраў за дзесяць, паяўляецца строй малюсенькіх дрэў, але як бы рэзва мы ні шыбавалі, ані як не маглі дайсці да таго месца, яно адсоўваецца і адсоўваецца далей. А мы ідзем сярод абозу, разам з намі ідзе цэлы народ — на рынкі, з рынкаў, — селянін з кашом капусты альбо гуркоў сядзіць на маленькім смешным вазку, які трушком цягне-пацягне па роўнай гладкай шашы пара ўкормленых жыццядасных сабачыскаў — сорам і ганьба вартым жалю сабачым запрэжкам у нашых вёсках!

Зноў бачу сябе сярод гор сыру на рынку ў Эдаме, зноў, як на дзіва, гляджу на высачэзныя піраміды чырвоных галовак і бастыёны з жоўтых круглёў. Над усім рынкам вісіць востры, але прыемны пах сыру; калі каля такой піраміды спыніцца пакупнік, ацэньваючы вокам тавар, прадавец імгненна выхоплівае з кучы якую-небудзь галоўку і спецыяльным свярдзёлкам свідруе ў ёй дзірку да цэнтра. Выцягнуты свярдзёлкам слупок сыру падае пакупцу, той каштуе, правярае, ці выспеў сыр усярэдзіне. Даведаўшыся, што такую прадзіраўленую галоўку перад закрыццём рынка прадаюць за некалькі цэнтаў (за бесцань!), мы куплялі іх оптам. Так што мы спадабіліся есці свідраваны эдамскі сыр, чым нямногія могуць пахваліцца.

Але ў гэтыя ўспаміны ўрываецца і іншы пах, я прыгадваю вялікія гіяцынтавыя плантацыі ўздоўж шнурка тапалінай шашы, іх незвычайны колер — ліловы, ружовы, крэмавы, іх амаль чмурны водар.

Мы разбагацелі, мы можам дазволіць сабе выканаць намечаную праграму, нам не трэба агінаць заліў Зуідэрзэе, мы пераплывём яго напразткі з Харлінгена ў Хэльдэр на параходзіку. Але як толькі мы ўбачылі сапраўднае мора, як толькі выкупаліся ў ім, дык тут жа паламалі ўсю праграму. Ранейшы маршрут па гарадах краіны адмяняецца, бо няма ніякай сілы-змогі расстацца з морам, а таму рашаем ісці да Амстэрдама толькі берагам.

Кожны дзень мы робім кароткія маршы, большая частка дня аддадзена купанню і сонцу. Вечарам ставім палатку не каля падножжа дзюны, як першы раз, а вышэй, — у першую ноч нас ледзь не змыла прылівам. Усе паўскоквалі са сну ў непрагляднай цемры, свой гадзіннік я ледзь паспеў выхапіць з вады, палатку знялі з вялікай цяжкасцю, а колькі добра было сапсавана або змыта вадой! Увесь другі дзень мы старанна сушыліся і далей былі абачлівыя.

Цішыня і веліч пустэльні ўсё больш і больш атуляюць нас. Дзюны сталі вышэй, нейкія звлістыя, нейкія дзікія, падобныя на сапраўдныя горы, яны цягнуцца града за градою. Навакол толькі пясок, мора і сонца; выкупаешся, падсохнеш на сонцы і зноў — шабоўсь у ваду! Бывалі дні, калі мы не сустракалі ніводнай душы. Харчанарыхтоўкі і асабліва назапашванне вады даюцца ўсё цяжэй і цяжэй. З самай раніцы чацвёрка з нас выпраўляюцца праз дзюны шукаць якую-небудзь вёску, там купляюць ежу і набіраюць вады. На вадку мы раздабылі непрамакальны мяшок. Цягаць яго цераз стометровыя дзюны, то ўгору, то ўніз, па сыпкім пяску вельмі цяжка. Таму чацвёрка вяртаецца не раней як апалудні, да гэтага часу сонца падсушвае прыбойныя трэскі, і можна гатаваць абед.

Ацэр вызваліў мяне ад паходаў па вадку, я здаваўся яму надта хліпкім. А паколькі я не ўмеў ні гатаваць, ні абіраць бульбу так, каб акрамя лупін заставалася яшчэ нешта для наедку, дык можна сказаць, што карысці з мяне кампаніі не было ніякай. Часам мне нават намякалі на гэта даволі ясна, асабліва Сысун.

Аднаго разу — фатальны дзень! — нашы фуражыры прынеслі зялёнай фасолі. Фасоль парэзалі і ўсыпалі ў вялікі кацёл з мясам і бульбай. Агонь гарэў добра,

дроў хапала, і Ацэр уважліва агледзеў сваю каманду, выбіраючы, каго паставіць качагарам каля вогнішча.

Сысун ужо тут:

— Слухай, Ацэр, нам здаецца, што пара падзяжурьць і Барадзе! А то ён толькі выкручвацца ўмее. Кацёл запраўлены, хай толькі падкладае дровы, каб варылася. Усё адно нічога ўжо ён не змарнуе!

Ацэр згадзіўся, і ўся група пайшла ўздоўж берага па цвёрдай паласе, якую абмываў прыбой. Яны рушылі ў даследчую экспедыцыю на пошукі выкінутых морам даброт. Гэтыя трафеі вельмі нас вабілі, хай то прыбіты да берага апельсін, прасолены морам і зусім непрыдатны ў ежу, хай пустая пляшка, але ж у ёй свабодна магла аказацца і запіска!

Я глядзеў ім услед, іх постаці ўсё меншалі і меншалі, пакуль зусім не зніклі за дзюнай.

Я прысеў на пяску каля вогнішча. Бадай, гэта добра, што мяне хоць раз пакінулі аднаго. Апошнія дні я адчуваў сябе не зусім добра, балела, а часам круцілася галава, у мяне яўна была гарачка. Але пра гэта я нікому не сказаў, і без таго мне было горка, што праз сваю слабасць і нягегласць я стаў усім путам на ногі. А што б яны рабілі з хворым Барадой?.. Праз некалькі дзён прыйдзем у Амстэрдам, адтуль зусім недалёка да германскай граніцы, ну, самае большае — дзён дзесяць, і мы дома. Як-небудзь перацерпіцца.

Я падкінуў дроў. Вялікая раскірэка ніяк не падлазіла пад кацёл, я націснуў на яе, і... кацёл перавярнуўся — бабух! на зямлю, і ўсё, што ў ім было, палілося на пясок. Я спалохаўся і атарапела глядзеў на лужыну. Спачатку я нават не мог ацаніць вынікаў катастрофы. Толькі паступова да мяне дайшло, што лужына — гэта і ёсць абед чатырнаццаці гурманаў і што на дзесяць вёрст навокал няма ніводнай вёскі, каб раздабыць хоць кавалак хлеба!

Гэта думка падсцёбнула мяне. Я падхапіўся і пабег да парусінавага мяшка. Мяшок быў пустым-пусты. Я ўспомніў, што яшчэ раніцай хлопцы гаварылі: вады мала, уся яна пойдзе на суп, — каб не пілі, бо прынясуць толькі вечарам.

Я павольна паплёўся назад да катла. Так, са сваёй задачай я ўправіўся бліскуча: кацёл — як вылізаны, вады ні кропелькі. Але ж нешта трэба рабіць, нельга ж

склаўшы рукі сядзець каля пустога катла і чакаць, пакуль вернецца той чортаў тузін галодных варвараў!

Я падгроб на палатку ўсё, што вывалілася на пясок: фасолю, бульбу, мяса, — і пацягнуў да мора. Там я ўсё чысценька перапаласкаў, змыў пясок і ўсю рэшту выплюхнуў назад у кацёл. Многае, вядома, сплыло сінім морам, але і тое, што засталася, выглядала на ладны пачастунак. Асноўная надзея была на мяса. Мяса — самае спажыванае ў ежы, а яно, на шчасце, усё цэленькае. Я ўзвалок кацёл на ачаг і каструлькай нанасіў вады. З мора, канечне, адкуль жа бо яшчэ!

Цяпер ужо я ўважліва даглядаў агонь; неўзабаве ў катле пясчотна забулькатала, усё выглядала так, нібы ніякай драмы і не было. Ува мне падрасцала надзея, што ўсё неяк абыдзецца. Калі бульба, на маю думку, уварылася, я дастаў лыжку і, затаіўшы дыханне, зняў пробу.

— Чорт!

Тое, што калемза на смак будзе крыху перасолена, я, вядома, прадбачыў, але яна была не перасолена, яна была горкая, як жоўць, нават у галоднай агоніі чалавек такое не каўтне. Я не рызыкнуў каштаваць другую лыжку, сеў на кукішкі перад катлом, у якім варыўся абед на чатырнаццаць кувертаў, і меланхалічна ўтаропіўся на густую пару.

Праз нейкі час, аднак, я пачаў зноў прыходзіць да памяці. Павінна ж быць нейкае выйсце, я абавязаны накарміць людзей! У маёй, тады ўжо запаленай, галаве (я ж думаў, што ў мяне толькі лёгкі сонечны ўдар!) завалюхаліся светлыя ідэі. Вось, напрыклад, плюс і мінус — яны ж узаемна касуюцца! А калі перамяшаць белае і чорнае, атрымаецца нешта далікатна шэрае. Такімі процілегласцямі з'яўляюцца соль і цукар... Значыць, дадаўшы цукру, можна скасаваць лішак солі! У мяне ў рукзаку быў цукар, ды і не толькі ў мяне, усе мелі, але то быў *прыватны* цукар. Усе мы любілі салодкае, і ранішняя кава, якая гатавалася з агульных прыпасаў, заўсёды патрабавала персанальнай падсалодкі.

Спачатку я пагробся ў сваёй ношцы і высыпаў у кацёл амаль два фунты цукру. Памяшаў, растварыў, пакаштаваў: страх божы! Дастаў мяшок Хлебтуна, златашыў яго. Потым Ацэраў, Клопаў... Ды што там

гаварыць — па ідэі плюс і мінус павінны былі паправіць справу, — я ператрос усіх спрэс, напаследак нават Сысуна. Я ссыпаў у грамадскі кацёл цукровы пясок, рафінад, ледзянцы, але ў выніку атрымалася чортведама што. Нарэшце я асунуўся на пясок і з поўнай абыякавасцю пачаў чакаць выroku лёсу. Я зрабіў што мог, цяпер хай скажуць слова аратары!

А аратары ўжо наляцелі, голыя, загарэлыя, дзікія і галодныя! — аж зубы ляскаюць! Настрой быў цудоўны; усе адразу пахапалі свае кацялкі, жартавалі, рагаталі, дзяліліся са мною эскападнымі ўражаннямі. Ацэр узмахнуў чарпаком і крыкнуў:

— Во пахне! Налятай, хто прагне! А не — то спрахне!

Пакуль ён наліваў, я не зводзіў вачэй з галоднага кагалу, які весела стлуміўся вакол катла; я думаў: праз хвіліну будзе не да смеху! У мяне раптам з'явілася нейкая вар'яцкая надзея, я нібы маліўся свайму добраму анёлу-заступніку: ну, зрабі так, каб не пакаштавалі! Ну, хай ім расхочацца!

Але яны ўсе ўзяліся за лыжкі, паднеслі духмянасць да вуснаў... І адразу апусцілі... Трынаццаць лыжак дзвынкнулі аб трынаццаць кацялкоў, трынаццаць пар вачэй недаўмёна вылупіліся на мяне...

— Барада! — сказаў Ацэр злавесным голасам. — Што ты наварыў? Што ты зрабіў з пахлябонам?!!

Вось яно, пачалося. Чым тут парадзіш? Я прызнаўся шчыра і коратка раскажаў усю праўду, і, пакуль гаварыў, яны моўчкі стаялі з кацялкамі і глядзелі на мяне. Ні слова, ні гуку! Толькі калі я перайшоў да тэмы канфіскацыі цукру, па аўдыторыі пайшоў нейкі рух, быццам скалыхнулася лістота ад першага парыву ветру перад навальніцай.

Я закончыў, і ніхто не вымавіў ні слова. Ацэр перавярнуў свой кацялок і выплюхнуў маё варыва на пясок. Астатнія дванаццаць зрабілі тое самае.

— Барада! — сказаў Ацэр. — Я заступаўся за цябе, але ж ты немач людская! Ты не чалавек, ты вурдалак! — І ўжо да астатніх: — Усім пакавацца як мага хутчэй. Да бліжэйшай вёскі чатырнаццаць кіламетраў. З абедам прыйдзеца патрываць дай божа колькі. Збіраймася!

Гэтага маршу па распаленым пяску колькі жы-

ву — не забуду! Яшчэ ніколі так не пякло сонца, яшчэ ніколі белыя дзюны так не сляпілі вачэй. І ўвесь час направа было мора з яго вечным бязглуздым шумам, які нешта нагадваў, але нічога не азначаў, гэта горкае, як рыцына, мора! Я трушком, не чуючы ног, паспяшаў за ўсімі, ззаду, панурыўшыся ад цяжару папрокаў, якімі асыпаў сябе сам, ніхто са мной не загаворваў. Але кожны раз, калі хто-небудзь наперадзе ўспамінаў праклятую смагу, я ўздрыгваў, як злачынец. Галава гула яшчэ больш, а святло засланяла вочы, і я ўжо не ведаў, куды нагу паставіць. Мне здавалася, нібыта нават мора, гэта велізарная лужына расолу, праклінае мяне!

Нарэшце мы дапаўзлі-такі да нейкай вёскі. Ужо прыцямнела. Нас накармілі і напайлі, але я ўсё роўна заставаўся адвержанцам. І хоць на раніцу настрой ва ўсіх палепшыўся, да мяне па-ранейшаму не адzywаліся, я быў пустое месца. Зноў рушылі ў паход уздоўж берага, прыхапіўшы ежы і поўны мех вады. Потым рабілі абед, запраўлялі кацёл — Хлябтун быў за кухара, — астатнія пабеглі да мора.

Нерашуча пазіраючы то на Хлебтуна, то на хлопцаў, якія сабраліся на купанне, я спытаў:

— Хлябтун, ты таксама на мяне сярдуеш?

— Ідзі купацца, — адказаў ён. — Тут я і без цябе...

Я рушыў да хлопцаў, яны яшчэ тапталіся на беразе, але, як толькі я з'явіўся, усе кінуліся ў мора. Толькі Ацэр не купаўся, адышоўся ў дзюны. Я б ахвотна паследаваў за ім, калі б не баяўся, што і ён адпрэчыць, як Хлябтун, і таму ўступіў у ваду. Плаваць я яшчэ не ўмеў, але ў той дзень нават самы-самы спрытны плывец не змог бы паказаць свой клас. Хвалі білі з такой сілай, што пільнуйся, каб на нагах устаяць.

Я павольна ішоў за хлопцамі; купацца мне не хацелася, але і аддаляцца ад іх нельга. Набліжаючыся да іх, я не заўважыў, што набліжаюцца і яны. Да апошняга імгнення ў мяне не было ніякіх падазрэнняў, бо нічога такога са мною ніколі не бывала. А калі мяне абступілі з усіх бакоў, Сысун раптам крыкнуў:

— Накормім яго марскім пахлябонам!

І ўсе накінуліся на мяне.

Я імгненна знік пад вадой, але, як толькі галава паказвалася на паверхні, чыя-небудзь рука зноў аку-

нала яе. Спачатку я амаль не супраціўляўся, лічыў, што заслужыў «засол». Але потым, калі яны не давалі мне вынырваць і я пачаў захлёбвацца, калі тры-чатыры разы глынуў горкай марской вады, мяне ахапіў смяротны страх. Я пачаў адбівацца рукамі і нагамі, чапляцца за сваіх катаў, але яны яшчэ больш ятрыліся!..

Колькі гэта цягнулася, я, канечне, не ведаю, мне здалося, што вечнасць, хаця, мусіць, некалькі мінут, не больш. Але плаціць некалькімі мінутамі сапраўднага смяротнага страху за перасолены суп, згадзіцеся, вельмі дарагая цана! Нарэшце яны адпусцілі ахвяру, толькі Сысун, усё яшчэ мачаў мяне ў мора, хаця я быў ужо амаль без памяці.

(У сваім жыцці я сустрэкаў такіх людзей, якія інстынктыўна пачыналі мяне ненавідзець, часам не паспеўшы нават як след пазнаёміцца. Гэта старая гісторыя пра першародства нянавісці паміж адным семем і другім. Праўда, я заўсёды плаціў гэтым ненавіснікам шчырай узаемнасцю!)

Але вось з берага пачуўся загадны вокліч Ацэра:
— Годзе, Сысун! Выцягни яго!

Мяне вывалаклі на бераг, паклалі да ног атамана, і я, як толькі заварушыўся, перш за ўсё выверг з сябе некалькі літраў марской вады. Ацэр агледзеў мяне з пэўнай трывогай, потым амаль ласкава абняў і дапамог дайсці да «кухні». Думаю, сумленне яго было не зусім чыстае, сваёй адсутнасцю ён як бы даў маўклівую санкцыю на «засол». Павінен сказаць, што пасля гэтага «засолу» злашчасны абед быў канчаткова забыты і дараваны ўсімі — акрамя, вядома, Сысуна.

Забараняліся нават намёкі на інцыдэнт, і як толькі Сысун завёў быў на стары лад, яго тут жа асеклі:
— Сысун, заткніся!

Так, усе яны былі прыветлівыя са мною, як і раней, клапацлівыя, як і раней. Гэта былі самыя цудоўныя хлопцы на свеце, яны маглі, канечне, асатанець праз той змарнаваны абед і пакутлівы марш без вады ў спёку, але злосці на сэрцы не мелі!

І калі праз некалькі дзён выявілася, што я сапраўды хворы, яны рабілі ўсё, каб палегчыць маё жыццё. Неслі маю ношку і мяне самога дзiesiąткі кіламетраў па бясконцых дарогах, часта пад дажджом. Пра гэтыя

апошнія дні я мала што памятаю. У мяне была гарачка, і мяне часам заносіла так далёка, што галасы вандроўнікаў чуліся як бы з-за сцяны.

Амстэрдама я зусім не памятаю, хоць і правялі мы там трое сутак, астатак дарогі да Везеля праплыў у сучэльнай каламуці. Запомнілася толькі, праўда, як я пад дажджом сеў на зямлю каля дарожнага слупа і богам благаў Ацэра пакінуць мяне аднаго. Помню, я сядзеў у вялізнай лужыне, і мне было чамусьці прыемна. Мусіць, ад вільготнай прахалоды. А потым зноў гарачка, смуга.

Ніводным словам хлопцы не ўпikнулі мяне, нават выглядам не паказалі, якім цяжарам я быў, як збузаваў ім канікулы. Мусіць, пэўную ролю тут адыграла адчуванне іх віны перада мною, яны ж «салілі» мяне і цяпер былі ўпэўнены, што прычына хваробы ў гэтым. Але ўсё роўна хлопцы паводзілі сябе вельмі прыстойна. Яны сабралі апошнія грошы, каб купіць нам з Ацэрам білеты ў вагон другога класа скорога цягніка, а самі пад начальствам Клапа паехалі пасажырскім у чацвёртым класе. Харошыя хлопцы!..

Ацэр прывёз мяне дамоў на дрожках, дапамог падняцца па лесвіцы, паклаў на пляцоўцы маю ношачку, пазваніў, сказаў мне: «Ну, Барада, мацуйся, папраўляйся!» — і хуценька збег уніз. Я добра разумею, што ён адчуваў нейкую няёмкасць перад першай гутаркай з маімі бацькамі, і яму непазбежна давялося б усё тлумачыць, слухаць папрокі, — на першы раз хапала і аднаго мяне.

Мінут праз пятнаццаць памяць мая праяснілася. Я пакінуў рюкзак за дзвярыма, патупаў у бацькаў кабінет, сеў на крэсла, паглядзеў на бацьку, на маці, сказаў: «Здаецца, у мяне сонечны ўдар!» — і зваліўся без прытомнасці на падлогу. Але ў мяне быў не сонечны ўдар. У мяне быў тыфус!

Пахварэўшы даволі доўга і паправіўшыся, я больш не пайшоў да «пералётных птахав». Не таму, што бацькі забаранялі, а таму, што хлопцы раззлаваліся на мяне ўсур'ёз і непрымірыма. Я вымучыў іх сваёй слабасцю. Я быў бездапаможны. Вечна намудльваў ногі. Круглы няўдаліца і няздара. Не мог ісці столькі, колькі хацелі хлопцы. Не ўмеў спяваць і перасаліў пахлябон. На дзесяць дзён звязаў ім рукі, і яны баяліся за

мяне. Усё гэта яны велікадушна мне даравалі і заста-ліся добрымі сябрамі.

Але калі даведаліся, што ў мяне тыфус,— гэтага ўжо дараваць не маглі! Мы ж пілі адну і тую ваду, аднак яны не захварэлі, а я — на́ табе!

Гэтым самым я зглуміў ім усё падарожжа, падвёў іх пад расследаванне, нашкодзіў Руху Пералётных Птахаў, праз мяне іх любімаму камандору давялося пакінуць арганізацыю. Такое зло не даруецца, і я перастаў быць «пералётным птахам»...

Праз год Ацэр выпадкова сустрэў мяне на вуліцы.

— Ну што, Барада, парадак? — спытаў ён.

— Дзякуй, Ацэр! — адказаў я. — Як бачыш. Нават валасы выраслі. Ад тыфусу яны выпадаюць.

— Слухай, Барада! — абурыўся Ацэр. — Не было ў цябе ніякага тыфусу! Не залівай мне! Мы б усе перахварэлі! Не, гэта ўсё штукі тлустых камлукоў-бюргераў, гэта ім захацелася насаліць нам, «пералётным птахам», вось яны і поруць нам вочы табою! А ты, як той вярблюд, верыш! Ведаеш, Барада, ты ўвесь час быў вярблюдам, увесь наш паход...

О святы божа! Ды калі б не мая мудрая парада даваць канцэртны, мелі б вы наўме свае паходы!.. І пасля ўсяго гэтага я ж яшчэ і вярблюд! І што ёсць слава, у чым сутныя заслугі? О святы божа, святы бясмертны!

ДЗЯДЗЬКІ І ЦЁТКІ

У БАЦЬКІ БЫЛО МОЦНА РАЗВІТА АДЧУВАННЕ роднасці, і ён спадзяваўся, што мы, дзеці, гэтак жа, як і ён, з цікавасцю, пашанай і любоўю вывучым і ўтрымаем ва ўдзячнай памяці нашы шырока разгалінаваныя сваяцкія сувязі. У гэтым яму пашанцавала з адной Іцэнпліц. У тае былі добрыя матэматычныя задаткі (чаго-чаго, а гэтага ў мяне і заводу не чулася), і я нават сёння перакананы, што толькі чалавек з дасканалым абстрактным мысленнем здольны арыентавацца ў лабірынце сваяцкіх ліній.

Фітэ і Эдзі ў гэтай галіне мелі звычайныя здольнасці, прынамсі, яны нармальна запаміналі тое, пра

што ім часта гаварылі. А я быў поўны няўдака. Напрыклад, бацька пытаўся:

— Ганс, у якім мы сваяцтве з цёткай Віке?

Я цьмяна ўспамінаў, што пра цётку Віке я дзесьці калісьці штосьці нібыта чуў, але, прызнацца, не меў ніякага ўяўлення пра законнасць цётчыных сваяцкіх правоў.

Тады бацька цярпліва тлумачыў:

— Глядзі, Ганс, гэта ж вельмі проста. Твая прабабка і маці цёткі Віке былі кузіны, значыць, па якой лініі гэта сваяцтва? Узыходнай ці зыходнай?

Я нямеў у слёзным маўчанні. Вось калі б бацька спытаў: «Ты памятаеш цётку ў белых пальчатках?» — я б адразу скеміў, пра каго гаворка. Я б адразу прыгадаў старую сухапарую пані-марцыпані, якая жыла ў гарадку Аўрыху і была такая вытанчаная ў манерах, што заўсёды гаварыла вельмі ціха, апусціўшы вочы, і не здымала пальчатак ні ўдзень ні ўночы. Зімою, калі трэба бывала выпаліць печ, цётка Віке адчыняла акно і званіла ў званочак, пасля чаго з дома насупраць, дзе жыў яе брат, прыходзіла служанка і распальвала торф. Цётка Віке была не такая багатырка, каб трымаць сваю служанку, але затое занадта манерная, каб самой поркацца ля печы. Ужо лепш мерзнуць, не паліўшы зусім.

Жонка брата ўсё жыццё паглядала на цётку Віке насцярожана і з недаверам, бо была «іншаземка», а менавіта з «Гановершчыны»; зямля гэта, гановерская, хоць і мяжуе з Усходняй Фрысландыяй, але карэнныя фрызы лічаць яе заграніцай, для іх яна ўсё роўна што Ліберыя ці якая там Вест-Індыя.

І ў той самы дзень, як брат павёў гэту чужаземку да алтара, цётка Віке лаканічна запісала ў сваім дзёніку: «О, бедная Усходняя Фрысландыя!» Я думаю, цётку пазней крыху суцешыла тое, што шлюб атрымаўся бяздзетны, і такім чынам ніякіх трагедый для Усходняй Фрысландыі з гэтага, дзякаваць богу, не вынікла.

Зрэшты, ужо за вясельным сталом новая браціха паказала сваю поўную непаўнацэннасць. Гаворка завялася пра «малькоў», як тут называюць крабаў з Паўночнага мора, і «новенькая» асмелілася ціхенька выказацца за балтыйскіх крабаў: яны, бачыце, даволі

смачныя, крабы. Цётка Віке натуральна палічыла сваім святым абавязкам выступіць у абарону айчынных інтарэсаў, яна велічна выпрасталася і заявіла: «Усё гэта чыстае глупства! Есці можна толькі малькоў!» — чым прымусіла браціху замоўкнуць.

Як вядома, — а можа, і невядома, — карэннага фрыза можна пазнаць па трох якасцях: ён не ведае, што такое горы, мажа масла на кекс і ніколі не зачыняе за сабою дзвярэй. Цётка Віке была карэнная жыхарка Усходняй Фрысландыі, а таму не толькі не ведала пра існаванне гор, але і лічыла такія выпукліны на зямной паверхні цынічна непрыстойнымі. І вось браціха надумалася, на жаль, паставіць у садзе альтанку, каб з яе можна было эфектыўна сузіраць пляскатае наваколле; яна загадала садоўніку навазіць зямлі, насыпаць грудок і ўжо на ім узвесці альтанку. Усе жыхары Аўрыха, дачуўшыся пра неверагодны праект, толькі галовамі круцілі, а цётка Віке нават абурылася. Да канца дзён сваіх яна рашуча адмаўлялася падымацца на тыя горы, а калі ў брата напярэдадні яго дзевяностагоддзя аб'явіліся першыя знакі сардэчнай хваробы, цётка ўжо не сумнявалася, што віной таму бясконцае карасканне па гарах, гэты ваш ідыёцкі альпінізм! Мяне таксама вадзілі ў сад падзівіцца на восьмае дзіва свету. Павінен прызнацца, што калі б мяне не тыцнулі носам, дык наўрад ці я заўважыў бы якія-небудзь перапады высотных узроўняў у садзе.

Вось такія гісторыі — мы іх называлі «бязглуздзіцамі» — былі мне даспадобы. Іх я запамінаў імгненна, а радаслоўная, на вялікі жаль бацькі, была мне — кітайская грамата. Часта, калі чакалі чарговых адведзін, бацька загадзя практыкаваў мяне ў лазанні па расахатым генеалагічным дрэве, але, як толькі ён выводзіў мяне на парад перад гасцямі, я ганебна збіваўся з нагі. І ўсё ж бацька не траціў надзеі...

Зрэшты і да рэшты, гэтыя наезды сваякоў на Берлін — нягледзячы на сваяцкія пачуцці бацькі — часта былі карай нябеснай! Гасцявога пакоя ў нас не было, таму ўладкаванне родзічаў у кватэры заўсёды было складанай праблемай. Пра гасцініцу і гаворкі быць не магло, пра тое, каб «перакінуць» лішак гасцей да сваякоў, што пабагацей, — натуральна, таксама ніякай гаворкі, бо і хто дараваў бы такую крыўду! Госці на-

язджалі, загадзя папярэдзіўшы, здаралася, і без папярэджання, і ўсіх трэба было размясціць, накарміць і, апрача таго, паказаць ім Берлін. Яны прыязджалі з правінцыі, ім хацелася пабачыць «што-небудзь та-кое», па магчымасці ўсё, што ёсць выдатнага «ў гэтых вашых Бэрлінах».

Бацька быў занадта заняты, каб выконваць абавязкі гіда, ён абмяжоўваўся тым, што адзін раз вечарам вазіў радню ў цырк альбо ў «Вінтэргартэн». Мама ж прыбаўлялася столькі клопату па доме, што яна магла выкраіць гасцям гадзінку-другую, не больш. Таму паказваў усе выдатнасці імперскай сталіцы цётчцы з Ільцэна ці дзядзьку з Леера выпадала нам, дзецям, а гэта часам было не так ужо і лёгка. Бо амаль усе нашы візітанты, вельмі крытычна настроеныя супроць усяго «прускага», думку сваю заўсёды і ўсюды выстаўлялі напаказ, нікога не саромеліся.

Ад бацькоў мы ніколі не чулі, каб гановерцы не ладзілі з прусакамі. Па нараджэнні бацька таксама быў гановерац, а паходжаннем — фрыз. Бо дзед нарадзіўся ва Усходняй Фрысландыі, якая ў тыя часы была пад Прусіяй, а потым на сваім не вельмі доўгім вяку змяніла многа апекуноў і заступнікаў — і галандцаў, і вестфальцаў, і зноў прусакоў, потым гановерцаў і, нарэшце, трэці і апошні раз падпала прусакам. Таму, мусіць, бацька і не рабіў з гэтага пытання невырашальнай праблемы, ён усё ўспрымаў як немец. Калі ў 1866 годзе на рыначным пляцы Ніенбурга абвясцілі далучэнне Гановера да Прусіі, бацька найўна крычаў «ура» разам з прускім акупацыйным войскам, за што многія грамадзяне ўзнагародзілі яго аплявухамі. А праз год у бацькі ўзніклі новыя непрыемнасці ў гімназіі «Шульпфорта», дзе ўжо прускія вучні не захацелі лічыцца з ім, гановерцам, як з роўным.

Нам цяпер і ўявіць сабе цяжка, якія бурлівыя страсці кіпелі вакол палітыкі захавання малых дзяржаў, як ненавідзелі адзін аднаго прыхільнікі той ці іншай нямецкай дзяржавы і як мала было яшчэ тых, хто мысліў «агульнагерманскім» маштабам. Кожны гановерац, які паважаў сябе, лічыў Бісмарка сатаною, і я сам памятаю, як на шпацыры за горадам, калі мы падыходзілі да бісмаркаўскай вежы, адзін з маіх дзядзькоў сказаў бацьку:

— Калі ты хочаш яму пакланіцца, зрабі ласку, ідзі сам! А мне хрыстосавацца не дападае!

Бацька пачырванеў і нічога не адказаў.

Калі той ці іншы бяскрыўдны наезд цёткі альбо дзядзькі часам таіў у сабе неспадзяванкі, дык візіт высокага, даволі вядомага госця, які аднойчы наведаў нас, аказаўся не такі ўжо страшны, як таго чакалі мае бацькі. Сярод аднакласнікаў бацькі па «Шульпфорце» быў адзін хлопчык, які пазней узляцеў вельмі высока і сеў у крэсла міністра. Выпускнікі «Шульпфорты» заўсёды вызначаліся сваім пачуццём цеснай таварыскасці. Яны перапіваліся, яны ездзілі адзін да аднаго ў госці, а ў вялікіх гарадах, дзе многія з іх аселі, сустракаліся рэгулярна, каб абмяняцца школьнымі ўспамінамі. На такія «зборы брамнікаў» * ахвотна хадзіў і бацька. Дарэчы, калі я быў меншы, слова «пфорта» выклікала ў мяне падазрэнне, што бацька раней быў і сапраўды нейкім брамнікам. Мне было вельмі сорамна за бацьку, але я не адважваўся ні з кім падзяліцца сваімі апаскамі, баючыся, што падазрэнне можа пацвердзіцца...

Сувязей з гэтай птушкай высокага палёту бацька ніколі не парываў, і аднойчы мы даведаліся, што міністр разам з жонкай збіраюцца нас адведаць,— мы тады жылі ў Лейпцыгу. У доме падняўся небывалы пярэпалах. З раніцы да вечара смажылі, пражылі, пяклі і парылі, мама перабрала ўсе абрусы, але ніводзін, на яе думку, не пасаваў да такога выпадку, а таму, махнуўшы рукой на выдаткі, купілі адамашкавую настольніцу, якая жыве-пажывае і сёння і называецца «міністэрскай». Нас, дзяцей, шкрэблі, грэблі, шаравалі, адціралі, мылі і галілі, апранулі ва ўсё самае лепшае, нам тысячу разоў наказалі, каб мы сядзелі роўна, не лезлі з локцямі на стол, не бразгалі языкамі і наогул не разяўлялі рота, пакуль не папросяць. Карацей, уся сям'я так узвярэдзілася, быццам нас чакала найважнейшая падзея ў жыцці! А ўсё ж было толькі ў тым, што меліся сустрэцца двое школьных сяброў, каб разам паўспамінаць пра былое, дзіцячае!

Найспакайнейшы быў бацька, хаця ён веў шмат

* Пфорта (Pforte) — брама, вароты (параўн. белар. «фортка»).

складаных перагавораў з гандляром він, пасля якіх (ну, не він жа, а перагавораў) у дом даставілі цэлую батарэю пляшак. (Неўзабаве, аднак, высветлілася, што высокі сябар больш за ўсё любіў ваду, а паколькі ў бацькі быў такі самы густ, дык бутэлькі цэленькія павандравалі ў склеп і вярнуліся адтуль на стол праз шмат гадоў, калі сёстрам гулялі вяселлі.)

Павінен шчыра сказаць, што высокі госць мяне дужа расчараваў. На ім не было ні мундзіра, ні ордэнаў, ні якіх бы там іншых знакаў пасады, ён быў у кароценькім, колеру «прысоленага перцу», цывільным гарнітуры, які яшчэ больш падкрэсліваў яго худобіну і высачэзны рост.

Бяседа праходзіла вельмі ўрачыста. Сябры гутарылі, праўда, крыху нацягнена. Ужо больш сарака гадоў мінула з часу іх школьных зводзін, пасівелыя аднакласнікі ледзь пазналі адзін аднаго.

Паспрабавалі разгаварыцца і жонкі. Але як што пані высокая госця ўсё зводзіла толькі на хатнюю гаспадарку і прыслугу, а мама, спланаваўшы больш інтэлектуальную тэму, некалькі разоў заікнулася пра навамодны раман і сучасную драму, дык размова іх усё неяк пырхала і падскоквала. Мы, дзеці, не гаварылі ні слова, сядзелі роўна, не напіралі на стол, — божа, якая сумота, якая нудота пасля шумнага вэрхалу!

Так ішло, пакуль не прынеслі страву, не помню якую. Памятаю толькі, што да яе ў горшчычку з ручкай падалі соўс, які ў нас дома, зрэшты, называлі не па-загранічнаму, а проста падлівай ці поліўкай. (Бацька быў членам Германскага філалагічнага таварыства!) Мы з цікавасцю сачылі за кожным рухам, спадцішка цікавалі, як пані міністрыха дае рады горшчычку. Бо пані высокай госці выпадала гасцявацца за кайзераўскім сталом, і каб толькі раз!

А тут дайшло да соўсу (поліўкі), і на носіку соўніка (я б не адважыўся ў той вытанчанай кампаніі сказаць «на рыльцы») павісла непазбежная кропелька, якая, здавалася, вось-вось апаўзе на «міністэрскую» настольніцу. Мы вачэй не зводзілі з той кропелькі, ува ўсіх нас адразу ўзнікла адна і тая ж пакутлівая думка: як рашаюць гэту праблему ў самых-найсамых арыстакратычных колах?!

Несумненна, госця адчула на сабе нашы позіркi і

зразумела наша напружанае чаканне. Хвіліну-другую яна вагалася... Потым указальным пальцам зняла кроплю і ... аблізала палец...

— Вось так гэта робяць у нас дома,— сказала яна маме і ўсміхнулася.

Лёд быў зламаны. Мы ўсе заўсміхаліся, заюрзалі на крэслах, я абапёрся на стол, гутарка бяседнікаў ажывілася, хатнія гаспадыні памеркаваліся ў пытанні пра прыслугу. Было зроблена дзівоснае адкрыццё, аказалася, што і міністры — таксама людзі і, як усе людзі, думаюць і робяць усё па-людску.

І ўсё-такі ў душы я не быў задаволены. Мне здавалася, што жонка эксэленца ўхілілася ад чоткага адказу. У іх дома гэта рабілі так, добра, але як гэта робіцца ў кайзера? Уявіць сабе немагчыма, што і там злізваюць кроплю, гэтак жа немагчыма ўявіць сабе і тое, што ёй даюць упасці на кайзераўскую настольніцу! А мне так карцела даведацца... А цяпер позна ўжо даведкі наводзіць, так, мусіць, і памру дурнем, не зведаўшы праўды!

Ага, я ж замахнуўся расказаць пра цётка і дзядзькоў і ўжо быў пачаў пра цётку Віке, але вось, сам не хочучы, з'ехаў на берлінскія гасціны, а потым на міністэрскі візіт. Значыць, брата цёткі Віке, ну таго, што ажаніўся з «іншаземкай», звалі Цырыяк, служыў ён сельскім урачом. І трэба сказаць, што ў свой час ён быў знакаміты ўрач, яго дзевяностагоддзе адзначала ўсё медыцынскае саслоўе Германіі, панаехала да яго мноства дэпутатый. Бо быў ён не толькі Нестарам нямецкіх урачоў, але ж яшчэ і практыкаваў, нястомна, не горш за маладых!

І як практыкаваў! Стары раз'язджаў па вёсках; кожны дзень ён сядлаў свайго коніка і, хай там дождж, хай там снег, у сцюжу і ў гарач выпраўляўся ў дарогу за многа міль. (Гаварылі, што ён кожны год заезджваў аднаго каня, што, вядома, сведчыць пра яго майстэрства як верхаўца!) Кожнаму, каго стары сустракаў на дарозе, ён з сядла даваў бясплатную кансультацыю.

— Ну, як там у вас? — крычыць, бывала, дзядзька Цырыяк селяніну на падводзе.

— Ды неяк як бы яно і было, пан медыцынскі саветнік!

— А мазь, што вам прыпісаў, памагае?

— Ды нібыта памагае.

— Ну, дык шмаруйцеся, шмаруйцеся! Бывайце! —
І дзядзька едзе далей.

Аднойчы зімой яго паклікалі ў далёкае сяло. Дзядзька пад'ехаў да нейкага канала, дзе яго чакала баржа. Каня пакінулі на беразе, у хляве, а дзядзька ўзышоў на палубу. Там стаяла крэсла, дзядзька сеў на яго і ахінуўся коўдрай. Баржу доўга-доўга цягнулі па канале, як раптам, на нешта напароўшыся, яна рэзка хільнулася. Крэсла, дзядзька і коўдра шалёхнулі ў сцюдзёную ваду.

Усё борздзенька вылавілі, крэсла паставілі на палубу, дзядзька ўспёрся на яго і зноў угарнуўся ў коўдру — мокрую, вядома, бо іншай не было. Далей падарожжа прайшло без прыгод.

Наведаўшы хворага, дзядзька тым жа спосабам вярнуўся назад з тою, праўда, перавагаю, што баржа больш не пераварочвалася, а мокрую коўдру памянялі на сухую. «Іншаземка» жажнулася, убачыўшы мужа: ён быў падобны на лядыш! Жонка настойвала, каб яе Цырыяк адразу лёг у ложак. Але ён толькі пераапрагнуўся ў сухое і папрасіў гарачага чаю.

— А потым пойдзем у канцэрт, — сказаў ён. — Шкада, каб білеты прапалі.

У той час дзядзьку Цырыяку было восемдзесят во сем, яго бадзёрасці зусім не збавілася, калі ён святкаваў сваё дзевяностагоддзе. З'ехаліся ўсе родзічы, сярод іх і мае бацькі, прыбылі дэпутаты ўрачоў, удзячныя пацыенты, землякі. Было сказана шмат віншавальных прамоў, а яшчэ больш тостаў. І дзядзька Цырыяк чокаўся з усімі, піў чарку ў чарку — адмовіць сабе гэта ён не мог. Потым паднаселі на яду і за ядою зноў пілі. «Сапсаваныя» гарадскім жыццём пляменнікі і пляменніцы прапанавалі невялікі шпацыр, абы каб далей ад мокрага.

Дзядзька з радасцю згадзіўся, асабіста ўзначаліў працэсію, і маленькі шпацыр ператварыўся ў вялікі. Нарэшце дзядзька прывёў гасцей у нейкае месца, акружанае высокімі дамбамі. Широкая панарама адтуль адкрывалася толькі на мора, калі ж павярнуцца да сушы, дык пагляд упіраўся ў вокны рыбацкіх хатак, якіх багата панавыліпалася да дамбы. І самае дзівоснае, што тут, дзе ўсё было навідавоку, дзядзька Цырыяк

знянацку знік. От быў — і ўжо яго няма. Юбіляра шукалі, юбіляра гукалі — юбіляра ні віду ні почуту, пакуль не заглянулі ў акно карчомкі і не ўбачылі: стаіць сабе юбіляр каля стойкі і пахмяляецца!

Калі я не памыляюся (аднак мушу загадзя адхіліць усе магчымыя тлумачэнні і папраўкі сваякоў!), значыць, калі я не памыляюся, цётка Густхен адпусышкавалася ад таго ж, дзядзькавага, даўгавечнага камлішча (калі толькі можна адпусышкавацца ад камля). У маладосці яна славілася голасам. У яе было шэсць сясцёр, і іхні дом у горадзе называлі «домам сямі галасістых дачок». Але ў той час як сёстры нагаласілі сабе мужыкоў, цётка Густхен засталася дзеўкай і ўгрэблася ў дзівоты, што з гадамі таксама прынесла ёй дадатковую вядомасць, хоць і менш слаўную.

Цётка Густхен заўсёды бажылася, што яна цяжка хворая і што яе зусім замучыла галава. Белы свет даведваўся пра гэта, калі цётка ўверчвала галаву «мігрэневай хусткай», калісьці беласнежнай, якая, аднак, даўно страціла ўсякі пэўны колер і структуру. Ахапіўшы лоб і скроні, хустка звисала на патыліцу дзвюма доўгімі шэрымі анучкамі. Бывала, што да галавы яшчэ дадаваліся і зубы (такая камбінацыя павінна была наклікаць яшчэ большага жалю!), у гэтым выпадку канцы хусткі завязваліся на падбароддзі, і тады ўжо шэрыя хвосцікі тырчалі спераду.

Як толькі цётка даставала «мігрэнеўку», гаварыць пра што-небудзь іншае, акрамя мігрэні, строга забаранялася. З неслухамі цётка ўмела абысціся даволі крута. Калі боль рабіўся зусім недасцерпу, яна клалася ў ложка, а на дзвярах вывешвала цэтлік: «Я ў ложку і прашу не званіце мне. Ключ пад цыноўкай».

Кожны, хто прыходзіў — паштальён, пекар, госць, — даставаў з-пад цыноўкі ключ, ні пра што не пытаў гаспадыню і рабіў у кватэры ўсё, што яму было трэба.

Здаралася часам, што, нягледзячы на цэтлік, з кватэры чуліся бадзёрыя гукі раяля. Гэта азначала, што прыехаў мой бацька, які ў халасцяцкія поры часцяком іграў з цёткай у чатыры рукі. Перад музыкай бясільныя былі і галава і зубы. Але калі хто, пачуўшы фартэпіяна, не зважаў на павешаны цэтлік і званіў, цётка Густхен выскаквала на парог і злосна крычала:

— Табе што, павылазіла, чытаць не ўмееш? Тут жа напісана, што я ў ложку!

І бразгала дзвярамі, а парушальнік нагінаўся да цыноўкі па ключ. А ў доме не аціхалі летуценныя мелодыі Шуберта і Шумана.

Але найбольш гневалася цётка, калі хто-небудзь з родзічаў скардзіўся, што і ён хворы. Яна ўспрымала гэта як дзёрзкі замах на свае лёсам дараваныя прывілеі. Хварэла ў нашым родзе толькі яна! *Толькі яна* перацярпела, перапакутавала ўсе хваробы, адна горш за другую. Нябога Фрыда пасля першых родаў завінула да цёткі Густхен і з непрыхаванай радасцю расказала з усімі падрабязнасцямі пра ўсе перанесеныя пакуты. Па ходу яе расказу пра страшэнны боль цётчын твар выцягваўся ўсё больш і больш і ўсё кіслеў і кіслеў. Калі ж пад канец пляменніца ўсклікнула: «Вось бачыш, цётка Густхен, *гэтай* хваробы ў цябе ўсё-такі не было! А можа, была?..» — цётка выставіла нахабную грэшніцу за дзверы, — каб не выстаўлялася, каб не прытваралася!

Праз нейкі час цётка Густхен прыйшла да пляменніцы — Фрыда была яе любіміца, — высыпала на стол сталовае серабро і сказала нетутэйшым голасам:

— Вазьмі вось... усё роўна пяройдзе табе ў спадчыну! Толькі манаграму не сцірай!

Цётку спагадліва распыталі, чаму раптам яна расшыла раздаваць сваю маёмасць, і тая жаласліва растлумачыла:

— Сасніла я сёння, што ўжо сёлета і памру.

— Ах, цётка Густхен, ды пра што гэта вы такое! Што ж бо табе прыснілася?

— А нібыта я на шпацыры ў Айленрыдзе. І вось паўзе перада мною цераз дарогу жук, а на кожным крыле ў яго дзевятка, і тут чую голас з неба: «Ззінн-канн-ззінн! Ззінн-канн-ззінн!» * А гэта ж мы цяпер якраз і маем тысяча восемсот дзевяноста дзевяты год, і мне спаўняецца пяцьдзесят пяць, значыць — пэўная смерць!

Дарма ўмаўлялі цётку Густхен, што пан бог наўрад ці пачаў бы з ёю талкаваць па-французску, ды яшчэ так гаркава! Але ніякія ўтаворы не дапамагалі,

* Cinquante-cinq — пяцьдзесят пяць (франц.).

цётка Густхен цвёрда сабе пастанавіла прыняць да ведама голас божы і памерці таголета!

Каб супакоіць яе, Фрыда ўзяла сталовае серабро. Яна нават сяды-тады карысталася ім, а праз некалькі месяцаў аддала гравёру перарабіць манаграму, бо падумала: раз падорана — значыць, падорана.

Але вось на самую куццю 1899 года да яе нечакана прыходзіць цётка Густхен і, замест таго каб паднесці падарунак, зысквае сваё серабро:

— Здаецца мне, сёлета, бадай што, я яшчэ не памру... а заўтра ў мяне гасціна і спатрэбіцца серабро. Так што, мілая Фрыда, аддай!

Мілая Фрыда пачала была выкручвацца, але мусіла ўсё-такі прызнацца, што перарабіла манаграму. Цётка Густхен абурылася: ага, значыць, пляменніца спекулявала на яе смерці, не дачакалася нават, калі бог прыбярэ! Значыць, яна зусім не любімая пляменніца, а вымагацелька спадчыны! Цётка забрала серабро і пайшла. Пляменніца Фрыда больш яго не ўбачыла. Пазней яно дасталося камусьці іншаму са сваякоў — з манаграмай Фрыды.

За ўсё сваё доўгае жыццё цётка Густхен, па вельмі дакладных і даказаных звестках, хварэла толькі два разы. Першы раз, калі зламала на вуліцы нагу ў галалёд і яе паклалі ў бальніцу. Пра гэтую падзею яна паведаміла майму бацьку ў пісьме з прыпіскай: «Дзякаваць богу, з раніцы я надзела чыстае!»

Другім разам у цёткі Густхен было нешта са страўнікам. Яна зноў апынулася ў бальніцы, дзе яе пасадзілі на дыету: белы хлеб і чай. Але яна паламала планы ўрачоў. Сваім наведвальніцам, гэтакім жа старэнькім бабкам, як і яна, цётка Густхен заказвала любімыя наедкі: сачавічны кулешык і гусіную юшку з вантробкай (Цм! цм! — аб'ядзенне!). Усё гэта дастаўлялася потайкам, каб не бачылі, у вялікіх гліняных гладышах і падвешвалася пад яе акном на галінках плюшчу. Камбінаваная дыета вельмі добра паспрыяла цётаччынаму здароўю, яна ўвачавідкі расцвіла, і ўрачы вельмі ганарыліся дасягнутым медыцынскім поспехам. У душы яна пасмейвалася з гэтага, але скардзіцца на здароўе не перастала.

Наогул цётка Густхен любіла смачна з'есці, вядома, калі частавалі. Калі ж яна гатавала на свае да-

статкі, дык умела абысціся без лішніх марцыпанаў. Аднойчы ў гасцях яна паспытала рысавай кашы на салодкай смятанцы, і каша ёй вельмі ўсмакавала. Цётка тут жа спісала рэцэпт і неўзабаве ўжо запрасіла сваіх пляменніц на шыкоўную гасціну. Госці, аднак, не памлелі ад пачосткі, бо ласунак цётчын на смак нічым не браў вышэй буднай малочнай рысавай кашы. Але цётка Густхен галаву на адрэз давала, што ўсё па рэцэпту. Значыць, ёй сумысля далі няправільны рэцэпт, каб не раскрыць сакрэту небывалага ежыва. І толькі пасля настойлівых роспытаў удалося высветліць, што замест васьмі як цётка ўбіла адно, а замест смятанкі ўліла малака. Можна сказаць, што цётка Густхен наперад адгадала эрзац-рэцэпты часоў сусветнай вайны.

Калі памянёная Фрыда была яшчэ ў ласцы, гэта зусім не азначала, што з любіміцай цётка Густхен была выключна ветлівая. Наадварот, пляменніца заўсёды была громаадводам, калі ў цётачкі псаваўся настрой. Аднойчы Фрыда паскардзілася на гэта сваёй сяброўцы, а паколькі тая была дачкою сябра дзяцінства цёткі Густхен, яны ўмовіліся наведаць цётачку разам. Цётка Густхен была расчулена, калі ўбачыла дачку сябра дзяцінства, і тут жа пусцілася ў прыемныя ўспаміны. Маладая гасця, выбраўшы хвілінку, дастала з сумкі картачку і паказала яе цётцы Густхен.

— Вось мой бацька!

Цётка ўважліва разгледзела картачку і энергічна кінула галавой:

— Так, гэта ён! Ён заўсёды быў такі ж прыдуркаваты з храпы!

У дзень вяселля Фрыды цётка Густхен, хоць і скупая была, узяла на сябе вясельны стол. Каб лішне не траціцца, яна не пайшла на вячальную цырымонію, а засталася ўпраўляцца на кухні. Але тут зазваніў званок, і цётка падумала, што прыйшоў кандытар з тортам і марожаным. Аказалася, што гэта старадаўні прыяцель, які, будучы ў горадзе праездам, рашыў адведаць яе.

Цётка Густхен сказала з жалем:

— Ах, як шкада, як шкада, але ў мяне якраз сёння вяселле!

— Што? — жахнуўся прыяцель. — Густхен, у ця-

бе? — ляснуў дзвярамі, і больш яго не бачылі ніколі, прыцеля.

На вясельным стала былі кураняты, якіх цётка Густхен, патузаўшы свае сувязі, па дзяшоўцы прыдбала ў вёсцы. Але, нягледзячы на дзешавізну тавару, разлічвацца за яго цётка не спяшалася. Ёй часта і доўга напаміналі, але кожны раз яна прыдумвала нейкую адгаворку. Добра ведаючы жмінду, ад яе ўжо не адставалі з прынцыпу, і нарэшце такі ёй давялося раскашэліцца. Яна адлічыла грошы і сказала скрушліва:

— Дарагія птушачкі!

У цёткі Густхен быў яшчэ адзін бзік: яна не магла жыць у кватэры, не абсталяванай апошнімі тэхнічнымі навінкамі. Калі прыдумалі газ, яна пераехала ў кватэру з газам, як толькі пачалі праводзіць электрычнасць, зноў памяняла кватэру. І самае дзіўнае, што цётка ніколі не карысталася гэтымі здабыткамі новай эпохі. Да канца жыцця яна запальвала толькі газнічку. Гатавала на прымусе, грэбуючы газавай плітой: на прымусе і рыбу смажыла, і чай заварвала. У тым жа кіпені варылася яйка ўсмятку, і такім чынам эканомілася паліва.

Вечныя пераезды ў пагоні за навінкамі прагрэсу, зразумела, трэба было рабіць з мінімальнымі выдаткамі. А цётка Густхен мела выключную здольнасць шукаць і знаходзіць танную пагрузачна-разгрузачную сілу. Так аднойчы яна пераязджала з дапамогай служачых заапарка, — цётка Густхен жыла ў Гановеры. Паколькі пераехаць можна было толькі ў абедзенны перапынак служачых альбо вечарам, дык і пераязджала яна, так сказаць, у два пахапы. Служачыя недакладна разлічылі час і памчаліся назад у заапарк, пакінуўшы цётку Густхен пасярод вуліцы з усімі яе мэтлахамі. І цётка цярпліва дачакалася вечара — перэбары ж абышліся так танна! Праўда, потым яна шмат чаго недалічылася з добра.

Часам цётка Густхен размахвалася і на сякія-такія падарункі, напрыклад, маёй сястры Фітэ, чыёй хроснай яна лічылася. Увогуле, цётка не прызнавала гэтага факта. Бо, калі Фітэ хрысцілі, цётка Густхен якраз ездзіла ў Амерыку да брата Каспара; дзяўчынку назвалі Фітэ, а не імем хрысчонай маці, Аўгусты, чаго цётка зусім ужо не чакала. Ну што ж, значыць,

хрысціны несапраўдныя. І ўсё-такі аднойчы яна прыслала дарунак — нейкае лядаштае пальчычко, якое да таго ж і карнатае аказалася. У прыкладзеным пісьме маім бацькам цётка пісала: «Ада кажа, што я павінна нешта падарыць, але я ўсё роўна сярдзітая!»

І наогул усе яе падарункі былі каторы з хібай, каторы з вадай, каб не сказаць — з псотай: дыван пабіла моль, сярэбраная лыжачка аказалася паянай і ўвесь час ламалася, а гадзіннік з зязюлькай цэлы дзень маўчаў, затое апоўначы зязюлька выскаквала і, як дурная, дванаццаць разоў гарлала «ку-ку!».

Занятая цётка Густхен была заўсёды; на сем дзён тыдня ў яе было толькі сем зборняў: сястрынская, малая швагерская, вялікая швагерская, місіянерская, біблейская, швіва-вязальная і цыравальная. Цётка так увіхалася, што ледзьве з ног не падала. І ўсё роўна ёй зборні падабаліся, бо «мы так міла час забавілі».

Калі мама з маімі сёстрамі аднаго разу гасцявала ў цёткі Густхен, дык ніводная з пералічаных зборняў не абмінула іх. Сёстрам — была жывая пакута. Муціць, цётка Густхен адчула іх маўклівы пратэст, бо неяк па дарозе дамоў яна сказала суцешліва:

— Та-ак заўтра прагуляйцеся з вашай матуляй да Старога канала. З вамі пойдзе настаўніца. Вось і пагаманіце з ёю на ўсякія разумныя тэмы. Нябось, выгаладаліся па духоўнай ежы.

Сёстры засаромеліся, пачалі аднеквацца, і цётка задаволена заключыла:

— Ага ж, цяпер канікулы, і гэта вам не канечне!

Мне ў дзень канфірмацыі цётка Густхен падарыла кнігу з залатым абрэзам, у якой талкавалася пра паводзіны чыстага душой і сэрцам юнака. На жаль, запамнілася з яе толькі тое, што чысты душой і сэрцам юнак павінен надзяваць у нядзелю чыстую бялізну... Тэ-эк!..

У цёткі Густхен была вельмі ўражальная манера чытаць застольную малітву. Пачынала яна яе на самых высокіх тонах, як бы з даху, потым спакваля, паверх за паверхам, апускалася ўніз, у сутарэнне, а пасля — і гэта кожны раз здзіўляла нечаканасцю — бадзёра пырхала зноў на дах, на самы вільчак, каб адтуль пачаць новы спуск. Цётчына малітва — спевы. На пісьме гэта выглядае прыкладна так:

Отча наш,	Хлеб наш насущны,	і аставі
іжа ясі	даждзь нам	нам
на небысах!	днесь	далгі наша...

І другая малітва, пасля яды:

Благодарым Ця,	Яка насыціў ясі нас	Аман'
Хрысце Божа наш,	зямных тваіх благ.	

Вельмі эфектна. Але праз некаторы час мае сёстры намякнулі цётцы Густхен, што яна б магла, бадай што, са сваёй багатай скарбніцы малітваў выбраць што-небудзь новенькае і паспяваць уголас. Цётка Густхен доўга і слухаць нічога не хацела, але нарэшце здалася і паабяцала пашукаць... Сёстры нецярпліва чакалі...

Новая застольная малітва аказалася варыянтам старой. Першыя два радкі цётка Густхен чытала так, як і раней, потым закрывала рот і апошнія два ціхенька дагаворвала як бы сама сабе, з дакорам пазіраючы на злых, нехарошых пляменніц. А ў канцы яна ўсё-такі ўзляцела на дах і зычным голасам бухнула ў званы: «Э-мэн!!!»

Аднаго разу бедалага бацька паддаўся ўгаворам і ўзяў цётку Густхен разам з мамай у невялікае падарожжа па Гарцы. Падарожнікі з'ехаліся ў Браўншвейгу, бацькоў маіх адразу насцярожыла, што цётка Густхен прыбыла без ніякага багажу — а наперадзе іх чакалі некалькі начлегаў! Распытваць не хацелася, бо цётка Густхен на той час зусім аглухла і яе шчырыя тлумачэнні гучалі як у трубу. Але на раніцу мама супакоіла бацьку: багаж у цёткі Густхен быў. Мама бачыла яе ў негліжэ. Пад сукенкай цётка абвязалася поясам, з якога ва ўсе канцы свету тырчалі мачалка, мыла, грэбень, зубная шчотка і шчотка вялікая. *Omnia mea mecum porto.**

Зрэшты, толькі цяпер мне ўспомнілася, што ў Браўншвейг цётка Густхен з'явілася ўсё-такі не з парожнімі рукамі — быў пакунак з вялізным пірагом. Без лішніх дырымоній яна ўручыла яго і без таго нагужанай маме і сказала:

— Ты ж ахвотніца да пірагоў! Ведаю я цябе!

Праўда, гэта не перашкодзіла ёй пільным вокам

* Усё сваё нашу з сабою (лац.).

сачыць, каб мама не вельмі раз'ядалася на тых пірагах, каб пакінула ёй, цётцы Густхен.

У Трэзбургу было поўна турыстаў, і толькі з вялікай цяжкасцю ўдалося знайсці ў рэстаране свабодны столік, але яшчэ цяжэй было вырваць у змардаванага кельнера меню. Усё было выкраслена, засталася толькі ялавічына з разынкавай поліўкай. Цётка доўга вывучала меню, потым зычна выказалася:

— Што? Толькі ялавічына з разынкамі? Ха, ялавічына з разынкамі — і каб я гэта ела? Хадземце, дзеці!

Яна ўстала і пры агульным ажыўленні парулявала да выхода. Такія публічныя сцэны для майго бацькі былі пакутай. Таму ў другім рэстаране ён спачатку прапанаваў паглядзець і абмеркаваць павешанае меню.

Але ніякія меры перасцярогі не дапамагалі. У гарахы дзень бацька з дамамі падняліся на гару Брокен, на вяршыні народу аж кішэла. Абапёршыся на балюстраду, яны не так любаваліся краявідам, як выціралі пот з твараў. І раптам цётка Густхен, якая ад глухаты ўжо не магла разлічыць сілы свайго голасу, бухнула:

— Я ўся ўпацела! Сёння мусова скіну свае фланелевыя панталоны!

На вяршыні Брокена бацьку нейкім неверагодным чынам даставілі тэлеграму, якая прымусіла ўсіх, на вялікі жаль, прыпыніць тако-о-е цудоўнае падарожжа.

ГАРОТНІК

МАГЧЫМА, У ЧЫТАЧА, ЯКІ ДА ГЭТАГА СЛЕД у след ішоў за ўспамінамі, склалася думка, што ў маёй зялёнай маладосці шчасце не скажаш каб бегала за мною, і доказаў гэтага я панакрываю больш чым годзе. І ўсё-такі я не магу не паддацца спакусе, каб амаль у канцы свайго расказу не азірнуцца яшчэ раз назад і не паказаць сабе і іншым, як нягоды з іх часам дробнымі і смешнымі здарэннямі, хваробамі і, нарэшце, з вялікай бядой урываліся ў маё жыццё, як яны кіравалі ім і трымалі бацькоў у вечнай трывозе, як без

жалю ламалі мае кволенькія спробы неяк выкаўз-
нуцца.

Не хачу і не буду мусоліць усе драбніцы. Мама ці раз гаварыла мне, што да шаснаццаці я кожны год пераносіў цяжкую хваробу, — усякія там прастуды не ў лік. Дзякаваць богу, многае я перазабыў, а таму цяпер прасцей падшукаць сякія-такія прыклады, каб праілюстраваць думку, што гаротнікам я і ўрадзіўся. Вядома, даказваць, што ёсць на свеце людзі, якія родзяцца гаротнікамі — вой, ды і хто ў гэтым сумняваецца? — было б глупства, калі б у маім далейшым жыцці з нейкага моманту ўсе нягоды раптам не адсунуліся ад мяне, як бы іх адцяло. Ліхадолле, здавалася, зрабіла ўсё, каб я стаў пануры і панылы, каб адвага пакінула мяне назаўсёды, каб апанаваў мяне фаталізм і каб фаталізм гэты змушаў падстаўляцца пад удары з абьякавасцю забатаванага гужавога асла.

Калі ж я, здаецца, дайшоў да гэтай рыскі, злая нягодзіца адступілася, і да мяне спакваля, спачатку драбнютка перабіраючы ножкамі, пачала вяртацца мужнасць; і вось цяпер, калі я азіраюся на мінулае, мне падаецца, што ўсё тое нядобрае спадобіла нейкага іншага хлопчыка, які, праўда, быў мне родзічам: гэта ён абцярпеўся з нягодамі, і, бадай, не абцярпеўся, а адужаў іх. Цяпер я гляджу на яго кіслы твар з вясёлай усмешкай, бо ведаю, што ўсё завяршылася, як той казаў — рукі ў бокі, гоп у скокі!

Вось чаму сёння тыя даўнія журботы я магу крыху падсвятціць гумарам. Калі я расказваў пра летнія пазездкі да мора, дык упамінаў, як мяне палохала несамавітае адчуванне, быццам ёсць яшчэ адзін падобны на мяне хлопчык, які жыве ў тым самым горадзе, дзе жыў і я, ходзіць у той самай скуры, што і я, што ён, зрэшты, мой дваінік, і ў той жа час ён — зусім, зусім іншы!

Цяпер выявілася, што, і праўда, іх было двое, хлопчыкаў. Першаму жылося-плялося, другому — угору вілося. Першы думаў: нішто ў мяне не ладзіцца, не шанцуе — не вязець! А другі глядзеў на першага збоку і выскаляўся: да чаго ж ты глядзіш на ўсё чорна! Пачакай, перацярпі — і табе павядзецца. Ну, а цяпер, калі мне і праўда павялося латва, я і расказваю пра мінулае як бы языком другога хлопчыка.

Нарадзіўся я ва універсітэцкім горадзе Грэйфсвальдзе, які ў свой час праславіўся тэалагічным факкультэтам і нейкай асаблівай студэнцкай спанатранацыю да піва. Ва ўсякім разе, я і сёння хвалюся, калі са мною загавораць як з памеранцам. Іцэнпліц прыйшла на свет у Гановеры, Фітэ — у Бойтэне, Эдзі — у Берліне, я, як ужо сказана, — у Грэйфсвальдзе, і калі б усё вырашала мясціна, дзе хто нарадзіўся, дык сям'я наша была б не сям'я, а гарохавы боб у стручку фасолі. Па бацьку і маці мы — гановерцы, а па бацьку аднаму — яшчэ і ўсходнія фрызы, што, канечне ж, па вышэйшай тычцы пнецца, чым чыста гановерцы, бо гановерцаў — пад гічку не завязаш, а фрызаў (ды яшчэ ўсходніх!) — рыжы кот наплакаў! Акрамя таго, мяне вывезлі з Грэйфсвальда ў пяць год, так што ўспамінаў маіх пра горад, а значыць, і Памеранію, — і на кашэчыя слёзы не хопіць.

Але адно здарэнне я помню, як бы яно было сёння. Я стаю на лесвічнай пляцоўцы другога паверха ў доме на Карлсплац, дзе мы тады жылі. Я ўсунуў галаву паміж балясаў балюстрады і ўважліва гляджу ўніз на пляцоўку першага паверха, выкладзеную чырвонай пліткай.

Аж дрыжыкі бяруць, так я чакаю, калі там унізе хто-небудзь пройдзе, каб плюнуць на галаву гэтаму «каму-небудзь», хто б ён ні быў. Цяпер ужо не помню, адкуль узялося такое рашэнне, рашыў — і ўсё, значыць, так таму і быць! Адчыняюцца дзверы, і, бачу, уваходзіць бацька. Ён не адзін, з ім яшчэ нехта. Але рашэнне ёсць рашэнне, яно — закон. Як толькі абое аказваюцца пада мной, я з поўнай губы і добрай ахвоты выплэхваю ўсё, што нацякло ў рот за доўгія хвіліны чакання.

А нацякло-такі, мусіць, багата, бо тыя ўнізе спыніліся, як атарапелыя, і разгублена задралі галовы.

— Ганс, ты?! — усклікнуў бацька, які ад здзіўлення нават не паспеў раззлавацца. — Што гэта табе ўчамярылася, ці ты малы?! Ну, пачакай жа!..

І бацька пачаў хутка падымацца па лесвіцы, неяк там на хаду спагадаючы свайму таварышу.

Але каб чакаць — якраз і не было ў маіх рахубах. Дзверы ў нашу кватэру насцеж; перш чым яны падымуцца, я шмыгану ў сенцы, бразну дзвярыма і паспею

схавацца ў шафу за вопратку — шукай мяне тады! Усё аблічана загадзя і наперад.

Я тузануўся, каб вызваліць галаву, але — ці тое ад спеху, ці ад няўмеласці — галава, якая так спрытна ўшылася паміж балясаў, не лезе назад! Я падвойваю намаганні — ай кінь! — галаву як табе клінам заела!

А вось і яны — мсціўцы, уцякаць позна, на ўсякі раз (апошні шанц!) я хутчэй у лямант, па-першае, ад страху перад карай, па-другое — галава ж!

— Ганс, вылазь! — гнеўна крычыць бацька. — Ты што ж гэта надумаў такое — плявацца! Вы ўжо, калега, даруйце, калі ласка!.. Не ведаю, што гэта хлопцу ўбілася!.. Ганс, вылазь, каму я сказаў!..

Але мае патугі толькі слабнуць. Я ўжо разумею, што самому мне не вылузацца. Уся надзея на бацьку, у якога я толькі што трапна пацэліў.

— Ганс, пастарайся, натужся! — Гэта ўжо гучыць пагрозліва.

— Не магу! — тхімчу я стараючыся.

— Ганс! — Бацька поўны рашучасці. — Або вылазь, або зараз укіну!

— Не разумею, — задумліва гаворыць бацькаў калега. — Яно і праўда нібыта шчыліна вузкаватая для галавы.

— Раз яна ўлезла туды, павінна і сюды! — упэўнена даклярае бацька, угрунтаваўшыся на асноўным законе логікі.

На жаль, неўзабаве я даказаў яму, што логіка — логікай, а я — мною.

— Можа, пацягнем? — прапанаваў калега.

Пацягнулі. Магу пабажыцца, што балясы рабіў вельмі старанны і акуратны сталаяр, які ўпрыгожыў гладкія слупкі мноствам круглых вытачак. Асабліва вострыя канты былі на кольцах, мой прарэзлівы лямант быў яркім доказам таго, што галава падзякавала б за роўныя стаякі, без розных прыгожых фінціфлюшак.

Мужчыны цягнулі мяне, а я гарлаў залежна ад іх рупнасці. Тым часам на пляцоўку высыпала ўся жаночая капэла з нашай кватэры, сярод іх мама і сёстры: ахі, охі, рады-парады — і ніякай рады.

— Ён плюнуў на нас зверху! — паведаміў бацька маме з абурэннем і тузануў мяне мацней.

Я — у віск!

(І дагэтуль я не пазбыўся падазрэння, што мае крыху адтапыраныя вушы — вой, ці не ад тых балясаў. Па вушы галава яшчэ лезла, а далей — ракавіны, як з жалеза, хоць ты іх пад гэблік пускай!)

Бацька быў упэўнены, што я не хачу даставацца, бо баюся кары, і цягнуў усё мацней і мацней. Потым ён саступіў сваю пазіцыю каля плячэй гасцю, а сам узяўся за ногі: гарызантальна, як анёл у палёце, я лунаў над зямлёй, і лямант мой быў жаху падобны.

Збегся ўвесь дом, нават па суседніх дамах разнеслася чутка, што сын ландггерыхта ўшчаміўся; знаёмыя і сябры адзін перад адным назаліліся бацьку з добрымі парадзімі, якія толькі больш яго нервавалі. Нарэшце ён зразумеў, што адна логіка тут бяссільная, і, змогшыся, адступіўся. Я заліваўся слязьмі.

Але тут узялася мама. Яна настаяла, каб мне, нягледзячы на маё злачынства, далі супакоіцца. Хлопчык ахалоне і памаленьку выкараскаецца сам. Мама пачала ласкава мяне суцяшаць, угаворваць, нават паабяцала шакаладку. Бацька моўчкі стаяў побач — жывым сімвалам пратэсту.

Я закрычаў яшчэ мацней, наколькі гэта было магчыма пасля дасягнутых рэкордаў. Я раптам цвёрда паверыў, што ўжо ніколі не вылезу з гэтых ідыёцкіх балясаў, што буду ўсё жыццё глядзець уніз на чырвоную падлогу, я нават адмовіўся ад любімага шакаладу, бо падумаў, што мама хоча прывучыць мяне есці праз краты.

Ужо і не памятаю, каму першаму прыйшла думка выпілаваць адну балясіну. У бацькі, канечне, адразу ўзніклі чыста юрыдычныя сумненні: спачатку трэба, прынамсі, спытаць у домаўладальніка. Калега сказаў бацьку, што ўсякая заміна вельмі небяспечная — у дзіцяці пачынаюцца сутаргі! Акрамя таго, ужо ёсць яўнае парушэнне грамадскага спакою (мой няспынны лямант), што адрывае людзей ад спраў. Бацька быў не толькі юрыст, але яшчэ і ашчадлівы чалавек, і яму хацелася перш за ўсё ведаць, у якую суму домаўладальнік ацэніць шкоду. (Ці мерыўся бацька ў тым разе, калі гаспадарова ацэнка будзе занадта высокай, пакінуць мяне ў балясах, я не ведаю.)

Пакуль паны юрысты гораха дэбатавалі, міжволі

стараючыся перакрычаць мяне, з'явіўся сам гаспадар дома з пілкаю ў руцэ. Усміхаючыся, ён пачаў пілаваць над маёй галавой балясу, потым я пачуў, як яна хруснула; балясу адагнулі ўбок, добрыя рукі дасталі мяне, і я апынуўся сярод тлуму людзей, прысутнасць якіх раней заўважаў толькі па чаравіках, туфлях, краях спадніц і манжэтах штаноў. І калі я, зарумзаны-замурзаны, адурэлы-ачмурэлы, убачыў прыязныя, лагодныя твары, лямант мой як адрэзала.

Я супакоіўся, працягнуў руку да мамы і сказаў:
— Давай маю сыкалядку, мама!

Бацька, які яшчэ не забыў пляўка, памкнуўся быў запярэчыць, але ўжо было позна: я схпіў шакаладку і сунуў яе ў рот. Якая тут ужо магла быць кара!

Я думаю, што апісаны выпадак настолькі ўражлівы і своеасаблівы, што зблытаць яго з якім-небудзь іншым проста немагчыма. Праўда, у скарбонцы маіх успамінаў з дзяцінства ён самы яркі, нават цяпер мне часам сніцца, нібыта галава мая недзе ўшчамілася. І кожны раз нападае страх, я адчуваю, што няма такой сілы, якая б мяне вызваліла, — і толькі абуджэнне вяртае мне свабоду.

Але хто можа апісаць маё здзіўленне, калі пасля бацькавай смерці я прачытаў у яго запісках пра такія самыя выпадак з ім самім у дзяцінстве, — у Ніенбургу на Везеры, — праўда, на сорок гадоў раней! Бацька апісваў амаль тыя ж самыя падрабязнасці, толькі што ён апынуўся ў маім становішчы не таму, што хацеў плюнуць уніз, а каб зірнуць з вышынь птушынага плёту.

Калі ўзяць за верагоднасць, што бацька і сын у адным і тым жа ўзросце маглі самастойна перажыць адну і тую ж незвычайную прыгоду, дык само сабой напросіцца пытанне: хто ж каго пераймаў — бацька сына ці сын бацьку?

Ведаючы бацькаў нораў, я абсалютна выключаю, што бацька свядома запазычыў у мяне гэту гісторыю ды яшчэ без маёй згоды. Наколькі вольна абыходзіўся ён з фактамі ў сваіх вусных расказах — успомніце хача б гісторыю з порхаўкамі, — настолькі дакладны ён быў ва ўсім, што было ім напісана. А да зместу напісанага ён падыходзіў з тою ж педантычнай скрупулёзнасцю, з якою нават у глыбокай старасці пісаў, ці

правильней сказаць, выпісваў кожную літару — павольна, роўна і прыгожа.

Аб'ектыўна можна было б дапусціць, што ў дзяцінстве я не раз чуў гэту гісторыю ад бацькі і несвадомы запісаў яе на свой рахунак. Суб'ектыўна ж я расшуча пратэстую супроць такога дапушчэння. Выпадак з балясамі выключна мой, ён настолькі дакладна і ясна адбіўся ўва мне, што нават цяпер я бачу не толькі сіні фартух нашага домаўладальніка, гаспадара бандарні, але і яго паласатыя пантофлі, і вязаныя шкарпэткі з шэрай воўны, нядбала нацягнутыя, апоўзлыя гармонікам на пятах! (Хацеў бы я ведаць, хто яшчэ можа прывесці ў адной фразе столькі неабвержных аргументаў!)

Не, падзея гэта — мая ўласнасць, яна мая, яна настолькі мая, што часам нават, як я гаварыў, прыходзіць у сны. Шкада, што тайна, якую бацька стварыў сваімі рукамі, застанецца неразгаданай, аднак мяне яна не саб'е з панталыку: плюнуў я, ушчаміўся я, «выпілавалі» мяне, шакаладку далі мне і лапавухім застаўся я!

Я быў цiallyпук нехлямяжы і, можа, якраз таму ў дзяцінстве як нарочна ўблытваўся ў небяспечныя заварухі. За домам у дворыку дзецям насыпалі кучу пяску, а над гэтай кучай развесіў голле малады чырвоны бук, любімец нашага бондара. Аднаго разу, калі я застаўся адзін з тым пяском, мне прыйшла ў галаву ідэя залезці на бук.

Не доўга думаючы, я падцягнуў з бандарнага склада некалькі кадушак і цаброў — што пад сілу было, — склаў вежу і залез на ніжнюю галіну. І вось зноў, пераможна ўзнёсшыся над зямной гаротай, я сядзеў на галіне і пагойдваўся. Спачатку лёгенька, потым мацней і мацней. Дрэва было яшчэ маладое, галіна не вытрымала і трэснула, а я паляцеў і прызямліўся, на шчасце, на мяккім пяску.

Азадачана зірнуў угару і спалохана ўбачыў бездапаможна абвіслую галіну. Плюючы з лесвічнай пляцоўкі, я не думаў пра вынікі, цяпер жа, убачыўшы паламаную галіну, адчуў набліжэнне канца свету.

Я пабег дамоў, крадком адчыніў маміну швейную скрыню, узяў малаток і маток тоўстых нітак і вярнуўся на месца злачынства.

Я быў ўпэўнены, што кампенсцыйныя плацэжы за знявечанае дрэва вылаташаць бюджэт нашай сям'і. Я залез на вежу з кадушак і цаброў і пачаў прывязаць галіну да камля. Аднак, захапіўшыся гэтым, я забыў, што вежа мая пабудавана літаральна на пяску: яна апаўзла, і я гупнуўся на зямлю, але гэтым разам так няўдала, што краем кадушкі высадзіў сабе некалькі прэрдніх зубоў.

Убачыўшы кроў, я страшэнна перапалохаўся, на мой дзікі крык прыбеглі і мама і бондар. На вялікае здзіўленне, я не пачуў ніводнага злога слова за зламаную галіну, наадварот, мяне ўсяляк шкадавалі і сучышалі, нават бондар. Як жа ўсё-такі складана дзіцяці разабрацца, за што будзе, за што — не.

Адразу следам за гэтай карцінай у памяці ўсплывае другая: я іду з нашай служанкай у закупкі. Часу, мусіць, прайшло ўжо досыць — трэба ж даць бацькам трошкі прэдыху — пасля той няшчаснай галіны, бо, помню, быў пахмурны халодны зімовы дзень. Пясчанай кучы няма, я коўзаюся па лёдзе ў сцёкавай канаўцы, а Мары-Сафі-Гелене трымае мяне за руку і ступае па краёчку тратуара. Відаць, яе падтрымкі аказалася мала, бо я раптам падаю, а паколькі я прынцыпова не падаю, як усе нармальныя дзеці, а мусова такі лобам аб востры край барджурнага каменя, дык і ляжу без памяці. Скрываўленага, мяне прынеслі дамоў. Мама завойкала. Бацька ў гэты час быў у судзе. Паклікалі доктара, і мяне зашылі.

Пасля гэтай працэдуры я ўжо не быў такі свежы, хаця даволі новенькі, але знешне — з адтапыранымі чырвонымі вушамі, выбітымі прэрднімі зубамі і шырокім барвовым шнарам цераз лоб — выгляд даволі гвардзейскі. (Шво, вядома, зарасло не адразу, як у іншых дзяцей, а ўзяло ды загнаілася.) Не, я не быў прыгожы ўдалец, але гэта мяне мала непакоіла.

Бо настала вясна, і я разам з сёстрамі, сябрамі, знаёмымі і незнаёмымі самазабыўна гуляў у шарыкі на Карлсплац. Ці варта дадаваць, што гуляў я пагана, можа, нават горш за ўсіх! Пад весну мы накупілі шарыкаў усіх відаў і памераў, ад простых гліняных да «сапраўдных мармуровых» і бліскучых сталёвых, нават да вялікіх крышталёвых з белымі мядзведзікамі ўсярэдзіне. Гэтыя крышталёвыя я любіў найбольш.

Але нават самая поўная скрынка мае дно, і яно паказваецца даволі сора, калі са скрынкі толькі бярэш. Мой мяшэчак з шарыкамі худнеў на вачах. Яны знікалі адзін за адным — гліняныя, сапраўдныя мармуровыя, серабрыстыя сталёвыя, шкляныя з вітымі каларовымі палачкамі ўсярэдзіне... Вечарам у ложку я з кожным днём усё спарней і спарней упраўляўся з падлікам наяўнасці і з зайздрасцю цікаваў на сястрынскія мяшэчкі, якія пасля кожнай гульні таўсцелі і распіналіся.

І вось настае момант, калі трэба ставіць на кон апошняе — шарык з белым мядзведзем, — больш гуляць няма чым. Папярэдне — доўгія зацятыя перагаворы. Праціўнік таксама дорага ацэньвае мой любімы шарык, хоць і не так высока, як я. Нарэшце бакі прыходзяць да пагаднення: мне даюць шанц адным кідком «белага мядзведзя» вярнуць амаль увесь прайгрыш.

Дзятва абступіла нас, хвіліна вельмі адказная. Я ведаю, якая стаўка, і — што са мною бывае рэдка — мабілізую ўсе свае сілы. Гэтым разам мне павінна пашанцаваць, абавязкова павінна...

Гледачы пазаміралі: не часта ім даводзілася бачыць, каб лёс такіх скарбаў вырашаўся адным кідком. Мой праціўнік гады на два-тры старэйшы, ён неспакойна перамінаецца і пільна зіркае на мяне. Я цэлюся дакладна ў невялічкую ямку, куды павінен упасці мой шарык, выцягваю руку, размахваюся...

І тут праціўнік як крыкне:

— Глянё, бусел жабу нясе!

Мае вочы міжволі падымаюцца ўгору, а шарык падае далёка ад ямкі...

— Не лічыцца! — абурана крычу я.

— Страта! — крычыць ён.

— Махляр! — крычу я, бо, зразумела, у небе ніякага бусла, ніякай жабы. — Не лічыцца!

Я кідаюся да шарыка і заціскаю яго ў кулаку.

Мой праціўнік тут жа нападае на мяне і спрабуе расціснуць кулак. Думкі гледачоў падзяліліся, але большасць усё ж лічыць, што ў гульні (пра каханне гаварыць яшчэ рана) усялякая хітрасць дазволена, Але з улікам пачатку ваенных дзеянняў яны трымаюцца нейтральна.

Праціўніку, аднак, ніякай падмогі і не трэба, мае сілы і без таго канчаюцца. Дужэйшы за мяне, загартаваны баявым вопытам спаборнік — што яму такое хліпкае, бледнае стварэнне, як я, здыхляк. Спакойна адбіваючы левай рукой мае ўдары, пазногцямі правай ён раздзірае мае пальцы. Я адчуваю, што крышталёвы шарык з белым мядзведзем вось-вось пяройдзе з маёй рукі ў ягоную. Але калі ўжо не мне, дык хай жа і не яму, подламу ашуканцу. Метры за два ад мяне відзён люк вадасцёку. Сабраўшы апошнія сілы, я вырываю з варажых пазуроў руку і шпурляю шарык у...

«Ты так думаеш!» — сказаў бы сёння берлінец. Хоць і блізка быў люк, а я не пацэліў. Шарык ударыўся аб брук, пырснуў асколкамі ва ўсе бакі, адзін асколак упіўся мне ў твар і глыбока парэзаў шчаку пад самым вокам.

Зноў мяне, акрываўленага, вядуць дамоў, зноў зашываюць, і твар мой на адзін шнар робіцца драматычнайшы. «Наш падраны рыцар-разбойнік», — гаварыў бацька, глядзячы на мяне, і ўздыхаў. Тытул гэты я насіў праз усю маладосць.

Але паглядзіце, як нарасталі эфектыўнасць маіх няшчасцяў! За безгалоўе сваё заплаціў я галавою ў балясах, — на той раз кара ў параўнанні з віною была мяккая. Куды больш балюча (выбітымі зубамі) я быў пакараны за сам па сабе даволі пахвальны намер пакрыць шкоду — прывязаць зламаную галіну. Але самая жорсткая кара спасцігла мяне пасля бою, у якім я адстойваў сваё права. Мала таго, што я страціў любімую рэч, гэта любімая рэч, перастаючы быць рэччу, стала маім катом, сур'ёзна параніла мяне і ледзь не пакінула без вока!

Таму, хто палічыць гэта выпадковасцямі, ужо і таблеткі не памогуць! Мне даўным-даўно ясна, што сама фея Злосць шапнула каля маёй калыскі нейкае паганае закляцце, якое ўчапілася за мяне і будзе трымаць давеку. Бо хто калі чуў, каб кінуты на брук шклянны шарык адскочыў назад і, як раз'ятраны звер, упіўся ікламі ў таго, хто яго кінуў? Я не чуў; прынамсі, іншым такое не выпадала. Са мной жа магло ўчворыцца няма ладу што.

Як я ўжо казаў, у Грэйфсвальдзе прайшло пяць гадоў майго жыцця, але рахунак гэтых гадоў складае

толькі тое, што я ўжо раскажаў. Больш нічога не згадаецца — ні пра кватэру, ні пра бацькоў, ні пра сяброў, ні пра вуліцы і дамы — анічога, усё выпала з памяці, як яго і не было; засталіся толькі прыкрыя ўспаміны! Усякая немарасць, усякая дакука! А яшчэ кажуць, што чалавечая галава так складзена, што дрэннае хутчэй забывае, чым добрае! Можна, і так, але не мая галава, галаву ж і даю на адрэз!

А цяпер я заскочу аж на дзевяць год наперад, і не таму, што няма пра што пісаць — чытач ужо дастаткова чэрпнуў з першых раздзелаў, — а таму, што пачатак дзяцінства я хачу звязаць з яго канцом. Якія пачаткі, такія канчаткі — гэта прыказка справядліва пацвердзілася і на мне. Значыцца, мне чатырнаццаць, і я — украса пятага класа гімназіі імя Бісмарка ў Берліне. А бацька дасягнуў заветнай мэты свайго юнацтва: яго назначылі рэйхсгерыхтратам. Авялікадні мы паедзем у Лейпцыг, але да вялікадня яшчэ тры месяцы Берліна, і яны гнятуць нас сваёй часовасцю, нібы хвіліна развітання, якая расцягнулася на чвэрць года.

Колькі б радасці ні нарабіла прызначэнне і якімі б нецярплівымі ні былі нашы пачакункі новага жыцця ў тым Лейпцыгу, якія-такія цяжкасці яшчэ трэба было пераадолець да ад'езду. Хоць бы мне, напрыклад. Тут я хаджу ў гімназію імя Бісмарка, а ў Лейпцыгу ёсць гімназія імя каралевы Каролы, куды я пайду пасля вялікадня, усё, здаецца, проста. Дык жа не, не так проста, як на блізір: у Лейпцыгу пераводзяць з класа ў клас на вялікдзень, а ў Берліне з пятага ў шосты я пераскочу толькі восенню, на Міхайла. Такім чынам, выбірай — альбо страць паўгода, альбо выйграй яго, альбо скокні наперад, альбо адступі назад і яшчэ шэсць месяцаў жуй старую жуйку.

Бацька, натуральна, быў за скачок. Настаўнікі ж крывілі твары і глыбакамысна гаварылі пра прагалы ў маіх ведах, галоўным чынам, што да алгебры і геаметрыі. Бацька меў са мной сур'ёзную гаворку і папрасіў, каб я шчыра выказаў сваю думку. Ці здолею я да вялікадня здаць уступныя экзамены ў шосты клас? Ён, вядома, не хоча рабіць на мяне ніякага націску, але ўсё-такі... я ж ягоны сын... светлая галава... вялікае граматы чалавек... ну, пазубрыць нейкіх там тры

месяцы як след... затое на паўгода раней універсітэт... бацька рашыўся нават нагадаць пра адзін даўні, амаль забыты выпадак, а менавіта, калі яму раілі аддаць мяне ў адну ўстанову для прыдуркаў. А вось цяпер у мяне ёсць магчымасць даказаць, што я зусім не адстаў у развіцці, а, наадварот, выперадзіў!.. Зрэшты, рашаць павінен я сам, ён, зразумела, не настойвае... калі мне прыемна будзе лішніх паўтара года церці штаны за партай — хай, прарэчыць ён не будзе.

Утрымаць нейкія свае пазіцыі пасля гутаркі мужчыны з мужчынам, роўнага з роўным, канечне ж, я не мог. Я рашыў, што адужаю ўсё, што гатовы пераскочыць гэтыя паўгода; мяне забралі ад Бісмарка і запісалі ў «інстытуцыю» доктара Дакельмана. Калі б я наперад ведаў, што мяне чакае, я б лепш абдумаў сваё рашэнне. Інстытуцыя доктара Дакельмана была так званым «прэсам», дзе ў парожнія галовы, перад якімі разводзілі рукі звычайныя настаўнікі, уціскалі такую суму ведаў, каб з імі кліент мог здаць тыя ці іншыя экзамены.

Проста дзіва, як выкладчыкі дакельманаўскай інстытуцыі ведалі ўсё-ўсенька, што чалавеку патрэбна для экзамена. Яны зналі не толькі вучэбны матэрыял наогул, яны абсалютна дакладна вывучылі ўсе спецыфічныя заскокі экзаменатараў у кожнай навуковай установе. Напрыклад, у Гоце сядзіць прафесар, які не даруе, калі паступнік спатыкаецца на другім аорысеце*, а ў Мерзебургу ёсць настаўнік нямецкай, якому трэба, каб ведалі назубок маналог Геслера**, «Песню пра звон», «Да жалезнага молата»***. А ў лейпцыгскай гімназіі каралевы Каролы абавязкова пытаюць першыя сто трыццаць пяць гексаметраў «Адысеі». Якраз гэтыя «патрэбныя» веды, без ніякай сувязі з чым бы там ні было, і ўталочвалі ў мазгі. Інстытуцыя была заклапочана, каб «курсант» вытрымаў экзамен, далейшы яго лёс нікога не турбаваў: вочы не бачаць — душа не баліць.

* Аорыст — граматычная форма часу, якая азначае дзеянне, закончанае ў мінулым.

** Маналог Геслера — з драмы Фрыдрых Шылера «Вільгельм Тэль», дзея 2, сцэна 3.

*** Вершы Фрыдрых Шылера.

У гэты курс я і ўлез, прычым бацька, каб мне ж яшчэ і лепей было, запісаў мяне на індывідуальныя заняткі. Пяць гадзін запар да полудня і тры пасля я заставаўся сам-насам з настаўнікам. Нікога, акрамя цябе, не выклікаюць, ні на што пабочнае не адхілішся — і гэтак восем гадзін у дзень. Настаўнікі змяняліся штогадзіны, а я без змены, я адзін быў на вахце, ды на якой вахце!

А калі вымучаны цёгся дамоў з заданнямі, якія да заўтрага павінны былі з сумкі перайсці ў маю галаву, я ведаў, што яшчэ прыйдзеца сядзець да позняга вечара.

Раней у мяне былі даволі неакрэсленыя погляды на школу і ацэнкі. Я не бачыў нічога кепскага ў тым, калі мне паставяць нізкі бал за тое, што я задумаўся на ўроку пра нешта сваё. Не палохала, калі ў маіх сшытках з'яўляўся часам постскрыптам «дрэнна» альбо «нездавальняюча». Прайшлі тыя часы, калі разам са мной рабіла ўрокі мама, ужо і бацька рэдка заглядаў у мае сшыткі, тым болей што і атрымліваў іх ён толькі пасля вельмі настойлівага патрабунку. Я дабіўся незалежнасці. І наогул, трэба было ў апошній чвэрці толькі крыху больш паднаесці; у спісе пераведзеных у наступны клас я стаю — калі не пяты, дык дзесяты або пятнаццаты, галоўнае, што стаю.

Але гэта — проста мілая дзіцячая паднасядка ў апошній чвэрці ў параўнанні з тым, што было ў «прэсе»! Галава мая адразу распухла. І гэта ж пры тым, што тут на цябе не крычалі, не рычалі, настаўнік не сатанеў, не лаяўся, не караў лішнімі заданнямі. Наадварот, цяжэйшых настаўнікаў я ніколі не бачыў — без цяжывасці яны не далі б рады тупалобым бязменам, якія былі іх пагадзінным хлебам. З бяспрыкладнай вытрымкай яны чаўплі адно і тое ж дзесяць, дваццаць, а калі трэба, то і сто разоў, пакуль гэта не абрыдала нават зусім безгалавым і яны не адказвалі правільна — ужо такі лепш, чым слухаць бясконца адно і тое ж. Бо за гэтым, прынамсі, ішло нешта новае, якое, зрэшты, пачыналі ўбіваць ранейшым спосабам, па прынцыпу — што ўбіў, то ўехаў.

Я быў пад асобай апекай самога доктара Дакельмана, якому нельга было адмовіць у пэўнай з'едлівасці. Быў гэта невысокі, таўсманы, даволі нехайны чала-

век, і меў ён звычку чмыхаць. Сядзець за настаўніцкім сталом ён прыныпова не любіў і садзіўся са мной за парту; а трэба сказаць, што займаліся мы ў вялікім гулкім пакоі, і такім чынам я заўсёды выступаў «апошні». Тое, што «першы» быў доктар Дакельман, які чытаў са мной падручнік, разумелася само сабой.

— Фалада! — гаварыў ён і чмыхаў. — *Nomen est omen* — імя ёсць твой лёс. Праваліцца на экзамене ніколі не позна. Але толькі не па латыні, хай бог крые, толькі не па латыні, хай мяне гром паб'е, калі я не ўдзяўбу герундыў* у кожную клетку тваіх мазгоў! Калі б у мяне была падстава параўнаць цябе з тымі вусатымі доўбнямі і ёлупамі, якія, чакаючы прызыву ў войска, робяць сваю апошнюю спробу здаць экзамен, каб мець права адслужыць толькі год, я б ціха пакутаваў і не рыпаўся. Але ж ты светлая галава... а тут у цябе — «ut» з індыкатывам! *Eheu te miserum! Si tacuisses!****

І я, няшчасны гаротнік, ведаў: цяпер дзве гадзіны падрад я буду слухаць, што за «ut» ідзе кон'юнктыў***; і сёння і заўтра ён будзе дзяўбці, дзяўбці, дзяўбці — аж пакуль правіла не засядзе ўва мне на мёртва. І як толькі гэта здарыцца, ён прывядзе выключэнні, дзе «ut» усё ж кіруе індыкатывам; у чэрапе маім будзе каша, і выключэнні заглушаць парасткі правіл. Як пан бог, ён створыць у маёй галаве цвердзь і не супакоіцца, пакуль не аддзеліць ваду, якая над цвердзю (правіла!), ад вады, якая пад цвердзю (выключэнні). І ўвесь гэты час будзе, расцякашася мыслію па дрэве, талдоніць пра маю светлую галаву і пра мазгаўні іншых вучняў, а я ж добра ведаў, што іншым ён атэставаў мяне як гаргару нерастаропную і расхвальваў іх светлыя галовы!

Зусім іншы быў гер Мутэзіус — даўгалыгі, сур'ёзны, смуглявы чалавечыска з вечна перапэцканымі крэйдай рукавамі. Яму выпала намнога больш цяжкая доля — угрунтаваць мяне ў матэматыцы. Гэта воб-

* Герундыў — прыслоўе будучага часу залежнага ладу ў лацінскай мове.

** О няшчасны! Калі б ты памаўчаў! (лац.)

*** Кон'юнктыў — умоўны лад у лацінскай і нямецкай мовах.

ласць, у якой я не быў асыпаны шчадротамі лёсу. Гэта ён расшалопаў адразу; уталкаваць мне, што той ці іншы геаметрычны доказ бясспрэчны і любы іншы варыянт выключаны, было проста немагчыма. У хвіліны прасвятлення да мяне даходзіла, што доказ правільны, але нават у такія хвіліны я не пераставаў сумнявацца: а што, калі ёсць яшчэ больш бясспрэчныя доказы наадварот.

Таму гер Мутэзіус укладваў у мяне толькі паасобныя доказы. Я павінен быў механічна завучваць іх на памяць незалежна ад таго, разумею іх ці не. Сцэна завучвання разыгрывалася ўсхвалявана, амаль дзіка. Калі гаворка ішла пра лёгкія выпадкі, гер Мутэзіус, царуючы нада мною з-за свайго стала, толькі адстукваў лінейкай такты формулам і гэтым рэгуляваў маё мармытанне.

Але ў больш сур'ёзных выпадках настаўнік уставаў і прымушаў мяне хадзіць за ім, нага ў нагу, след у след, паміж радоў парт, пры гэтым ён прытупваў і ў тым жа рытме рэзка ўзмахваў лінейкай, як дырыжор палачкай. Як вось цяпер бачу яго перад сабою: перапэцканы крэйдай чорны пінжак, крысе тузаецца ў такт, прытопвае нага, грыміць голас, ад якога a^2 і b^2 , $(a+b)$ і $(a-b)$ адразу ажывалі. За ім прытупваць пачынаў і я на кожны «плюс» і выкрыкваць кожны «мінус».

Колькі гадзін мы пратупалі вакол парт у пахмурых бязрадасных зімовых дні! Газ яшчэ не запальвалі, і морак у той надвячэрні час, здавалася, пачынаў падымацца з падлогі; вось мы ў ім па калені, вось ён падымаецца вышэй, у ім тонуць рукі, потым і твар. А мы ўсё тупчам і дуднім: $(a+b)$ і $(a-b)$ і так шаг за шагом адным цягам... О божа вялікі, адзіны і непагрэшны, у мяне больш няма ні сяброў, ні бацькоў, ні роднага дома, ні брата, ні сяцёр. Нават пра экзамен няма калі падумаць. Бо экзамен быў бы канцом таго, што ў гэтыя хвіліны дзеецца, і канца гэтай дзеі няма і не будзе! Дзеля самамэты мы будзем тут маршыраваць, прытупваць, як марыянеткі, гадзіну за гадзінай, усё жыццё, пакуль з мазгоў не пойдзе пара, пакуль не знікне ўвесь свет, пакуль не сатрэцца наша Я, пакуль не застанецца нічога, акрамя $a^2 + 2ab + b^2$! О званы нябесныя! (З прытупам на «...ныя»!)

На апошнім уроку гер Мутэзіус даў мне каштоўнае ўказанне.

— Паслухайце,— сказаў ён.— Паслухайце, вы, гм... як вас там...

(Гер Мутэзіус упарта звяртаўся да ўсіх сваіх вучняў незалежна ад іх узросту толькі на «вы». І не з якой там асаблівай павягі, а проста таму, што не было калі запамінаць, з кім з вучняў трэба на «вы», з кім на «ты». Гэтак жа не запамінаў ён і прозвішчаў і ўсіх аднолькава называў «як вас там...»).

— Паслухайце, як вас там!..— сказаў гер Мутэзіус.— У Лейпцыгу вам прыйдзеца здаваць прафесару, які бачыць наскрозь, дык не спрабуйце ўкручваць яму глузды, быццам вы нешта петрыце ў матэматыцы! Прытрымлівайцеся завучанага, папярэджваю вас... Калі чаго-небудзь не ведаеце, не мяліце лухты, а адкажыце шчыра: я гэтага не ведаю, мне гэтага Мутэзіус не ўдзёўб. Скажыце, што прапусцілі, што ў вас была свінка ці яшчэ якая халера абчапіла, гэта ўсё-такі лепш, чым глупства. Але калі ўсё-такі ён прыцісне вас, дык хітра перавядзіце гаворку на Хаўстана Сцюарта Чэмберлена *. Вы чулі калі-небудзь пра яго? Не? Дзіва што! Ды і адкуль бы вам, як вас там... ведаць! Ён напісаў кнігу «Асновы дваццатага стагоддзя», на кнізе гэтай прафесар таго... Калі вам удасца пасадзіць прафесара на гэтага коніка — ваша ўзяла, нават калі ён убачыць, што вы яшчэ дурнейшы, чым яму спярша здалася!

І гер Мутэзіус развітаўся са мной, і больш пра яго я нічога не чуў. Калі цяпер успамінаю пра яго, я кручу сабе галаву: ці можа такі чалавек жыць, як усе людзі, ці ёсць у яго жонка і дзеці, хто яму чысціць чорны пінжак, ці ёсць у яго якое захапленне, ці любіць ён піва, што ён есць? Але ўсе гэтыя пытанні застаюцца без адказу. Не магу сабе ўявіць гера Мутэзіуса дзе-небудзь яшчэ, акрамя класа: змяркаецца, а ён усё кружляе, кружляе, усё тупча і тупча, стаіць над душой, бы крумкач над падлам, размахвае лінейкай і дэкламуе: $(a+b)$ і $(a-b)$!

* Хаўстан Сцюарт Чэмберлен (1855—1927) — англійскі гісторык і філосаф. З 1916 г. — германскі падданы. Як прапагандыст германскага шавінізму і мілітарызму — папярэднік гітлераўскай фашысцкай ідэалогіі.

І вось ясны красавіцкі дзень, незадоўга да вялікадня. Я спускаюся па шырокай лесвіцы гімназіі каралевы Каролы, а ўнізе стаіць бацька і нецярпліва выгледвае мяне. Я іду як мага павольней. Каб схаваць радасць, якая распірае мяне, я хмуруся і стараюся быць панурым.

Але, мусіць, з мяне вельмі дрэнны прытворшчык, бо бацькаў твар расплываецца ад усмешкі.

— Здаў, Ганс? Значыцца, здаў?! — гаворыць і ззяе ад шчасця.

— Ай, што ты, тат! — спрабую разыграць. — Праваліўся з грукатам!

— Годзе табе ўжо! — смяецца бацька. — Па табе ж бачу! Цяжка было?

— А зусімачкі і не! — смяюся я. — Таму, хто прайшоў праз кіпці Дакельмана, гэта як семкі лузаць. Усё паздаваў з бляскам, нават матэшу!

— Матэматыку! — папраўляе бацька, які нават у такія радасныя хвіліны не прызнаваў школьнага жаргону. — Значыць, ты цяпер шасцікласнік, Ганс, на паўгода раней часу! Ты пакаціў свайго бацьку на лапаткі! — І, усё яшчэ ўсміхаючыся, раптам сказаў: — Скажы, Ганс, што табе падарыць? Ну, папрасі што-небудзь саліднае, сапраўднае, не саромейся. Сёння я шчодры!

— Саліднае, сапраўднае? — задумліва паўтараю я. — Нават калі дарагое, тат?

— Нават калі дарагое, хай! — гаворыць бацька. — Калі што-небудзь такое надумаў? Ну, кажы адразу!

— Канечне, надумаў! — адказваю я. Пытанне здаецца смешным: жаданні ёсць у любую хвіліну, колькі хочаш, усякія — чаго тут думаць. — Хадзем, тата, я табе нешта пакажу!

— Што ж ты мне пакажаш? Але спачатку трэба паслаць тэлеграму доктару Дакельману!

— Пашлём! Там па дарозе паштамт.

— А ты ўжо няблага арыентуешся ў Лейпцыгу! — здзіўляецца бацька.

— Твая навука, тат, — кажу я. — Гэта ж ты пакажаў, як запомніць усе перавулкі ад Цэйцэра.

І я паўтараю на памяць бацькаву фразу, завучаную загадзя:

— Ахо! Сідо! Софхен Кёрнер з шынка падарыла кнігу Арндта праз Мольтку кронпрынцу!

У перакладзе на людскую мову гэта азначае: Цэй-цэрштрасэ перасякаюць наступныя вуліцы па парадку: Альбертштрасэ, Хоэштрасэ, Сідоніенштрасэ, Софіенштрасэ, Кёрнерштрасэ, Шэнкендорфштрасэ, Арндтштрасэ, Мольткештрасэ, Кронпринцэнштрасэ.

Бацька любіў такія каламбурныя спосабы запамінання. У выпадках, як вось гэты, і я ахвотна імі карыстаўся, але калі для палёгкаі запамінання бацька браў лічбы, я, натуральна, баставаў. Калі, напрыклад, у маёй галаве не хацела засесці, што бітва пры Эгаспатамы * адбылася ў чатырыста пятым годзе да нараджэння Хрыстова, бацька даў мне такую запаміналку: «Гэта ж зусім проста, Ганс! Вас чацвёрэ братоў і сясцёр, — вось табе «чатыры». Больш у цябе ні братоў, ні сясцёр няма, значыцца — «нуль». А калі б хто быў, дык вас было б «пяць». Вось табе — 405!»

Мяне гэта не пераконвала. Па-мойму, можна было б сказаць: у нашай сям'і шэсць чалавек — «шэсць». Калі дадаць бабулю, будзе «сем». Больш не бяром нікога, пішам «нуль». Значыць, бітва пры Эгаспатамы была ў 670 г. д. Н. Х. Паслухаўшы мой контрварыянт, бацька крыўдзіўся. Памаўчаўшы, ён казаў: «Ах ты, старое трапло!»

Але цяпер, калі я так высока паставіў яго «запаміналку Ахо! Сідо!», настрой у бацькі яшчэ больш падняўся.

— Дык што ж гэта такое, Ганс? Ты мяне зусім заінтрыгаваў!

— Сора сам убачыш, тат! — сказаў я, ідучы наперад. І дзеля асцярогі дадаў: — Але я думаю, што гэта, бадай, нават напэўна каштуе больш за сто марак!

Бацька крыху задумаўся.

— На што і падумаць — не ведаю! — сказаў ён амаль незадаволенна. — Каб такі хлопчык, як ты, у каго ёсць усё, мог пажадаць сабе нешта на сто марак!..

Ён пакрыўджана замоўк, але тут мы падышлі да паштамта.

* Эгаспатамас (Эгаспатамы) — у старажытнасці рака на Херсанесе Фракійскім. У яе вусці, каля праліва Дарданелы, адбылася апошняя марская бітва Пелапанескай вайны (431—404 гг. да н. э.).

Бацька доўга думаў над тэкстам тэлеграмы: пісаць, што я вытрымаў экзамен «бліскуча» ці «добра»? Бо пакуль што гэта вядома толькі з маіх слоў. Аднак мне ўдалося ўгаварыць яго на «бліскуча», што, зрэшты, адпавядала праўдзе.

Потым мы рушылі далей. Нарэшце я спыніўся каля вялікай вітрыны.

— Вось!! — сказаў я і парнуў пальцам.

— Веласіпед?! — усклікнуў бацька азадачана. — Ці хоць ездзіць ты ўмееш?

Вядома, я б мог расказаць яму гісторыю пра хлопчыка, які папрасіў у бацькі дазволу купацца, а той спытаў: «А ці ты хоць плаваць умееш?» Але я ўмеў ездзіць на веласіпедзе. Навучыўся яшчэ ў Берліне, на веласіпедрах іншых хлопцаў, потайкам. Тайну давалося хаваць таму, што ездзіць на веласіпедзе мне ўсё адно не дазволілі б. Але, на маё здзіўленне, усё абышлося. Толькі некалькі падраных на каленнях панчоў ды нацёртыя да крыві далоні, у чым была больш вінаватая цялежка з вугалем, якая, неразгружаная, два дні прастаяла на Луіпальдштрасэ. Цялежка рабіла на мяне нейкае магічнае прыцягненне: нават калі я ехаў па другім баку вуліцы, дык усё роўна наязджаў на яе, а аднойчы і зусім пацэліў пад яе!

Але ўсё гэта даўно ў нябыце, цяпер я быў выдатны веласіпедыст і мог з гонарам адказаць:

— Ці ўмею я круціць педалі? А што там такога, тат? Усе хлопцы ўмеюць!

Бацька больш хіліўся да працягу пачатай гутаркі, чым да куплі веласіпеда.

— А дзе ж ты паспеў навучыцца, Ганс? — спытаў ён.

— У Берліне, дзе ж яшчэ! — адказаў я нявінна. — Даўным-даўно. Яшчэ да Дакельмана. А потым вучыцца на веласіпедзе і не трэба. Яно адразу едзеца. Сядаеш і едзеш сабе куды хочаш.

І я нявінна паглядзеў бацьку ў вочы.

— Так, — сказаў ён суха. — Што ж ты нам ні разу нічога не сказаў, які ты здатны, Ганс? Га, Ганс? Дзіўна, вельмі дзіўна! Звычайна ты не прыбядняешся, калі гаворка ідзе пра твае поспехі, Ганс!

Бацька глядзеў на мяне з праніклівай, іранічнай усмешкай.

— О-о! — сказаў я, сумеўшыся. — Гэта дробязь! Якая там здатнасць!

— Добра, — сказаў бацька. — Сёння дзень асаблівы, і я не хачу больш да цябе прыставаць. Але нешта помніцца мне, быццам некалькі месяцаў таму назад мама скардзілася, што ў цябе вельмі труцца панчохі. Калі не забываюся, ты расказваў нам, як скакаў у даўжыню на ўроках гімнастыкі, як часта падаў?.. Але хутчэй за ўсё памяць у мяне ўсё-такі здаровая, праўда, Ганс?

Я прамаўчаў.

— Але, бадай што, твая праўда, не будзем больш пра гэта. Само неба стварыла цябе выдатным веласіпедыстам. Добра, Ганс?

— Добра, тата!

— Ну, дык вось, сын мой, вуліца тут ціхая, але спачатку здай невялікі экзамен — мне і гаспадару магазіна. А тады і пагаворым пра пакупку. У цябе сёння экзамен на экзамене, Ганс!

— Які-які, а гэты я здам бліскуча, тата!

Так яно і было. Праз пятнаццаць мінут я ўжо каціў побач з бацькам дамоў, дэманструючы сваё майстэрства павольнай язды, а гэта, як вядома, самае цяжкае для веласіпедыста. Я балбатаў бесперастанку, — усе шлюзы адкрыты. Я на вяршыні шчасця. Веласіпед каштаваў сто трыццаць пяць марак, бацька купіў мне сапраўдную рэч, на ўсё жыццё. Ён адхіліў толькі паўгоначную мадэль — з загнутым уніз рулём.

— Не, не, бачыў я гэтых. Яны як малпы ў сядле. Мне б не хацелася падахвочваць цябе, Ганс, у гэтым кірунку, я ўсё яшчэ не трачу надзеі, што з часам з цябе выйдзе чалавек.

Калі бацька пакепвае, значыць, ён у гуморы.

Абуджэнне на раніцу было цудоўнае. Я прачнуўся, і сон адляцеў адразу, але, адлятаючы, пакінуў ува мне адчуванне нечагась прыгожага, перажытага ноччу. Было яшчэ вельмі рана. У доме ўсе спалі, і горад спаў, толькі раннія птушкі шчабяталі ў садзе.

Нечакана я ўсведамляю, што ў нас ёсць сад! Мы больш не ў Берліне, мы жывём у Лейпцыгу, з веранды нашага новага дома на некалькіх прыступках можна спусціцца ў сад. А ў гэтым садзе ўжо нешта цвіце: крокусы, анемоны, пралескі. І трава зелянее — ужо

вясна, скоро вялікдзень, а галоўнае — у мяне канікулы. Самыя сапраўдныя, без урокаў, канікулы гультая, я ж учора бліскуча здаў экзамены! Я пераскочыў цэлых паўгода, я ў шостым класе!

Мяне перапаўняе гонар, сяго-таго я ўсё-такі дасягнуў, нягледзячы на тое, што доктар Дакельман у душы лічыў мяне доўбняй! Але я справіўся! Гэта несумненна, і важкі доказ таму — веласіпед, новенькі мужчынскі веласіпед, які стаіць унізе, у падвале!

На мяне наплывае мройнае адчуванне шчасця — вясна, канікулы, вялікдзень, шосты клас і веласіпед — гэта занадта! Я з асалодаю пацягваюся, пазяхаю, — атрымалася гучна, працягла.

Годзе качацца. Устаю ціха-ціха, каб нікога не пачуваць. Спехам апалоскваю твар, але нядзельны гарнітурчык усё-такі апранаю і тут жа крадуся ў падвал.

Вось ён! Веласіпед маркі «Брэнабор» з утулкай свабоднага ходу і нажным тормазам. Бацька расшчодрыўся, ён выбраў не толькі найлепшую мадэль, але і купіў да яе падстаўку і ацэтыленавы ліхтар. Улюбёнымі вачыма я гляджу на мой веласіпед, потым рукой націскаю на педаль і раскручваю задняе кола, яно круціцца так шпарка, што не відно спіц! Рэзка паварочваю педаль у другі бок, і кола імгненна застывае: неверагодна хуткае кручэнне без паўзы змянілася поўным спакоем. Здорова!

Зноў крадуся наверх, рэвізую маміну камоду са старызнай, знаходжу ручнік, які, на маю думку, больш няма чаго латаць. Канфіскую яго, бяру з швейнай машыны пляшачку з аліфай (чыстая костная) — і зноў уніз; і без таго бліскучы веласіпед націраю да ззяння, а ва ўсе змазаныя ўчора прадаўцом месцы дадаю па некалькі кропель аліфы.

Раніца ўжо не самая ранняя, але яшчэ досыць рана, калі я заканчваю працу. Зверху чуецца шум — слугі пачалі ўборку. Разважаю: што рабіць далей. Такі шчаслівы дзень, першы дзень канікулаў, хочацца пачаць яго неяк адмыслова. Успамінаю пра дзядзьку Ахіма, які жыве ў прыгарадзе Лейпцыга. Дні чатыры таму назад ён з цёткай ненадоўга завінуў да нас, — трэба ж і да іх з раніцы ў адведзіны. На веласіпедзе, вядома.

Яшчэ раз іду наверх. Сустракаю старую Міну — яна не вагалася і адразу згадзілася пераехаць з Берліна ў Лейпцыг — і на мясцовым дыялекце прашу ў яе два бутэрброды. Гэта яе крыху раздражняе, бо яна злуецца на ўсіх тутэйшых за тое, што ўсе яны гавораць не па-берлінску і наогул усё вымаўляюць не па-людску. Вось днямі адзін паліцэйскі так проста ўзяў і заявіў ёй, каб яна садзілася не ў мяккую, а ў цвёрдую конку. Не, людзі тут не людзі, а недарэкі нейкія. Канечне, крыху павыдурнівацца ніколі не лішне, але ж гэта, калі крыху, калі не лішне!

Пакуль Міна бурчыць і робіць мне берлінскія бутэрброды, нас цікаўна слухае і разглядае наша новая лейпцыгская жамчужына. Яна яшчэ зусім маладая, статная і адзываецца на імя Альбіна. У яе рыжаватыя валасы і белая-белая скура. Мне Альбіна падабаецца: па-першае, наогул, па прычыне, якую я не магу дакладна сфармуляваць, а па-другое, таму, што яна са мною вельмі ветлівая: звяртаецца да мяне на «вы» і называе панічом.

Я пытаю яе:

— Вы не ведаеце, Альбіна, якія фуражкіносяць «кароланцы»?

— Але ж ведаю, паніч! Бардовыя з сярэбранымі палосамі. У іх самыя шыкарныя фуражкі ў Лейпцыгу!

Канечне, усё гэта я даўно ведаю і сам, але ўсё ж прыемна лішні раз пачуць з чужых вуснаў пра тое шчасце, якое цябе чакае. У Берліне не насілі форменных фуражак у гімназіях.

Міна абураецца:

— І што гэта за глупства такое — пярэстыя фуражкі! Каб школьнікі адразу бачылі, хто з якой гімназіі, і тут жа біліся!

— Шасцікласнікі не б'юцца, Міна! — заяўляю я ўрачыста, загортаю пад яе недаверлівымі позіркамі («Куды гэта табе, хлопча, прыспела з раніцы?») у паперу бутэрброды, адказваю цераз плячо: — Да сьнедання не чакайце, я паехаў да дзядзькі Ахіма! — і, перш чым Міна паспявае слова ўставіць, выскакваю з кухні.

Цяпер трэба ўважліва вывучыць план горада, які (план!) я загадзя арганізаваў з бацькавага кабінета. Так: спачатку еду па Кронпрынцэнштрасэ, потым праз нейкі лес, не — парк, а далей уздоўж Плейсэ, увесь

час па «зялёнаму» — гэта на карце «зелень», а на дрэвах яшчэ гола! — амаль да самага дзядзькавага дома.

Яшчэ даволі свежа, хоць і свеціць сонца. Вуліцы пустыя, раніцай яны здаюцца шырэйшымі і чысцейшымі, чым днём. Акрамя малочніц і хлопчыкаў, якія развозяць газеты і булачкі, нікога не відаць. Не, відаць яшчэ толькі мяне, гордага, на веласіпедзе! Я еду без спеху, спяшацца няма куды і няма чаго, яшчэ толькі шэсць раніцы. Ды і наогул наўрад ці робяць візіты раней сёмай.

Вось я і ў лесе — усё-такі гэта лес, а не парк — і качу па прыгожай светлай веласіпеднай сцежачцы ўздоўж Плейсэ. Тут шмат домікаў, каля якіх перавернутыя дагары лодкі, — сёння ж прыйду сюды з Эдзі, будзем вучыцца веславаць. Канечне, Лейпцыг падабаецца мне больш за Берлін. Каля рэстаранчыка «Вадзяны бог» я прыпыняюся, стаўлю веласіпед да лаўкі і хаджу туды-сюды, каб крыху сагрэцца; на хаду жую бутэрброд. Потым педалюю далей, па дарозе раблю яшчэ два-тры прыпынкі — інакш прыеду ў госці занадта рана.

У сем з нечым я званю каля форткі ў гародчык. З акна высоўваецца сам дзядзька Ахім.

— Ты?.. Ты, Ганс?.. — пытае ён даволі здзіўлена. — Што здарылася?

— А нічога! — адказваю я, крыху сумеўшыся. — Проста надумаў адведаць вас... У мяне вось новы веласіпед...

Але, па ўсім відаць, веласіпед дзядзьку не вельмі цікавіць.

— Ну добра, заходзь, сынку! — гаворыць ён, змірўшыся з воляй лёсу. — Часу ў мяне, праўда, у абрэз, апалове дзевятай трэба быць у горадзе!

Я заходжу, вітаюся з дзядзінай і дзядзькам. Мяне садзяць снедаць. Але я не магу сесці за стол тут. *Сядзець* у пакоі — сіл маіх няма. Бо ўсе сцены ўвешаны сувенірамі з розных краін. Дзядзька папаездзіў па свеце; у яго плантацыя ў Бразіліі, ферма ва ўсходнеафрыканскай калоніі. На сценах на стракатых дыванах размясціўся мала не цэлы этнаграфічны музей.

Дарэмна мяне клічуць снедаць. Не да таго. Нарэшце дзядзька кажа з усмешкай:

— Ну добра, Ганс, калі ўжо не хочаш есці, дык выкуры хаця б цыгарэту. Ты ж курыш?

— Вядома! — хлушу я, вокам не змаргнуўшы, і бяру цыгарэту з партсiгара. Папраўдзе, я яшчэ ні разу не курыў, нават у галаву не прыходзіла. Па нейкім нечаканым счапленні думак і каб паказаць сваю сталасць, я заяўляю:

— А я ўчора здаў экзамены ў шосты клас. Тата мне падарыў за гэта веласіпед.

— Вось яно што, — гаворыць дзядзька даволі абыякава. — Вельмі радасна, вельмі. Але мне пара. Развітайся з цёткай, Ганс, і правядзі мяне да станцыі.

Не паспеў прыйсці, як ужо і назад трэба; нават я разумею, што мне на гэта даволі ясна намякаюць. (Толькі пазней я выведаў, што цётка з дзядзькам трываць не маглі ніякіх візітаў, асабліва сваяцкіх! Лепш за ўсё ім было, калі яны адны заставаліся дома.) А з другога боку яно і добра, што я выйшаў на вуліцу: можна непрыкметна выкінуць цыгарэту. А то мне зрабілася неяк нядобра, шлункі, нібы ліфт, падймаюцца ўгору, а ў галаве нейкі туман. Як толькі дзядзькава постаць знікае на станцыі, я даю нырца ў кусты, і з'едзеныя бутэрброды вывяргаюцца назад. «Больш ні завошта! — прысягаю ў думках. — Як жа гэта агідна — курыць!» (Спусташаючы страўнік, я і не падазраваў, што гэта цыгарэта ўратавала мне жыццё!)

Аблегчаны, з праяснелай галавой, я бяру курс на родны дом. Млявасць прайшла, я ўжо радасна думаю пра снеданне. Назад еду не цераз лес, а па даволі нудных і выбоістых брукаваных вуліцах прадмесцяў. Неўзабаве справа паказваюцца нейкія доўгія будынкі, на шыльдзе чытаю: гарадская бойня.

Тут ужо гладкі асфальт, вуліцы амаль пустыя. Міжволі націскаю на педаль, хутчэй, хутчэй, — да чаго ж добра ляцець на веласіпедзе! Ап'янелы ад хуткасці, я рэзка ў крутым віражы заварочваю ў завулак і бачу перад сабой пару гнядых, якія скачуць на мяне, і мясны фургон!

Не памятаю, ці паспеў я затармазіць. Я наогул далей нічога не памятаю. Бачу толькі конскія персі, якія ўздыбіліся нада мною, бачу доўгія конскія ногі з блішчастымі падковамі, ногі гэтыя ўсё растуць, растуць...

Пра далейшыя падзеі першага дня маіх канікулаў

я, зразумела, магу расказаць вельмі мала. Далей было тое, што заўсёды бывае ў такіх выпадках: навокал на дзіва хутка сабраўся натоўп. Праз натоўп праціснуўся паліцэйскі і, нагнуўшыся да мяне, паспрабаваў высветліць, хто я такі, чый буду. Калі ён спытаў у мяне прозвішча і адрас, я быццам бы чотка адрапартаваў яму: «Тры гады», — што яўна не адпавядала майму ўзросту. Але вось вам яшчэ лішні доказ таго, як усё-такі карысна быць сынам акуратнага бацькі: на плане Лейпцыга, які быў знойдзены ў маёй кішэні, былі напісаны і прозвішча і адрас. Нейкая чулая душа прынесла матрас, і мяне перш-наперш перанеслі ў цяпло, у бліжэйшую крамку, гаспадар якой аказаўся не такі шкадобны і нават энергічна пратэставаў, баючыся, што я не толькі перапэцкаю крывёю магазін, але і разганю пакупнікоў... А я і праўда быў увесь у крыві. Удар капытом прыйшоўся якраз у рот, губа была разарвана, зубы — каторыя выбіты, каторыя — тырчалі ва ўсе бакі; што да астатняга, дык астатняе высветлілася потым...

(А высветлілася, што ў сутычцы з гнядымі мне яшчэ перапала порцыя дышлем, хоць і не вельмі вялікая. Порцыя гэтая вельмі доўга і балюча пераварвалася ўва мне.)

Адзін паліцэйскі застаўся дзяжурыць каля крамкі, другі паспяшыў да маіх бацькоў, каб падрыхтаваць іх да страшнай навіны. Тым часам па мяне прыехала санітарная машына. Эдзі, які сустрэў мяне каля нашага дома, уляцеў да бацькоў з крыкам:

— Ганса прывезлі! Тата, мама, яго прывезлі! Ён яшчэ крышачку жывы!

Пад кіраўніцтвам урача з мяне пачалі здымаць вопратку. Асабліва ўразіла мяне — канечне, потым, пазней, — што бялізну давялося разразаць, бо, як толькі за яе браліся, я стагнаў і енчыў. Сатрасенне мазгоў, несумненна, было, а наколькі цяжкае — высветліцца пазней. Рана ў роце аказалася «не страшная, страшная толькі глядзелася». Зламаны быў і ступак.

Але калі з мяне садралі бялізну, урач паглядзеў на бацькоў доўгім шматзначным позіркам: на маім тулаве, як абпаліна, адбіўся барвовы след ад кола. Вось чаму мяне ўвесь час ванітавала з крывёю. Значыць, я не толькі наглытаўся крыві, якая цякла з раны ў роце,

значыць, паранены і страўнік — ці ён лопнуў, ці паранены,— і гэта высветліцца пазней.

Зноў выклікалі санітарны аўтамабіль, і мяне павезлі ў бальніцу...

Праляжаў я там вельмі доўга, больш як тры месяцы. Але я зусім не збіраюся расказваць гісторыю хваробы, амаль кожны чытач ведае нешта падобнае са свайго вопыту. Памяну толькі, што даволі доўга мне не давалі ні есці, ні піць; для аперацыі я быў слабаваты, страўніку быў патрэбен спакой, так што прыйшлося і пагаладаць, і памучыцца смагай. Усё гэта — і ежу і піццё — замянілі пакутлівымі ўліваннямі раствору солі... А калі страўнік крыху падгоіўся, мяне па недагляду накармілі нечым не тым, і ўсё пачалося спачатку — кроў, галадуха і сялявыя ўліванні!

Калі мяне, сяк-так падрамантаванага, праз некалькі тыдняў прывезлі дамоў, я быў як здань. На адну нагу кульгаў яшчэ шмат месяцаў, у роце насіў нейкі металічны каркас, да якога кожны ацалелы зуб быў прывязаны драцінкай. Штодня прыходзіў дантыст — карэнны жыхар Лейпцыга з прозвішчам Трычэ — і калупаўся ў роце: нешта даставаў, нешта ўціскаў, нешта падвінчваў,— наводзіў нейкі лад у зубной неразбяр'есе. Было гэта вельмі непрыемна, часам нязносна. А між тым якраз гэты дантыст параіў мне для догляду за зубамі сродак пад назвай «Бэбэ Го», пра які мы яшчэ ніколі не чулі. Калі ж бацька зайшоў у аптэку і ясна вымавіў: «Бэбэ Го», яму далі ўсім даўно вядомы «Пебека»!

Як ужо гаварылася, я быў тады амаль фаталістам і прыняў бяду, як і ранейшыя няшчасці. Што зробіш, калі доля мая такая — трэба змірацца. Напачатку: вясна, канікулы, шосты клас, новы веласіпед. У канцы: зіма, дадатковыя заняткі ў гімназіі, зноў пяты клас, разбіты веласіпед знік і ніякай надзеі на новы. Так усе старанні інстытуцыі доктара Дакельмана пайшлі на глум. Дарма я зубрыў дзень і ноч, каб даказаць, што я не доўбня, якім мяне лічыў гер доктар. Дарма я зімовымі днямі, у класным мораку, тупаў за герам Мутэзіусам паміж партаў. Дарма «бліскуча» вытрымаў экзамены. Я не пайшоў у шосты клас, мяне пакінулі ў пятым. Я не пераскочыў паўгода, я адскочыў на год.

Затое ўсё ў маім жыцці перамянілася. Новыя школьныя сябры, новыя настаўнікі. Праз тое, што я доўга кульгаў, мне давялося адмовіцца не толькі ад урокаў фізкультуры, але і ад танцаў. Часам я думаю: калі б я ўмеў танцаваць, маё жыццё магло б скласціся зусім інакш. Паступова я аказваўся ўсё больш і больш у ізаляцыі, у мяне ж было так мала агульнага з іншымі.

Але калі находзіў сум, я часта казаў сабе: а табе ж яшчэ пашанцавала! Калі б ты ў тую раніцу паснедаў у дзядзькі Ахіма, калі б не выкурыў цыгарэту, ты, бадай, не ўваскрэс бы...

Так, я быў бедалага, але ў няшчасці мне ўсміхалася шчасце, многа шчасця. І цяпер, зрэшты, можна падсумаваць: у цэлым у мяне, як у большасці людзей, і добрага і благога было пароўну, ды і цяпер шалі ўраўнаважаны. Не, тут я несправядлівы: шалю шчасця напоўнена сёння больш, яна яўна пераважае. А гора — яно толькі прыправа да радасці!

БРАДЖЭННЕ

ПЕРШ ЧЫМ РАЗВІТАЦА З ГЭТЫМІ ЗАПІСКАМІ, я хачу яшчэ ўспомніць той час, калі дзяцінства развіталася са мною. Як і капрызнае надвор'е, пара гэта ў мяне была пераменлівая, часам без прыкметных зрухаў. То непагадзь і адразу пахаладае, выпадзе снег. Потым праз хмары выгляне сонейка, снег растае, а вось ужо зноў насоўваюцца цёмныя хмары. Наляціць калючы вецер і хлешча халодным дажджыскам у шыбы...

Так было і ў мяне. Я быў пануры, ваўкаваты, дзікаваты, негаваркі, потым раптам ускокваў, сваволіў, пракудзіў, як маладое цялятка, дражніўся і задзіраўся. Цярпенне Эдзі я выпрабоўваў жорстка, а з сёстрамі трымаўся так, што бацька прاپісаў мне чытаць «Гарэзныя гады» Жан-Поля. Я натапырыўся, як індук. Кнігу гэту я знайшоў даўно, калі капаўся ў бацькавай бібліятэцы, і адкінуў як «хлам ад лішку розуму». (Шмат якія свае погляды, што пакоіліся на граніце маёй маладосці, я неўзабаве таксама адкінуў!)

Гэтак жа як і ўсім сваім сямейным, быў я цяжарам і сам сабе. Гэтак жа, як я не ведаў, куды падзець

свае рукі і ногі, якія раслі і раслі самі сабе дасхочу, так і не ведаў, куды падзець сябе самога. Часам я доўга глядзеўся ў люстра. Здавалася, у мяне не той твар, які павінен быць, а павінен быць зусім, зусім інакшы! І з даўніх, нібыта ўжо і забытых часоў выплывалі нейкія ці то ўспаміны, ці то летуценні пра нейкага іншага Мяне, якім я быў калісьці, яны выплывалі, адплывалі і кожны раз пакідалі смак горкага жалю.

Але як толькі я глядзеўся на сябе пасля ванны, мяне ап'яняла адчуванне таясамнасці. Сто разоў я паўтараў свайму адбітку: «Гэта я! Я! Я! Ганс Фалада! Гэта я!..» І я кідаўся на ложка і плакаў ад шчасця, што Я — гэта я, і ўсё ж не мог зразумець, чаму так нясцерпна цяжка пераносіць шчасце...

Ад бацькі я прыняў у спадчыну шэсць папак з камплектамі мюнхенскага часопіса «Югенд» першых гадоў выдання. З тысяча восемсот дзевяноста шостага года да дзевяноста дзевятага — часоў неверагодна далёкіх. Памятаю, што часопіс гэты звярнуўся тады з заклікам сабраць сродкі для нейкага маладога пісьменніка, які аказаўся ў галечы. Помніцца таксама, што атрыманыя рэдакцыяй сумы былі да смешнага малыя: адзін раз дванаццаць марак, другі раз — дваццаць. Пісьменніка таго звалі і завуць Кнут Гамсун *. За сорок пяць гадоў, якія прайшлі з таго часу, ён стаў вялікі пісьменнік і намнога перарос усіх, якія жыўць цяпер. Ужо тады ён быў аўтарам «Голаду» і «Містэрыі»...

Усё гэта я памятаю, як памятаю і шмат чаго іншага, але часопісных камплектаў больш не гартаю. Я захоўваю іх ужо шмат год, аднак з той хлапечай пары так у іх і не заглянуў. Не хочацца. Ды і лістоў тых, якія найбольш жыва адбіліся ў маёй памяці, я там не знайду. Іх няма. Я ведаю, іх няма — ніводнага.

На лістах былі чорна-белыя, часцей за ўсё контурныя рысункі голага цела. І вось у той час мяне захапіла новая ідэя: раніцай я пракрадваўся ў бацькаў кабінет і выдзіраў з часопісаў гэтыя рысункі, а потым потайкам з вялікім стараннем размалёўваў іх у ружо-

* Кнут Гамсун (Кнуд Педэрсен, 1859—1952) — нарвежскі пісьменнік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі 1920 г. У часе II сусветнай вайны выказаўся ў падтрымку фашызму.

вы колер. Я ўжо не помню, што я пры гэтым адчуваў. Мусіць, гэта былі нейкія няясныя адчуванні, якія наўрад ці можна выказаць словамі. То быў толькі дым, агонь быў яшчэ глыбока захаваны.

Так, у маё жыццё ўвайшло нешта новае, але яно не радавала, у ім было нешта пакутліва-шчымлівае. Я пачаў чуйна прыслухоўвацца да таго, пра што шапталіся многія мае школьныя таварышы. Пры гэтым я зусім не мяняўся ў твары, рабіў выгляд, што мяне гэта зусім не цікавіць, што мне даўным-даўно ўсё вядома і пытанне яснае. А дома я гартаў энцыклапедычны слоўнік і стараўся разабрацца, але тут жа спешна захлопваў кнігу.

Мяне палохала тое, што я вычитваў. Значыць, усё зусім не так, як мне казалі, значыць, і настаўнікі, і бацькі, і пастары манілі?.. Манілі без усякага сораму! І ўжо як даўно! Заўсёды! Свет захістаўся. Я больш не хацеў нічога ведаць, мне было агідна тое, пра што я даведаўся, і ўсё-такі я зноў цягнуўся да кніг. Чаму бацькі ні разу не гаварылі са мной пра гэта? Яны ж павінны ведаць! А раптам не ведаюць?

Помню, як аднаго разу раніцай за шарэнгай бацькавых «Рашэнняў рэйхсгэрыхта» я знайшоў чырвоную брашурку, якая, здаецца, называлася «Як мы выхоўваем нашага сына Бен'яміна?». З брашуры тырчала закладка, я адкрыў на закладзенай старонцы і пачаў чытаць. Чытаў не адрываючыся. Потым дрыготкімі рукамі схаваў брашуру на месца. Мне было сорамна, што бацька гэта чытаў, але яшчэ больш бянтэжыла тое, што я ведаю, што бацька чытаў...

Голых жанчын, якіх я размаляваў ружовым — яны былі падобны на марцыпанавых свінак, — я складаў у сінюю папку і замыкаў у сваёй шуфлядцы. Але вось неяк позна вечарам — я ўжо быў у ложку — да мяне ў пакой увайшла мама. Яна была вельмі ўсхвалявана, ледзь не плакала, увесь час сціскала рукі і трывожна пазірала на мяне. Нечакана яна паклала на ложка гэтую сінюю папку і ў роспачы ўсклікнула:

— А я ж думала, што мой хлопчык яшчэ нявінны! І з плачам выбегла.

Знаю, то быў кляты час. Бацькі, якія выраслі ў атмасферы ханжаства і надмернай пыхі, яны былі бездапаможныя, як дзеці. Ад сарамлівай няёмкасці і тыя

і другія баяліся слова сказаць пра забароненае. Бацькі, несумненна, адчувалі, што гэта няправільна, што дзеці чакаюць ад іх дапамогі, што без іх дапамогі нехарошыя таварышы і дрэнныя жанчыны раскажуць дзецям у брыдкай форме тое, што бацькі павінны былі расказаць хораша, але не ўмелі. Яны толькі пачытвалі брашуры пра выхаванне Беньяміна ды яшчэ здольны былі шпурнуць сінюю папку і намякнуць, што, бач, ведаюць пра цябе ўсё, а потым са слязьмі выбегчы з пакоя і крычаць пра загубленую нявіннасць!

Гэта слова ўдарыла мяне як громам! Я і раней рабіў глупства, і мяне каралі, але тут я адразу зразумеў: гэта нешта іншае. Раней я быў «неслух», цяпер — «вінаваты»! Раз я больш не быў нявінны, значыць, стаў — вінаваты, гэта ясна. І я зразумеў, што віна мая не ў тым, што я выдраў старонкі з бацькавых часопісаў, і нават не ў тым, што размалёваў іх. Віна была глыбей...

Я пачаў думаць пра гэта. З юрыдычнага боку я ўжо разумеў дзякуючы бацьку, што за ўсякай віной стаіць намер. Нельга ж быць вінаватым несумысля, без жадання. Але ж ці быў у мяне пэўны намер? Бо і не размалёўванне рысункаў, і не капанне ў кнігах гняло мяне, а стан майго духу, пакутлівая ўстрыжванасць, прадчувальнае Невядомае, ад чаго мне так хацелася вызваліцца.

Я не лічыў сябе вінаватым. Я ж не хацеў усяго гэтага. Раней мне было намнога лепш. Я б ахвотна памяняў цяперашняе на мінулае! Не, я не прызнаваў за сабою наўмыснай віны.

Але, што самае дзіўнае, у глыбіні душы я ўсё ж адчуваў, што вінаваты. Навошта я потайкам прыслухоўваўся да таго, што гавораць школьныя таварышы? Чаму, калі мне захацелася прачытаць у энцыклапедыі пра «зачацце», я ўзяў з паліцы том не з тым жа спакоем, як зрабіў бы, калі б мяне зацікавіла «Замбезі»? Я інстынктыўна пачаў рабіць усё тайна, а я ж засвоіў правіла — усё, што хаваецца ад дзённага святла, што робіцца тайна, тое нядобра. Чаму я не мог спытаць у бацькі? Звычайна ж я распытваў пра ўсё! Чаму я быў упэўнены, што мама ні заўтра, ні калі-небудзь яшчэ не вернецца да гэтай тэмы? Тэма была тайная, тайна дарослых...

Падумаўшы пра гэта, я раптам зразумеў, у чым розніца паміж вялікімі і малымі, паміж дарослымі і дзецьмі: адны ведаюць гэту тайну, другія — не. Я зразумеў таксама, што цяпер я належу да дарослых, што ўжо ніколі не буду дзіцем.

Мяне агарнуў страх. Я не хацеў быць дарослым. Маё дзіцячае жыццё паступова ўладзілася, я ведаў яго межы, абавязкі і радасці. Я навучыўся быць у ім, ухільца ад балючых сутыкненняў. І вось зноў усё робіцца няпэўным! Толькі падумаю пра гэта тайнае, як прападае ўсякая ўпэўненасць. Бацькі і ўсе аўтарытэты пападалі з п'едэсталаў, бо яны ашуканцы. Збянтэжаны свет раскалоўся на дзве палавіны, і зноў жа было невядома — добра ці дрэнна гэтыя палавіны стасуюцца адна з адной! Не, я не хацеў гэтага! Ніколі не хацеў! Я быў без віны вінаваты, мне хацелася ранейшай надзейнасці, хацелася зноў стаць нявінным. І я рашыў, што больш не буду ні капацца ў кнігах, ні падслухваць, ні маляваць — нават думаць пра гэта перастану! Я хацеў назад, у сад дзяцінства!

Але наканавана мне было тое, што наканавана ўсім: як толькі веснічкі ў сад захопнуцца, ніякім ключом іх ужо не адамкнеш. Ён адплыў у вечнасць, той казачны сад... У салодкія хвіліны ён яшчэ прыходзіць у нашы мары, мы ўдыхаем яго водар, а ўступіць у яго нам больш не суджана. Жыццю не патрэбна нявіннасць. Усякае жыццё вымушана стаць вінаватым...

А тут яшчэ была Альбіна, Альбіна з белай скурай і рыжаватымі валасамі. Яна часта пазірала на мяне з усмешкай, але я ў перыяд смуты амаль не заўважаў яе. Калі я часам праходзіў міма яе, яна ціха ўздыхала:

— Паніч, ах, паніч...

Азірнуўшыся, я бачыў, што яна стаіць, прыхіліўшыся да сцяны, падымае рукі, пацягваецца, выгінаецца і глядзіць на мяне праз павекі... Звычайна я прыспешваў ногі... А аднойчы яна сказала мне:

— Ах, які ж вы дурны, паніч! Які ж ты дурны!

Пры гэтым яна ўсміхнулася і паказала мне чырвоны язык. Калі ж я пачаў дапытвацца, чаму я дурны, яна буркнула:

— Прыйдзе час, здагадаецца...

І ўзялася за працу.

Я зусім не быў такі дурны, як думала Альбіна, я ўжо даўно заўважыў, што яна паглядвае на мяне ласкава і пяшчотна. Але я пабойваўся яе якраз таму, што не ведаў, да чаго могуць прывесці тыя паглядкі. Апрача таго, на мяне заўсёды ўплывала прачытанае: калі я бачыў Альбіну, мне ў галаву лезлі радкі Вільгельма Буша *: «У кожнага хлопца бывае пара, калі яго вабіць кухарка». Мне здавалася, што ў гэтай вабе ёсць нешта непрыстойнае...

Аднойчы вечарам бацькі пайшлі ў тэатр. Я лёг у пасцель і ўжо мерыўся заснуць, калі дзверы ціхенька адчыніліся. Я затаіў дыханне і не варухнуўся, нават пачуўшы шэпт:

— Паніч? Паніч?

Цішыня. І ў гэтай цішыні раптам забілася маё сэрца, затукатала ад страху; яно стукала так моцна, што яна, якая асцярожна падкралася да ложка, мусіць, пачула. А я ляжаў, не дыхаў і не варушыўся. Яна нагнулася да мяне і ціха спытала ў твар:

— Паніч, вы спіце?

Настала доўгая хвіліна страху. (Я баяўся, што Альбіна пойдзе! Баяўся, што застанеца!) Потым я адчуў яе губы. І нібы ўсё гэта даўным-даўно ведаў і ўмеў, я абвіў яе шыю рукамі і шапнуў:

— Застанься, Альбіна, застанься...

І вось сад дзяцінства зачыніўся для мяне назаўсёды, але гэта ўжо не засмучала. Я не адчуваў сябе дома ў нас, у доме маіх бацькоў, я пайшоў ад іх далёка-далёка, і мне было радасна.

* Вільгельм Буш (1832—1908) — нямецкі паэт-гумарыст і мастак, які ілюстравалі свае вершы. Сусветную вядомасць набыла яго кніга для дзяцей «Макс і Мориц» пра свавольствы двух гарэз. З ліберальных пазіцый Буш крытыкаваў нямецкіх царкоўнікаў.

ПРА АЎТАРА

Ганс Фалада (сапр. Рудальф Дыцэн, 1893—1947), вядомы нямецкі пісьменнік-рэаліст першай палавіны XX стагоддзя, паходзіў з буржуазнай сям'і.

Пачаў пісаць пасля першай сусветнай вайны. Будучы рэпарцёрам правінцыяльнай газеты ў Памераніі напісаў свой першы значны раман «Сяляне, бонзы, бомбы» (1929), скарыстаўшы матэрыялы судовага працэсу.

У часы фашызму Фалада спрабаваў, не паступаючыся сваімі мастацкімі прынцыпамі, прыстасавацца да абставін. Спроба не ўдалася. Дванаццаць доўгіх год пісьменнік вымушаны быў жыць у атмасферы непрызнання, цкавання, гестапаўскага нагляду і шукаць ратунку ў беспраблемных тэмах. У часы гэтай «унутранай эміграцыі» з-пад яго пяра выйшаў шэраг бяскрыўдных ідылій і дзіцячых апавяданняў, у якіх аўтар заставаўся верны праўдзе.

Да так званых «бяскрыўднасцей» належыць і кніга «Даўным-даўно ў нас дома» (1942). Аднак успаміны Фалады пра сваё маленства, школьныя гады і маладосць, пра тое «даўным-даўно» ў Берліне і Лейпцыгу пачатку XX стагоддзя яшчэ раз пацвярджаюць вялікі мастацкі талент аўтара, які здолеў жыва і праўдзіва паказаць побыт і норавы дробнабуржуазных колаў Германіі той пары. А жывасць расказу, вясёлы і задушэўны гумар у апісанні нявінных дзіцячых забаў захапляюць чытача і сёння.

У сваіх лепшых раманах Ганс Фалада стаў своеасаблівым летапісцам часоў Веймарскай рэспублікі. Праўда, у карціне грамадства, якую малое Фалада, яму не ўдалося ўзняцца над дробнабуржуазнай свядомасцю сваіх галоўных герояў,— ва ўсякім разе, сярод іх няма тыповых прадстаўнікоў буржуазіі і пралетарыяту. Любоў пісьменніка аддадзена простаму жыццю і «маленькім» людзям.

Сучаснай, дакладна падслуханай у жыцці народнай мовай расказвае Фалада пра жыццё. Раманам «Маленькі чалавек, што ж

цяпер?» (1932), у якім паказаны духоўная няўпэўненасць і страх працоўнага чалавека перад абліччам беспрацоўя, Фалада здабыў сабе сусветную вядомасць.

У 1937 годзе выйшаў вялікі раман «Воўк сярод ваўкоў» — вельмі значны твор крытычнага рэалізму, у якім паказана Германія перыяду Веймарскай рэспублікі ад часоў інфляцыі да пачатку развіцця фашысцкага руху.

Запалоханы, духоўна надломлены нацысцкімі праследаваннямі, пісьменнік, закліканы прагрэсіўнымі сіламі Германіі, у 1945 г. з радасцю згадзіўся прыняць удзел у аднаўленні новай, дэмакратычнай літаратуры. Але нечакана пісьменнік памёр, пакінуўшы чытачам раман «Кожны памірае сам-насам» (1947), напісаны ва ўмовах вызваленай Германіі. Гэты раман выкрывае бесчалавечнасць і злачыннасць фашызму, і яго можна разглядаць як апошні заклік пісьменніка да «жыцця, якое перамагло галечу і гора», як гуманістычны завет вялікага майстра нямецкай рэалістычнай літаратуры.

(Паводле артыкула з кнігі «Лексікон нямецкіх пісьменнікаў ад старажытнасці да сучаснасці. Фольксфэрлаг, Веймар, 1961.)

З М Е С Т

ГАСЦІНЫ	4
ЛУПЦОУКА	31
«МУЧЫЛІШЧА»	52
ПРАЦЭСЫ	65
ЗБОРЫ У ДАРОГУ	88
СЯМ'Я У ДАРОЗЕ	106
ЛЕТНІЯ КАНІКУЛЫ	132
БАБУЛЯ	155
СЯМЕЙНЫЯ ЗАВЯДЗЕНКІ	183
МАМА	219
«ПЕРАЛЁТНЫ ПТАХ»	231
ДЗЯДЗЬКІ І ЦЁТКІ	252
ГАРОТНІК	267
БРАДЖЭННЕ	293
<i>Пра аўтара</i>	299

Фалада Г.

Ф 19 Даўным-даўно ў нас дома: Перажытае, бачанае і прыдумане. [Пер. з ням. мовы В. Сёмухі / Для ст. школ. узросту].— Мн.: Юнацтва, 1981.— 301 с.

У пер.: 70 к.

Мяккі і горкі гумар гэтай кнігі. Яна — пра «залатыя сады» дзяцінства, напісаная ў ваенны час нямецкім прагрэсіўным пісьменнікам, які стаў сведкам вялікіх трагедый свайго народа.

Ф 70803—028 102—81
М307(05)—81

ББК 84.4 Ге
И(Нем)

Ганс Фаллада

Давным-давно у нас дома

Пережитое, увиденное и придуманное
Для старшего школьного возраста

Минск, издательство «Юнацтва»

На белорусском языке

Рэдактар В. А. Жуковіч. Афармленне Ул. М. Зуйкова. Ма-
стацкі рэдактар В. І. Кліменка. Тэхнічныя рэдактары
С. А. Абрамчук, З. Г. Сень. Карэктары Г. Д. Зінчанка,
Л. П. Булгак.

ІВ № 1084

Здадзена ў набор 14.05.80. Падп. да друку 04.02.81. Фар-
мат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 2. Гарнітура школьная.
Высокі друк. Ум. друк. арк. 15,96. Ул.-выд. арк. 16,50. Ты-
раж 12 000 экз. Зак. 732. Цана 70 к.

Выдавецтва «Юнацтва» Дзяржаўнага камітэта БССР па спра-
вах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск,
проспект Машэрава, 11.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа. 220005, Мінск,
Чырвоная 23.

Мінск
«Юнацтва»
1981

КНІГІ
ДЛЯ СТАРЭЙШАГА
ШКОЛЬНАГА
ЎЗРОСТУ

Башырай Г.
ЗЯЛЁНАЯ МАЯ КАЛЫСКА
Аповесць.
Пераклад з татарскай мовы

Гайрыльева В.
КРАІНА УОТ-ДЖУЛУСТАНА
Аповесці.
Пераклад з якутскай мовы

Прус Б.
ГРАХІ МАЛЕНСТВА
Апавяданні.
Пераклад з польскай мовы

WILLIAM. MAJORITY. IN FAC. NOMA.